1868x

391.09
Г-35

2003

891-99
Ո-35
Վ24

ԲԱՖՖԻ

ԽԱՉԱԳՈՂԻ
ՅԻՉԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

ԱՌԱՋԻՆ ԵՒ ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

(Արտատպած „Մշակ“ հրատարակից)

ԹԻՖԼԻՍ
Կովկասի կառավարչ. Գլխ. կառավ. տպարանում
1883

Дозв. ценз. Тифлисъ, 22-го Февраля 1883 г.

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

(Перепечатано изъ газеты „Мшакъ“)

Ж159-Ա.Հ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ Գրադարան
Гос. Библиотека АН АрмССР
им. А. Мясникяна

462-83

ИЗ КНИГ
Христофора Акима
Поркшеяна

ԽԱՉԱԳՈՂԻ

ՑԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

—

ԻՆՉ Է ԽԱՉԱԳՈՂԸ

Փորձել ընտանեքդը անուշ, երկար ու ճիշ տարբերվել խոսիտուել ուշադրի մի ծայրից դեպի միւսը, այծամի պատառ տանար չը իջուցել առանց անուսակ անուանելու միջոցներ,—այդ խաչագողի գործն է։

Խաչագողը ունի իր սրտնեղին վերաբերվել բոլոր հմտաբերմներդը։ Այլ և այլ երկրներում խոսիտուելու տանար նա գիտե գտնարան ազգերի լեզուներ, ծանօթ է նրանց սովորութիւններին, և ինչ ազգի մէջ որ մտնում է, խօսում է այնքան վարժ, որ դժուար է որոշել թէ նա այն ազգին չէ պատկանում։ Նա իր ընկերներին հետ խօսում է մի առանձին լեզուով, որը ոչ ոք հասկանալ կարող չէ, եթէ խաչագողների հատուկ նշանները չէ պատկանում։ Այս մի խորհրդաւոր, գաղտնաւոր լեզու է, որ աւազակների ազգ օգն է։

Շատ անգամ խաչագողը չէ խօսում, բայց միայն է յայտնում։ Նրա աչքերի, ձեռքերի, շրթունքների և-

թեան, ձևաքերի, մի խօսքով, մարմնի զանազան մասերի այս և այն ձևով չարժումները յայտնում են ամբողջ նախադասութիւններ, որոնց նշանակութիւնը հասկանում է միայն խաչապաղը: Մինչդեռ նրանց դէմքի վրա սառոյց զարդացած է: Վապիկի նման կարգադրում են նրանք չարժեցնել երեսի այն մասները, որոնք ուրիշների մօտ անչարժ են: Ես տեսայ մի խաչապաղ, որ սառոյցի նման չարժեցնում էր իր ականջները: Մի այլը իր քիթը զարմանալի կերպով ծռմռում էր այս կողմ և այն կողմ: Խաչապաղը խաչապաղի ձևերը լրացնելով, առանց մի բառ արտասանելու, յայտնում է իր միտքը:

Հարկը պահանջած ժամանակ խաչապաղը միայն անարտ ձայներ է արձակում, կամ թռչունների ու գազանների բազմազան ազդարարութիւններ է կատարում: Այդ նրանց դիւրացրին լեզուն է, մանաւանդ այն ժամանակ, երբ միմեանց հետ է գտնվում: Նրանց բոլոր նշանախօսութիւնները այն աստիճան ճշտութեամբ պայմանաւորված են իրանց մէջ, որ երբէք չեն վրիպում նպատակից:

Կիրպարանախոհութեան մէջ խաչապաղը սառոյցային հնարագիտութիւն ունի: Գալով, այլակերպվել այնպէս, որ բոլորովին ուրիշ մարդ երևնալ,—դրանք նրա համար այնպիսի խաղեր են, որոնց մէջ ոչ ոք կարող է նրա հետ մրցութիւն անել: Խաչապաղին չի կարելի տեսնել իր բուն պատկերի մէջ. այլ և այլ երկիրներում, զոհի և հանգամանքների այլ և այլ պայմանների համեմատ, նա միշտ նոր ձև է ընդունում:

Խաչապաղը բանականութիւն է, իր մէջ մարդկային ամբողջ հասարակութեան բնաւորութիւնները: Նա բնակարանն կեանքի ամեն ևրևոյթների վրա զարմանալի հարգութեամբ բարձրանում և իջնում է: Նա հասարակութեան բոլոր ծալքերի մէջ մտնում և դուրս է գալիս: Յարմարվելու անհամեմատ ընդունակութիւն ունի: Ժողովրդի բարձր զգաց հետ, նա մի հպարտ, փառասէր, խելքառիթ, պերճախօս ազնուական է, ամենագիտակի բոլոր վայելով: Ժողովրդի ստոր զգաց հետ, նա մի բարի, միամիտ և անկիրթ ստրկի է, բոլոր ստրկական պարտութիւններով: Գիտնականի հետ նա մի գիտակից հետաքրքրի նման վիճում է, ամեն առարկայի վրա դատում է և հանրամատչելի բարձր ու վսեմ զգացմունքներ է յայտնում: Մօլլանների հետ նա խստապահիա է որպէս պիշեր և մոլեռանդ որպէս հնդկական ֆաղիր: Խաչապաղը մի օր լոյս է, միւս օր խաւար: Մի օր բարի է, միւս օր չար:

Խաչապաղը մի զարմելի ոսկի է: Նա ստերված, փչացած, անպարկեշտացած հասարակութեան հրէշատար ծնունդն է: Նա նեխած ջրի մրուր է:

Երբեմն նա փոքրացնում է. պիշերի միութեան մէջ հանդիպող մինուտ անցորդը նոքա կարող է ազատվել նրա ճանկերից: Յերեկով նա բարեսիրտ, երկիւղած քրիստոնեայ է և պատահած ազգասէր ողորմութեան ձեռք է մեկնում

Մի անգ, ամենամեծաստ պինեսան սասրկրկրնայ նկուզների մեջ, կատարածների հետ նստած, արթնախիտանի է անցկացնում: Այդ ժամանակ նա մոլի սատանի է: Մի այլ անգ, ամենախստասար հիշատացում նա խիստ նոսրը ճաշակ ունի կենդանիների և բնակիչների բնասրախիտան մեջ: Այդ ժամանակ նա բարեկիրթ բազաքացի է:

Խաչագողը չափազանց սատգական է և պիրախիտ: Նա դեպի ամեն կողմ ծուխում է: Նա ամեն կողադարի մեջ մանում է և ամեն տեսակ ձևեր ընդունում է, բայց երբեք մի յատկանիշ ձև չէ պահպանում: Նա կատարյալ քամելիոն է: Նա այն սատգական էակներից է, որ ամեն մի անգամին մի այլ տեսակ են երևում:

Խաչագողը պիտ կեղծել, պիտ խարել, պիտ ձեռքից ազդել և անհետքի վերնել: Ոտիկների ամենատես աչքերը չեն կարող նրա հետքերը հետազոտել: Նա անդադարում է գրկես պիտ, և յայտնվում է գրկես հրեշտակ: Բայց երբ որ բախտը գատաճարում է նրան,—բոլորը իր պատվիրան օթևանն է: Շղթաներից երկիւղ չէ կրում նա, իսկ գանձի տեղն արհամարհանքով է խոնարհեցնում իր գլուխները:

Խաչագողը նայում է սիեզերքի վրա, գրկես իր հոնձքի տակ վրա: Նա պիտ կարդել մարդկային բնդհանուր աչխատանքից մինչ որ իրան պետք է: Նա չէ ցանում, բայց հնձում է: Նա չէ արդիւնաբերում, բայց սպառում է: Նա ապրում է ուրիշի վաստակով: Իսկ այդ նպատակին հասնելու համար, գործ է դնում իր հետագիտությունը ամենակարող հնարքներից: Ուր չէ յաջողվում նրան խորամանկ միջոցներով գրաել,—այնտեղ դէպքերում գատարում է նրա արիւնահեղ ձեռքը...

Խաչագողը ամեն բան անի, բայց աչխատել չանի: Նա նմանում է այն գիշակեր սեծ գազանին, որ խորտակում է մի ամբողջ ցուլի մեջքը, լիրդը ուտում է, արիւնը խմում է, իսկ միսացածը թողնում և հեռանում է: Այնուհետև օրերով միում է սատած, երբ ուրիշ որս գտնել չէ կարողանում: Խաչագողը մի օր կուշտ է, միւս օր քաղցած: Մի օր հարուստ է, միւս օր աղքատ:

Ես նկարագրի խաչագողի մի քանի ընդհանուր գծերը միայն, իսկ մանրամասնությունները ընթերցողը կը տեսնի նայն իսկ «Խաչագողի Յիշատակարանի» մեջ: Այժմ գատենք գիտի այն հարցը, թէ որ երկրից յայտնվելուն խաչագողները:

Սարմատաց *) մեջ եղած ժամանակս իմ գլխաւոր զբաղմունքներից մէկն էր Սարսա գիւղը գնալը: Այդ գիւղը նշանակութիւն է տացել նրանով, որ այնտեղ են բնակվում այն հանրածանօթ մարդիկը, որ կոչվում են «խաչագողներ»: Թողնում այդ, Սարսան ունէր իր և մի քանի այլ գեղեցիկ կողմերը.—բնութիւնը այնտեղ հիանալի

*) Սարմատաց Պարսկաստանի Ատրպատականի նահանգի գաւառներից մէկն է, գտնվում է Ուրմիայ ծովակի արևմտեան ափերի վրա:

էր, կենդանները ավելի սիրուն էին, քան Սալմաստայ միւս դիւզերում, հարուստ էին մորթով և չափազանց հրապուրիչ էին: Մի քանիսը արդէն պատրաստ էին կամաւորի պարտք էին գործել և նրանց ապրանքները մշտական խնամք էին սահմանում: Սարքայի մոտերը, հովանաւորված պարսկերի պատերազմով, պահվում էին ամենայն յոյսակատարութեամբ:

Բայց ինձ ամենից գրաւում էին խաչապաշտները:

Ձմեռային սառն, չոր հեռաւորութեան էր, այդ մոլորչիների հիւրասէր տունի մօտ նստած, նրանց հետ զրուցելիս դիտելիս և լսել նրանց խանդաղատական կեանքի երկար ու երկար պատմութիւնները, որոնք չի էին ապրանալի արիւծներով: Խաչապաշը միշտ մի սառնձին պարծանքով է պատմում իր պարտքերը: Նա իր խարխափներին, խորհրդանշականների և այլ չարագործութիւնների վրա նայում է որպէս քաղաքացիական վրա: Նա քաղաքին է համարում անպատասխանը, ներողամտութիւնը, որովհետև նրանց միջոցով կարողացել է շատ անգամ անպիտան գործարներ ձեռք ձգել, թէև խիստ յաճախ ենթարկել է իր անձը սոսկալի վտանգների:

Սարքան խաչապաշների պէտն էր:

Սալմաստայ մէջ թէև ամէն մի հայարնակ գիւղում կարելի էր գտնել խաչապաշներ, բայց չը կար Սարքայի պէս մէկը, ուր ամբողջ բնակիչները իրանց նուիրած լինէին մի այսպիսի կեդրոնական պաշտամունքի: Ո՞րտեղից էր սկսել այդ արհեստը

նրանց մէջ,—դժուար է բացատրել, միայն այնքան ընտելացել էին մի այդպիսի գործունէութեան, որ համարեա նրանց համար կենսական պահանջ էր դարձել:

Մտնում ես Սարքա գիւղը: Փողոցների մէջ խաղում է երեխաների բազմութիւնը: Մտածում ես, թէ ամբողջ աչխարհի երեխաներից մի-մի հատ այստեղ է բերված: Նրանց վրա անհնարին է ամէն երկրի, ամէն ազգերի հագուստները ու դրքաթերթերը: Այդ ինչ տրաշք է: Աիկսել Զինաստանից, Հնդկաստան, Աֆրիկա, Աւերիկա, մինչև Եգիպտացի ամենախուլ անկիւնները,—ամէն տեղի հագուստով երեխաներ են անհնարին: Տղամարդիկը նոյնպէս ման են գալիս բազմազանական հագուստներով: Յետոյ հասկանում ես, որ այդ խմբաւորումները օտար երկրներից վերադառնալու ժամանակ, բերել են իրանց երեխաների համար նոյն երկրների հագուստները:

Մտնում ես սարքայ տունը: Սենեակները զարդարած են ամէն երկրի ամէն տեսակ կարասիներով: Պատերի վրա նստած հաչակի, տանից գաղափարներ կպցրել են զանազան պատկերներ: Տեսնում ես մի տեսարան Գարիբալդիի կռիւներից, նրա մօտ պատկերը, որով խորհած պատկեր յետոյ «խմբաւորական հրէայի» պատկերը, յետոյ Յիսուս Քրիստոսը ազգերի մօտ խօսում է սամարացի կնոջ հետ, յետոյ մի տեսարան փարաւօնների կեանքից, փա-

բաւծնը պատգարակի մէջ նստած է, մի խումբ տարեվներ ուսուցում են նրան ուսերի վրա, յետոյ մի քանի կիսամերկ դեղեցկուհիք լողանում են անուսուցում նստող վաճառի մէջ, յետոյ Պետ IX-րդի պատկերը, և միւսները այս կարգով:

Խիստ դժուար մի անապատ է ներկայացնում, երբ աչք են ածում Սաւրայի ընտանեկան կեանքի վրա: Տներին մեծ մասամբ դռնում են միայն հնացած, գործից ընկած, ծերանած խաչագողներ: Այդ հնձան, փորձված վարպետները հայրենական արհեստի մէջ զորզայնում են իրանց կանոնդատաններին,—փոքրիկ, նորընծայ խաչագողներին: Բոլոր երիտասարդները պանդխտութեան մէջ են գտնվում. նրանց կիսկինները մնացել են առանց ամուսիններին:

Սաւրեցի կինը համերաշ է,—ազգախոհութեան պէս համերաշ է նա: Նա ապատում է. երկար ու ձիգ տարիներ ապատում է: Նա ուսուցում է ազգատութեան, միշտ հրապարակած այն քաղցր յուսով, թէ մի օր իր ամուսնրը կը վերադառնայ գանձերով: Նա ընդունում է իր ամուսնրին այն հրապարա պարծենկոտութեամբ, որպէս քաջերի կինը ընդունում է իր հերոսին, երբ նա վերադառնում է կռիւի դաշտից, իր հետ բերելով անբաւ աւար և կազդուռումներ:

Սաւրեցի կնոջ մի այսպիսի վիճակը փոխել է նրա ոչ միայն բնաւորութիւնը, այլ և նրա հասարակական դրութիւնը: Սաւրեցի կինը ինքը ազա-

մարդ է, երբ նրա ամուսինը տանը չէ: Նա Սաւրատայ միւս պետերի կիսկինների նման փակված կեանք չէ վարում: Նա ուսերի աչխարհային մարդ է: Նրա վրա է դրած բոլոր հոգսը, բոլոր ծանրութիւնը ընտանիքի, որովհետև ազամարդը տանը չէ: Նա միևչև անգամ մանուկներում է իրանց դիւրացին հասարակութեան բոլոր գործերի մէջ, որպէս են՝ հարկերի բաշխումը, ջրի հերթով բաժանելը, վարը վարելը, ցանքը ցանելը,—մի խօսքով, լցուցանում է պետական անուսուցութեան բոլոր պահանջները: Երեսակայեցէք մի այսպիսի կրնոջ դրութիւնը, որը պետասանուի մայր է, որը ապրում է Աստուած, որի գործունէութիւնը ընտանեկան շրջանից դուրս կարող է տանդիպել հազար ու մի փարձանքների...

Սաւրայի պետերմանուսումնը միևչև անգամ զարկ է ազամարդերից: Նրանք մեծ մասամբ մնում են պանդխտութեան մէջ և թաղվում են օտար երկրների հողի տակ: Սաւրայի պետերմանուսուն մէջ հանդիպում են անթիւ չերիմներ, որոնց մէջ ամփոփված են ոչ թէ այս և այն խաչագողի մարմինները, այլ նրանց դլխարկը, կամ ճանապարհի յուպը, կամ հոգեմաշիները, վերջապես մի բան, որ հետևար երկրներից բերել էր մնում խաչագողի ընկերը, որպէս միակ յիշատակ նրա սիրելի ամուսնից: Պետը ուսումնարան պետերմանուսուն մէջ թաղել է տալիս իր ազամարդի յիշատակի այն թանգագին նշանը, նրա անուանով չերիմ է կանգ-

նեցուած: Եւ ամեն տարի, երբ Հանդուցեալների համար Հոգեհանգիստ է կատարւում, անպատճառ կինը օգնել է տալիս այն պերճանքը, խոնկ է ծխում, և նրա մօտ նստած, արտասուք է թափում: Ինձ յոյժ տանջեին մի նշանաւոր խաչատրի գերեզման, որի մէջ ամփոփած էր Հանդուցեալի քրմական տարբ միայն, իսկ նա ինքը մնացել էր Հալօնիայում:

Բայց պատահում էին զարմանալի դէպքեր:

Շատ անգամ, երբ առաջին մեղրամիսը չէ լրացած, ազատորդը թողնում էր իր նորաստեղծին և հեռանում էր դէպի օտար աշխարհ: Խոզճ կինը սպասում էր նրան: Անցնում էին տարիներ, տասն-քսան տարի, նա դեռ սպասում էր: Վերջը լսում էր նրա մահուան բօթը, տանում էր նրանից մի յիշատակ և թաղել էր տալիս տանմայիս գերեզմանատան մէջ: Բայց քիչ չէր պատահում, որ այսպիսի, արդէն մեռածների կարգը գտնած պանդխտաթաւ, մի քանի տասնեակ տարիներից յետոյ, յանկարծ յայտնվում էր, կարծես թէ, անդունդից դուրս էր գալիս նա, մաշված, ալեսպած և թշուառիմն ծնողած: Բայց նա թողել էր իր ընտանիքը և իր հարևնիքը, երբ տակաւին առաջ ու խարտեաշ էր հասակով: Նա գտնում էր իր ընտանիքը ցրիւ եկած, ամեն ինչ աշխարհած... կինը ուրիշ մարդու գնացած և ուրիշ գերդաստանի մայր դարձած... իր թողած տան հետքն անգամ չէր մնացել... միայն գերեզմանատան մի քարի վրա կարդում էր նա իր անունը,—իր մահուան տարեդարձը...

Սարսափելի պատերազմ 1826 թվի պատերազմից առաջ Համարեա մի փոքրիկ քաղաք էր. նա ունէր մի քանի հազար տուն բնակիչներ: Բայց երբ պատերազմից յետոյ տեսնէր քան 40 հազար տղայ Պարսկաստանից գաղթելիս դէպի Ռուսաստան, նրանց հետ և Սարսայի հայերի մեծ մասը թողնելին իրանց հայրենիքը: Անցնելով Երասխ գետի միւս կողմը, տարբեր բաժանվեցան և հիմնեցին չորս գիւղեր.—Հին-Նախիջևանի գաւառում Թումերք և Կարմրջան գիւղերը, Դար-Ալլոպեղի գաւառում՝ Փոս գիւղը, իսկ Շարուրի մէջ՝ Դաշ-Ալիս գիւղը:

Փոխելով իրանց հայրենիքը, Պարսկաստանը, և գնահղվելով Երևանայ նահանգում, խաչատրների գաղթականութիւնը չը փոխեց իր հին արհեստը: Կարճ ժամանակում նրանք ատրաժվեցան Ռուսաց Կայսրութեան ամենահետաքրքրական գաւառներում, ուսումնասիրել իրանց խարխափիւնները: Ռուսներն այդ ժամանակ գեռ էին սիրել Երևանեան նահանգը: Կառավարութիւնը ուշադրութիւն դարձրեց իր նոր հպատակների վրա: Այցելեցաւ նրանց անցաքարտէզ տալ *) կամ բայ թողնել Անդրկովկասից դուրս գալ Կայսրութեան այլ կողմերը: Իսկ

*) Նոյն արտիլերը մնում է մինչև այսօր:

այդ կարգադրութիւնը չէր արգելում խաչագողնե-
րին պատահան խաբուսիկ միջոցներով կեղծ ան-
ցագիրներ ձեռք բերել և դնալ, ուր որ ցանկա-
նում էին: Նրանք յայտնվում էին Ռուսաստանի
ամենահեռու կողմերում, քան մեծ մասին յայն ա-
բեզամների անունով, որպէս պիտի, ուսումների հետ
կրօնական ձեռնարկով, պրաէն նրանց հանգրուա-
թիւնը:

Խաչագողները ոչ միայն իրանց վրա գործերին
կատարելագործման աշխատութիւնը, այլ ուսուց
մամբն անդամ մի ժամանակ գրավեցրա նրան-
ցում: Ն. Ֆ. Կարբովինը, Աղրիանոպոլսի յայտնի
պատմագիրը, իր էթնօգրաֆիական նկարագրու-
թիւնների մէջ հայերի վերաբերութեանը, խօսում
է մի և նոյն ժամանակ խաչագողների մասին: Պ.
ա. Մաալօվսկին, Ն. Ակինեան և Չնվինսկին իրանց
գրուածների մէջ նոյնպէս խօսում են խաչագողների
վրա *):

Առհասարակ ուսս գողների կարծիքը խաչա-
գողների մասին այն է, թէ գրանք ի ս կ ա կ ա ն
հ ա յ ե ր չեն, այլ մի տեսակ հ ա յ-ց իգ ա ն ն ե ր
են (մէջնի գաղթի race maudite-ների նման.)
Նրանք թէև խօսում են հայերէն, բայց ունեն ի-
րանց առանձին լեզուն և սովորութիւնները. թէ

*) Այդ տողերը գրելու ժամանակ ես ձեռքի
տակ չունեի յիշեալ աշխատութիւնները, միայն
օգուտ քաղեցի պ. Մ. Միանսարեանցի Բիբլիօգրա-
ֆիայի Ա. հատորի 222, 228 և 229 երեսներից:

բան մեծ մասին վաճառում են ամրողջ աշխար-
հում քրիստոնեական սրբութիւնները, խափսում
են Ռուսաստանում յայն կրօնական գրների անունով,
և պանդխտութեան մէջ միշտ խոյս են տալիս իրա-
կան հայերից, աչքաւոլով չը նանդիպել նրանց,
որպէս զի չը ճանաչվին և այլն:

Թէ խաչագողները հ ա յ-ց իգ ա ն ն ե ր են և ոչ
իսկական հայեր,—դա մի ենթադրութիւն է, որ
դեռ ևս ապացուցված չէ, որը տակաւին վիճաբա-
նութեան ենթակայ է: Ես այդ կարծիքի դէմ ոչ ի
նպաստ և ոչ հակառակ տեսակէտ չունեմ: Միայն
այսքանը տեսնում եմ հարկաւոր նկատել, որ բա-
ղադրվին սրած է, թէ խաչագողները առանձին լե-
զու ունեն: Նրանք ունեն, որպէս վերևում յիշեցի,
մի տեսակ չինծու, հնարած, պայմանական լեզու,
—նրանք ունեն ա ր գ ո: Այդ է պատճառը, որ
խաչագողների մի խումբի խօսակցութիւնը միւս
խումբին բոլորովին անհասկանալի է: Նրանք խա-
չագողը նոյն լեզուով խօսել իր կնոջ, իր զաւակ-
ների հետ, նրանք ևս ոչինչ չեն հասկանում: Ես
այդ լեզուն խրաքանչիւր խումբի մէջ չուռ-չուռ
փոխվում է, երբ նա դադար չի տալ, հասկանալի է
դառնում:

Ով որ փորձ չի տալ ուսումնասիրել է, թէ ինչ
է նշանակում «ծամ լեզու»—«ճնճղիկի լեզու»—
«ագռաւի լեզու»—կարող է գաղափար կազմել,
թէ նոյն իսկ հայկական բառերի մէջ ամբողջ
հնչիւններ մոռնելով (և հարկ. կանոնաւոր կեր-

պով) կարելի է այնպիսի լեզու ստեղծել, որ միւս հայը չէ կարող հասկանալ, եթէ բառերի կազմութեան պայմանների հետ ծանօթ չէ: Այս տեսակ լեզուի գործածութիւնը միջնէ այսօր ամերիկան է միւս գաւառացի հայերից չասելի մօտ:

Այս չեմ հերքում, որ մենք ունեցել ենք հայ-բոչաներ և այժմ ունենք: Բայց հայ-բոչաների և խաչապուների մէկ սովորութիւնների և մէկ կենցաղավարութեան պայմանների մէջ մեծ տարբերութիւն կայ: Հայ-բոչաները սովորաբար միւս ցիգան (չինգանէ) ցիգերի նման հաստատուն տեղ չեն, թափառական կեանք են վարում, ընտանեկան, ամբողջ խումբերով գաղթում են մի տեղից միւս տեղ, երկրագործութեամբ չեն զբաղուում: Հայ-բոչաների կնիկները զբաղուում են կախարդութիւններով, գալ են գալիս, երգում են, իսկ տղամարդիկը կամ դաւազածուներ են, կամ զբաղուում են մի քանի օգտակար արհեստներով, օրինակ են՝ մաղ գործել, զամբիւղներ հիւսել և այլն: Գրանք խաղալիներ, խաղերաներ չեն: Գրանք ազգաւոր, բայց մի և նոյն ժամանակ խիստ սակաւազիւտ մարդիկ են: Հարստանալու բարձր ձգտումներ չունեն: Գրանց սիրտը կատարեալ բօշայական է, և պահպանել են բօշաների կենցաղավարութեան ձևերը: Գրանց ընդհակառակն, խաչապուղը հաստատուն է. նա իր ընտանիքը իր հետ տան չէ, ածուն. ազգակցիկը թափառում են, բայց կնիկները իրանց տեղից չեն շարժուում: Նա իր տղերքին

ներում գիզերի մասնաւորութիւն անել. նրա տունը, պարագան, այլին, մշակութիւնն զանազանում են օրինակելի չափով ամենազարգացած երկրագործների տնից: Բայց երբ ասենք գալիս ես, այն ժամանակ միայն սկսում է ազգերանների մէջ մտնել: Խաչապուղը չատ անգամ ոչնչով սկսում է անպիսի գրամական չրջաբերութիւնների մէջ դեր խաղալ: Նա սակաւով չէ բաւականանում. նա ապրանքի անյայտ ձգտումն ունի ծախելու, բարձրացնելու և հարստանալու: Իսկ այդ անսահման բարձրները ձգում է նրան խարերայութիւնների և խորտակութիւնների մէջ: Խաչապուղը և կառավարչական տուժիմանների վրա, անվստահելի հետզհետէ, աշխատում է միշտ գիզի վեր մագլցել: Եղել են խաչապուներից այնպիսիները, որոնք անպէտացոց տերտերութիւնից առաջ, հնդկական խափարների մօտ առաջին վիզերի պաշտօն էին կատարում, կամ ամբողջ նահանգների փոխարքաներ էին:—Այդ բոլորը այն եզրակացութիւնն է հանգեցնում, որ խաչապուները եթէ հայ-բոչաներ չեն, իսկական հայեր ևս չեն: Երանք հայերի մի առանձին ցեղին են պատկանում:

Բայց ինչ անուն է այդ—խ ա չ ա պ ո ւ ղ: Ինչով ժառանգեցին նրանք այդ անունը:

Խաչապուները իրանց վարքագրքով աթժանացան մի քանի այլ անուններ ևս, օրինակ են՝ «պատա. խեղդող», «էչ նեղիչ», «սարգեղծի» և

այլեւ: Աւելորդ չէր ընել այդ անուններուն հանգամանքի քննութիւնը յիշել:

«Խաչագող» ասում են նրանց այն պատճառով, որ չատ անգամ պատահել է, որ նրանցից մէկը իրան ձեռացրել է որպէս արեզակ և այս ու այն եկեղեցում իսկ վանքում հագուստ պաշտօն է առացել: Ձեռաց արեգան, առաջուի բոլոր խաչերն ու արծաթեղէնները գողանալով, յանկարծ անյայտացել է: «Պատառ խելագար» կոչում են նրանց այն պատճառով, որ այդ մարդիկը չատ են սիրում մօտենալ հարուստ պատառներին, ծանօթանալ, բարեկամանալ նրանց հետ, իսկ կրը բոլորովին ընտանի են դառնում, մի օր խելագում են պատառին, և բոլոր հարստութիւնը կողոպտելով, անհետանում են: «Ինչ նենգող» կոչում են նրանց իրանց չափազանց ճարպկութեան համար գողութեան գործի մէջ: Խաչագողը կարող է գողանալ մէկին, օրինակ, մեքենայն էլը, ետոյ նենգելով գոյնը սեւ փոխել, և իր առաջվայ տիրոջ վրա վաճառել: Ցերը երբէք չէ կարող ճանաչել, թէ այդ անուանները մի ժամանակ իրան էր պատկանում: «Սատկեցրի» կոչում են նրանց իրանց բնիկ պիղծ—Սատրայի անուանով, որը գտնւում է Պարսկաստանի Սալմաստ գաւառում:

Պարսկաստանի հայերի 1827 թւի գաղթականութենից յետոյ, թէև Սատրա պիղծ բնակիչների մեծ մասը, որպէս ցոյց տուի վերեւում, տեղափոխուեցաւ ոչխի նահանգը, բայց Սատրայի

մէջ գտնւում մնացին մի քանի տարիք տուն խաչագողներ և մնում են մինչև այսօր:

Սալմաստում եղած ժամանակ ես յաճախ գնում էի խաչագողների դիւղը. իմ նպատակն էր ոչ միայն ուսումնասիրել այդ յանգամանքների կեանքը, այլ ինձ առաւել հետաքրքրում էր մի երեւելի խաչագողի պատմութիւնը, որին կոչում էին Մուրատ: Ինձ ցոյց տուին նրա տունը, ես մտայ այն գեղեցիկ անկանակը, որի մէջ մի ժամանակ ապրում էր այդ նշանաւոր մարդը, որ թողել էր իր արհեստակիցների գիշատութեան մէջ չատ և չատ զարմանալի պատմութիւններ: Մուրատը վաղուց մեռած էր, առնի ճիշտ կը լինէր ասել՝ սպանված էր, առանց ժամանակ թողնելու: Նա դաշ նրա կնոջը միայն, հօրեղբօրորդի-աղջկայ պատառ Եանայինն: Դա մի կին էր խիստ բարի երեսով և խելացի աչքերով: Նա չատ դժուարութեամբ յանձն առաց պատմել ինձ մի քանի դէպքեր իր ամուսնի կեանքից: Ետոյ ինչ որ պատմեց, այն էլ բաւական էր իմ հարցասիրութիւնը յագեցնելու համար:

Երբ ես փոքր ինչ ժամանցայ պատառի հետ, երբ նա հանգստացաւ իմ հարցասիրութեան նպատակը, առնի համակիր եղաւ դէպի ինձ: Ես հարցրի՝—չէ՞ մնացել որևիցէ հանդուցեալից որ և իցէ պատառ բան: Նա վերկացաւ, և մի հնաոճ պահարանից դուրս բերելով մի տետրակ, դողդոջուն ձեռքով տուեց ինձ: Աչերակների մէջ իմա-

462-83

ված զանձ գտնողը այնքան ուրախ չէր լինի, որքան ուրախացավ ես նոյն րոպէում: Այդ, հնութիւնից վերցված, քրքրված տետրակը Մուրադի օրագիրն էր: Նա գրված էր գանազան ժամանակ, գանազան գոյն մելաններով: Մի քանի տեղերում պակասում էին ամբողջ երեսներ. մի քանի տեղերում ես ուրված գլուխը մնացել էր առանց վերջացնելու: Այսու ամենայնիւ, տետրակը բովանդակում էր իր մէջ խիստ հետաքրքիր տեղեկութիւններ թէ հեղինակի և թէ առհասարակ խաչատրեների վերաբերութեամբ: Նրա թերութիւնները լրացրեց պառաւը իր պատմութիւններով:

Ես վաղուց գիտաւորութիւն ունէի գրել մի բան խաչատրեների կեանքից, և այդ բաղձանքը իրագործելու համար, բաւական էր ինձ օգուտ քաղել Մուրադի օրագրութիւններից: Այդ օրագրութիւնը կոչվում էր «Խաչատրի Ցիշատակարան»: Ես էլ այդ անունը առայի իմ վէպին: Բարեկամներիցս ոմանք խորհուրդ էին տալիս ինձ չը տալ այդ վէպը: Բայց միևնոյն ժամանակ ծանկինք մեր կեզտերը: Դա նոյնը կը լինէր, ինչպէս մի հիւանդ ամաչելով թագցնէր այն վէրքերը, որոնք օրըստօրէ աւելի վտանգով, նեխելով, վարակում են մարմնի ամբողջ կազմուածքը...

Պառաւը, որի մասին յիշեցի վերևում, բանաստեղծական ոգի չէր, դա մի և նոյն Ջանան է, որին կը տեսնենք ընթերցողը այդ վէպի ընթացքում: Նա մեռաւ 1857 թվին, տալով որպէս

աւագինի կին և բարեպաշտ քրիստոնեայ: Իսկ Մուրադը, այդ վէպի հերոսը, նոյնպէս պատմական անձնաւորութիւն է: Նա վերջը խաչատրեների հաստատութիւնից հեռանալով, մտաւ մի այլ խաւերի մէջ, դարձաւ անդամ մի այլ հաստատութեան, որի հետ կը ծանօթանայ ընթերցողը, երբ լոյս կը տեսնի իմ «ԿԱՅԾԵՐ» կոչված աշխատութիւնը, որ այժմ մամուլի տակ է:

Վերջացնելով իմ նախաբանը, պատրաստ եմ «Խաչատրի Ցիշատակարանը», պահպանելով նոյն ձևը, և նոյն դասաւորութիւնը, որպէս Մուրադը գրել էր իր օրագրութիւնները:

Ա.

ԹՈՅՆԻ ԱՒԱՋԻՆ ԿԱԹԻԼՆԵՐԸ

Ես հայր չեմ ունեցել: Մայրս ասում էր, որ ես դեռ չը ծնված, հայրս խոցից հայրենի երկիրը, վճռեց դէպի օտար աշխարհ և արևելահասութեան մէջ կորաւ:

Երկար ժամանակ մենք նրա մասին տեղեկութիւն չունէինք. ոչ նամակ էինք ստանում և ոչ որ և իցէ լուր: Մի անգամ յայտնվեցաւ հօրս արևելահասութեան ընկերը, բերեց նրա մատանին, և տալով մօրս, հաղորդեց նրա մահուան լուրը: Մեր գրացի կնիկները համոզում էին մօրս, որ թաղել ասց այդ մատանին գերեզմանատան մէջ և հօրս համար մի յիշատակարան կանգնեցնել: Բայց մայրս չը կամենաւ, որովհետև նա ամենևին չէր հաւատում, որ իր ամուսինը մեռած է: Նա վըճռել էր սպասել երկար տարիներ սպասել հօրս վերադարձին: Այդ պատճառով նա մերժեց հօրս մահուան լուրը մեզ բերող մարդու ձեռքը, որ յանկարծում էր մօրս հետ ամուսնանալ:

Մօրս կոչում էին Նազանի. նա չատ գեղեցիկ կին էր և բարի, ոչ չէր սիրի նրան: Բայց նա ա-

ռաւ էր, եթէ իր ամուսնի մահը ստոյգ ևս լինի, դարձեալ յանկարծին չունի մարդու գնալու, որովհետև մոռացում է իր երեխաների համար: Մենք, երեխաներս, չորս հոգի էինք,—մէկը ևս և երեք քոյրեր:

Գիւղը, ուր բնակվում էինք մենք, կոչվում էր Սաւրա: Դա Սալմաստայ ամենագեղեցիկ գիւղերից մէկն էր: Շրջապատած ընդարձակ այգիներով, նա, կարծես, թաղնված լինէր խիտ անտառների մէջ: Նրա միջով հոսում էր Սօլա գետը և ոռոգում էր բոլոր այգիները:

Հօրից զրկվելով, մենք մնացինք մեր քառասուն Պետրոսի խնամակալութեան ներքոյ:

Քառասուն Պետրոսը յայտնի էր մեր գիւղում որպէս վարձված, խելացի և լաւ մարդ: Նա այնքան սիրելի էր ժողովրդին, որ բոլորը նրա անունն էին երդվում: Դեռ ժամասան կոչնակի առաջին զարկի ձայնը չը լսված, դեռ քահանաները չհնած, քառասուն Պետրոսը եկեղեցու դրանը կանգնած էր լինում, սպասում էր, որ գնները բաց անեն, գնայ իր վաղորդեան աղօթքը կատարելու: Նա այն տեսակ մարդկիններից էր, որ Աստուած, Աստուածամայր և Նարեկը ձեռքից բաց չեն թողնում, միշտ հոգու և Աստուծոյ պաշտօնեաների վրա են մտածում: Մայրս շատ ուրախ էր, որ իր զաւակները մի այդպիսի բարեպաշտ մարդու հոգարարձութեան էին յանձնված:

Բացի քառասուն Պետրոսից մենք ուրիշ բարեկամ չունեինք:

Ես ունեի մի հօրեղբայր միայն, որին կոչում էին Մինաս: Նա մօտ քիսուն տարեկան մարդ էր: Ես երբեք առանց սարսափելու չեմ կարող յիշել այդ մարդու միչտ ուրախ, միչտ անհոգ և վայելչակի դէմքը: Նա միանգամայն իյան առած էր զառամելիան և ամբողջ օրերով տանը չէր գտնուում: Մենք զարմանում էինք, թէ ոնտղից այդքան վաստում էր նա, որովհետև ոչ մի արհեստ կամ պարապմունք չունէր: Նա երբեմն մի քանի ամիսներով, իսկ երբեմն մի քանի տարիներով անհետանում էր, չէր երեում, և յանկարծ յայտնվում էր ոսկիներով լի քսակով: Ինչպէս էր վաստակում, ինչ հնարքով էր ձեռք բերում այդ ոսկիները,— ես հասկանալ չէի կարողանում, միայն տեսնում էի, որ նրա ոսկիների թիւում կային ամեն պետութեան դրամներ: Կը նշանակէ, նա շատ երկրներ էր թափառել...

Բայց հոյի առածն ասում է, որ «քանու բերածը էլի քանին կը առնէ». այսպէս էլ վայլուն ոսկիները նրա ձեռքում երկար չէին մնում. նա չուռով վատնում էր, պարձեալ մնում էր աղքատ, պարձեալ ապրում էր պարտքերով: Պարտատէրները մեզ վատահութիան առնէին նրա յայտարարութեան վրա, պիտէին, որ իրանց փողը չի կորչի. բաւական էր միայն, որ Մինասը տոքը դուրս գնէր տանից, երկին ձեռքը առնէր պանդխտութեան դառաւանը, այնուհետև փող վաստակէլը նրա համար հեչա էր...

Իմ հօրեղբայրը չափազանց մի քանի անգամ հիւրը էր անհետում: Ես երբեմն գնում էի նրանց տունը: Հիւրերը ուտում էին, խմում էին, խօսում էին, ես միչտ մի առանձին հետաքրքրութեամբ էի լսում նրանց խօսակցութիւնը: Նրանք պատմում էին իրանց կեանքի զանազան արկածները այլ և այլ երկրներում: Սարսափելի և միանգամայն խիստ ուսկալի պատահարներով լի էին լինում այն արկածները, այստեղ ամենայնիւ գրաւում էին իմ սիրտը: Ես այն ժամանակ անմեղ էի, և երևակայական պարզամտութեամբ քաջալերւում էի հանապատ նրանց պատմութիւնը, այդ պատճառով մտածում էի. «ախ, երբ կը լինէր, որ ես էլ մեծանայի, գնայի օտար աշխարհ և դրանց նման փող վաստակէի»...

Այդ միտքը շատ անգամ ասելում էր իմ անմեղ սրտիկը: Երբ իմ բաղձանքը յայտնում էի մօրս, նրա աչքերը լցվում էին արտասուքով և միչտ պատասխանում էր ինձ մի և նոյն խօսքերով. «Աստուած մի արասցէ, որ դու նրանց նման փող աշխատես»...

Ինչու էր բարկանում մայրս, ինչու էր անիծում ինձ, միթէ վատ էին նրանք, միթէ լաւ էր այնպէս աղքատութեան մէջ ապրել, որպէս ապրում էինք մենք: Ես վրդովվում էի և սկսում էի

մօրս կողոպտիչները տալ: Նա միայն լաց էր լինում և ոչինչ չէր պատասխանում...

Միանգամ միայն նա ասաց ինձ.

—Նրանք «խաչապաշտներ» են...

Այդ խօսքը, կարծես, այրից նրա լեզուն:

Բայց ինչ էր խաչապաշտը. այդ բառի նշանակութիւնն մասին ես ոչինչ պազատար չունէի: Մայրս նոյնպէս չը բացատրեց: Նա միայն խրատում էր, որ հետս կենամ նրանցից, չը հրապուրուեմ նրանց գործերով, որովհետև նրանք լաւ մարդիկ չեն:

Մայրս մեր պետացի չէր. նա վանի կողմերից էր, այդ պատճառով զրկում էր մեր պետացիներից: Վերջին ժամանակներում նա արգելեց ինձ, որ այլ ևս հօրեղբօրս տունը չը գնամ և նրա երեխաների հետ չը խաղամ: Ես սրտիս մի ինձ բոլորովին հեռացնել մեր պետից, մտածում էր այդ մասին մի հնար գտնել: Մի անգամ ասացի ինձ.

—Մօրաքոյր, պղպէ, քեզ սէրը է մի արհեստ սովորել:

Նա սկսեց երկար ու երկար բացատրել ինձ, թէ պրքան բախտաւոր մարդ է ամէնից և աշխատասէր արհեստաւորը, պրքան ազատ է նրա կեանքը, պրքան ազատ և անվախ է նրա ապրուստը:

—Ի՞նչ արհեստ, հարցրի ես:

Նա ասաց, որ քահոյ Պետրոսի հետ խորհրդակցել է այդ մասին, և վճռել են, որ ես սովորեմ դարբնութիւն:

—Դարբնութիւն, գոչեցի ես,—ես չեմ ուզում անասնել երկաթի ու ածուխի փոշիների մէջ:

—Դու չես անասնայ, պատասխանեց մայրս իր սովորական հանդարտութեամբ:—Ածուխն ու փոշիները դուրս է գալիս սպիտակ հաց և սպիտակ արծաթ: Որի ընդհակառակն, միշտ ան են և միշտ ան կը մնան երեսները այն մարդկանցը, որոնք խարտեաշութեամբ ապրելն սկզբնները կոպտութիւն են, իսկ իրանք գործնական մնում են քաղցած...

Ես հասկացայ. մօրս ակնարկութիւնը խաչապաշտների մասին էր:

Ես մօրս շատ էի սիրում. հօրս անցյալ տարուց յետոյ նա մնացել էր ինձ ծնողական բոլոր քնքշութեամբ: Այդ պատճառով նրան հակառակել չը կարողացայ, միայն հարցրի.

—Ի՞նչու անպատճառ դարբնութիւն, մինչ ուրիշ արհեստները վատ են:

—Բոլորը լաւ են, պատասխանեց նա:—Աշխատանքը և աշխատասիրութիւնը միշտ լաւ է. վատ է միայն ծուլութիւնը, անգործութիւնը:

Յետոյ աւելացրեց, նրա համար է բարձր համարում սովորել ինձ դարբնութիւն, որ այդ արհեստը առնչի յարմար էր իմ կազմուածքին: Դարբնի համար հարկաւոր էին ուժեղ մկնաներ, զօրեղ բազուկներ և յաջողակ ձեռք,—այդ բոլորը ունէի ես:

—Քահոյ Պետրոսն ևս այդ խորհրդի մէջ համաձայն է ինձ հետ, ասաց մայրս:

Քահանայ Պետրոսի հոգևնականությունը այն աստիճան նշանակություն ունէր մեր ընտանիքի համար, որ մենք ամենքս խանարհվում էինք նրա առջև և ընդունում էինք նրա ասած խորհուրդները:

Մեր գաւառի գարնոցները գտնվում էին ըստ մեծի մասին Հին-քաղաքում (Քօհնա-Շէհարում) որը հեռու էր մեր գիւղից մեկ մղոն հեռաւորութեամբ: Երկու օր չանցած այդ խօսակցութենից, մայրս ինձ իր հետ առնելով, տարաւ Հին-քաղաքը, յանձնեց ուսուց Գրիգորին: Եւ որովհետև հեռաւորութեան պատճառով դժուար էր ամեն օր և գնալ այնտեղ և վերադառնալ մեր գիւղը, դրա համար ես ամբողջ չորեքշաբթի գնում էի գարնոցը աշխատելու, իսկ գիշերները կենում էի իմ մօրաքրոջ տանը: Միւսակի օրերը միայն գալիս էի մեր տունը, մօրս և քոյրերիս տեսնելու համար:

Թէ քահանայ Պետրոսի և թէ մօրս նախատեսութիւնը, իմ ընդունակութեան մասին դարմնութեան արհեստի մէջ, սխալ չէր: Ես մի քանի ամիսների ընթացքում սովորեցի այնքան, ինչ որ ուրիշ աշակերտները սովորել էին տարիներով: Մայրս չափազանց ուրախ էր իմ յաջողութեան համար, ոչ սակաւ ուրախանում էր և քահանայ Պետրոսը: Նա մի օր ասեց ինձ մի բանալի, ասելով.

—Այդ բանալին փորձելու համար եմ տալիս քեզ, Մարտիկ. եթէ դու կը չկենես դրա նման մէկը, ես կը հաւատամ, որ դու քո արհեստի մէջ բաւական առաջ ես գնացել:

Ես ընդունել բանալին, իսկոյն հասկացայ, որ դա մեր երկրի արհեստաւորների գործ չէր, այլ Ֆրանգստանում, կամ մի այլ տեղում էր շինված, ուր արհեստը աւելի առաջ էր գնացել, քան թէ Պարսկաստանում:

—Իսկ եթէ ճիշտ դրա նման չկենեմ, հարցրի ես բանալին լաւ գնելուց յետոյ:

—Քեզ համար կարել կը տամ մի ձեռք բոլորովին նոր հագուստ, ասաց քահանայ Պետրոսը:—Շատ ժամանակ է, որ քեզ ոչինչ չեմ ընծայել:

Հետևեալ կիրակի օրը, երբ վերադարձայ մեր գիւղը, արդէն պատրաստ բանալին տարայ քահանայ Պետրոսի մօտ: Նա առնելով ձեռքը, համեմատեց, այս կողմ շուռ առնեց, այն կողմ շուռ առնեց, յետոյ ասաց.

—Բոլորովին նման է...

Քահանայ Պետրոսը կատարեց իր խոստումները. ես հէնց նոյն օրը տարայ նրա կարել տուած նոր հագուստը:

—Մարտիկ, հարցրեց նա վարպետ ինչ ժամանելուց յետոյ,—այդ բանալին չկենելու ժամանակ դարմնոցում ոմ տեսար. երեխ, վարպետ կամ մեծ աշակերտներից մեկը քեզ ցոյց տալին չկենելու կերպը:

—Ես ոչ ոքին ցոյց չեմ տուել:

—Ինչու:

—Մեր դարմնոցում արգելված է աշակերտներին իրանց համար բաներ չկենել, այդ պատճառով ոչ ոքին ցոյց չը տուի, թագուն չկենելի:

—Երբ որ այդպէս է, ես էլ ոչ ոքին ցոյց չեմ տայ, դու էլ ոչ ոքին մի տար: Ես չեմ ուզում, որ քո վարպետը քեզ վրա բարկանայ:

Ես այն առաջին հրապարակած էի իմ նոր հաղուստի ուրախութիւնով, որ ամենևին հանգստանալ չը կարողացայ, թէ ինչ խորհուրդ ունէին քաւոր Պետրոսի այդ նախազգուշութիւնները: Գիցուք թէ մեր գաբրիացում աշակերտներին արգելված էր իրանց համար իրեղէններ չունենալ, գիցուք թէ իմ վարպետը հասկանար, թէ ես մի բանալի եմ չունեմ, ինչ պիտի անէր նա,—չատ-չատ ականջներից վրդը ինչ ձիգ կը տար և դրանով կը վերջանար պատիժը:

Բայց ես գաբրիացայ, երբ քաւոր Պետրոսը պատուիրեց, որ իմ մօրն էլ չը յայտնեմ, թէ նրա համար մի բանալի եմ չունեմ: Ինչու չի պիտի յայտնէի. մայրս ուզի կուրախանար. դրա մէջ ինչ ծածկելու մի բան կար:

Բայց ես քաւոր Պետրոսին սուրբի նման պատում էի: Երեխ, մտածում էի, այնպէս ուզի լաւ կը լինի. նա ինձանից թէ խնդրով և թէ հատուկով ուզի մեծ է, բանալի կարդը ինձանից աւելի լաւ է իմանում:

Անցան մի քանի ամիսներ, անցաւ մի տարի: Ես բոլորովին մոռացայ բանալիի գոյութեան մասին: Քաւոր Պետրոսի ընծայած հագուստը մաշվեցաւ, ես դարձեալ նոր հագուստներ ու ընծաներ ստացայ նրանից: Նա ինձ որդու պէս սիրում էր, և

ամեն անգամ, երբ տեսնում էր իմ չինած բանիլից մի գեղեցիկ գործ, իմ առաջադիմութիւնը ուսանց վարձատրութեան չէր թողնում: Մայրս ուրախանում էր, երբ ես օրըստօրէ գտնում էի մեր բարերարի համակրութիւնը և նրան սիրելի էի դառնում:

Ամրողջ չորս տարի ես աշխատում էի իրրև աշակերտ. վարպետս ինձ միայն հագի փող էր տալիս, բայց երբ տեսաւ իմ աշխատասիրութիւնս ու իմ չնորհը, այն ժամանակ ռօճիկ նշանակեց: Ռօճիկը ստանում էի եռամսեայ ամսի սկզբում, ամեն անգամ երկու ռուբլի: Երբ առաջին անգամ ստացայ երկու ռուբլին, խոհեմ չտասնեցի մօրս մօտ, տուի նրան իմ գրամիզի առաջին պտուղը:

Մայրս ուրախութեան արտասուքը աչքերում պրկեց ինձ, և տանջուելով ասաց.

—Տեսնում ես, պատիկս, որ երկաթի ու ածուխի վաշխներից վայելուչ ռուբլիներ գալս կը գան,—տեսնում ես, թէ արդեն քաղցր է արդար աշխատութեան պտուղը:

Ես խոհեմ լինելի, որ այդ մի և նոյն խօսքերը նա ասաց ինձ չորս տարի առաջ, երբ առաջին անգամ աշխատում էր տանուել ինձ, որ արհեստ սովորեմ: Իսկ այժմ միայն հասկացայ, որ ճշմարիտ էին նրա խօսքերը,—իրաւ որ, քաղցր էր, շատ քաղցր, արդար աշխատանքի պտուղը:

Ես այնպէս սիրով կպած էի իմ արհեստին, որ այլ ևս ուրիշ բանի վրա չէի մտածում: Ես այնու-

հետև հօրեղբօրս տունը չէի գնում, և այնքան զրկված էի նրա ընտանիքից, որքան մայրս: Մենք այժմ կարօտությունն չունէինք հօրեղբօրս օգնությանը: Վարպետս հետզհետէ իմ վարձը աւելացնում էր, ու այնքան էլ առատաձեռն էր մօտս և քոյրերիս համեստ ապրուստի համար:

Վարպետս զարմանալի ընդունակութիւն ունէր իր աշակերտներին խրախուսելու, նրանց եռանդը բորբոքելու և նրանց միշտ խնամ աշխուժութեան մէջ պահելու համար: Նա չափազանց լաւ մարդ էր, ինձ որդու նման սիրում էր և միշտ բարի խրատներ էր տալիս: Նա խոստանում էր, որ եթէ մի քանի տարի ևս կը չարունակեմ գործել նրա արհեստանոցում, և բոլորովին կը կատարելագործուեմ, այն ժամանակ կօգնի ինձ, միջոցներ կը տայ, որ ինձ համար սեպհական արհեստանոց բաց անեմ: Ես բոլորովին հաւատում էի, որ նա կը կատարէ իր խոստումները, այդ պատճառով ամբի եռանդով էի աշխատում: Նա այնքան բարի և ծրչմարիտ մարդ էր, որ երբէք չէր խաբի: Ես արդէն մի քանի օրինակներ էի տեսել, թէ որպէս իր աշակերտներին խնամատարութիւն էր նա:

Բայց մի տարտամելի զգացք ոչնչացրեց իմ բոլոր գեղեցիկ յոյսերը...

Մի օր յանկարծ մտան մեր արհեստանոցը ոստիկանութեան ծերբակալները, վարպետիս կալանաւորելին, արհեստանոցը չրջապատելին զինուորներով, սկսելին խուզարկութիւններ անել: Վարպետս

տես հետ կալանաւորվեցան մեր աշակերտներից ու բանւորներից չատերը: Ես փախայ. ինձ բռնել չը կարողացան:

Երեկոյ էր. արեր մայր էր մտել. զիշերային խաւարը հետզհետէ տարածվում էր երկրի վրա:

Ես առանց կանգ առնելու, վազում էի ինչպէս մի սրընթաց եղջերու, բայց ինքս էլ չը գիտէի, թէ ուր էի գնում: Երկիւղն ու ապրատիը ինձ առաջ էին մղում: Ես լաւ գիտէի, թէ ինչ բան է պարտկական ձերբակալը, և ինչ տանջալի հետեանք կարող է ունենալ մի քանի ժամ առաջ պատահած անցքը:

Երբ բոլորովին մթնեց, կանգնեցի, որ փոքր ինչ հանգստանամ: «Ո՞ւր գնամ»—այդ հարցը ծագեց իմ գլխում: Մտածում էի, մտածում և ոչ մի ելք չէի գտնում: Եթէ մեր տունը գնայի, այնտեղ էլ կարող էին յայտնվել ձերբակալները: Ցուսահատութիւնը խեղդում էր ինձ. ամբողջ մարմնով դողում էի:

Մինչ այդ տագնապի մէջ էի, յանկարծ լսեցի իմ անունը. մէկը կանչում էր ինձ: Զարհուրանքը բոլորովին ապրեց ինձ: Նա մօտեցաւ:

—Մարթոյ, առաջ նայ,—ինչու ես այդպէս չը փոխված, ինչ է պատահել քեզ հետ:

Ես հանգստացայ: Ինձ հետ խօսողը իմ ծանօթներից մէկն էր: Նա մի լաւ պատանի էր, որին կոչում էին Աւետ: Ես պատմեցի նրան մի քանի ժամ առաջ պատահած զժրախտութիւնը: Նա փոքր ինչ մտածեց, յետոյ ասաց.

—Եկ ինձ հետ, մենք չենք խաղնի, որ գոռ ֆեդրաչների ձեռքը ընկնես:

Այդ «մենք»-ից ես հասկացայ, որ նա մենակ չէր, այլ ուրիշ ընկերներ ևս ունէր:

Նա տարաւ ինձ իր ընկերների մօտ. մէկի անունը Կարօ էր, միւսինը Արօ: Դրանք որբ պատանիներ էին, անտուն, անտեղ, անհայր և անմայր: Ապրում էին երկրի խուչանների նման, քրնում էին այնտեղ, որտեղ մթնում էր օրը: Երկուն էլ հասակակից էին ինձ հետ: Ես առաջուց ծանօթ էի նրանց հետ և լաւ ծանօթ: Նրանք Հին-քաղաքի պղպոջի աշակերտներից էին, սովորում էին մի քահանայի մօտ, որին կոչում էին տէր-Թօղիկ: Մի անգամ այդ երկուն էլ փախան նրա պղպոջից և բաղարովին անյայտացան: Նրա օրից անցել էին մի քանի ամիսներ. այժմ առաջին անգամ կրկին հանդիպում էի փախած ծանօթներիս:

—Մոտ գաք, ասաց ինձ նրանցից աւելի մեծը, Կարօն,—եթէ մեզ մօտ մնալու լինես, դու ապահով կը լինես վանդից:

—Մոտդը մեզ հետ ընկեր կը պահնայ, մէջ մտաւ Արօն:

—Ես էլ այդ նպատակով էի գնում, աւելացրեց Աղանը:

Այդ ինչ ընկերութիւն էր, ինչով կարող էի ես ընկեր պահնալ նրանց հետ,—այդ մասին ոչինչ չը խօսեցինք: Բայց ես գիտէի, թէ այդ մոլորչիկները ոսկեր են, կամ ինչ տեսակ ոսկերք են:

Նրանք գնում տէր-Թօղիկի պղպոջում եղած ժամանակ, յայտնի էին իրանց ճարպկութիւններով և գանագան արկածներով: Նրանց մասին մարդիկ լաւ չէին խօսում, որովհետև նրանք փոքրիկ սրիկաներ էին...

Ես խոստացայ նրանց մօտ մնալ, մինչև տեսնէինք, թէ վարպետս գործը ինչով կը վերջանայ: Իմ նոր ընկերները ուրախացան:

Անօթի էր: Բայց երկերի տակ տանն ուտելի էր գտնուանել: Ախ, ոչքան լայն և ընդարձակ է Աստուծոյ աշխարհը, ոչքան ախորժելի է, երբ նրա մէջ ապրում ես և չպէտ մարդիկ չեն նեղացնում քեզ...

Երբ հանգստացայ, երբ բաղարովին ուշ եկայ, այն ժամանակ միայն հասկացայ, որ մեր պիւղից շատ հեռու չեմ գտնուում: Մեր պիւղը չրջապատած էր լայնատարած այգիներով և ձեռատունկ անտառներով: Այդ անտառներից մէկի մէջ էինք գտնուում: Լուսնկայ գիշեր էր: Բայց ծառերի խառնիճաղանի մէջ չէր թափանցում լուսնի արծաթափայլ լոյսը: Իմ նոր ընկերները ծառերի ճիւղերից հիւսել էին այդ անտառում մի փոքրիկ ապաստան, որ մէջ նստած էինք: Նրանք ինձ հաց տուին, խմացրին, աշխատում էին ամեն կերպով միխիթարել ինձ: Գիշերը քնեցի ես խիստ անուշ քնով:

Անցան մի քանի օրեր: Ես գտնում էի բաղարովին ապահով դրութեան մէջ և սիրելին կր-

կիսով չունեի, թէ տեսարանների այն մատուցված խլուխնան մէջ, ֆէլբաշների կարգ էին գնել ինձ: Բայց ինձ անհանգստացնում էր վարպետիս վիճակը. ես մաածում էի իմ մօր, իմ քոյրերի մասին: Ինձ յայտնի էին պարսից գաղտնութիների անբաւութիւնները. ես գիտէի, որ ով իրեն յանցաւոր փախչում է, ձեռք չէ ընկնում, այն ժամանակ նրա փոխարէն կալանաւորում են նրա հարազատներին, սկսում են չարչարել, մինչեւ յանցաւորը յայտնվի: Բայց ինչով էի յանցաւոր ես, ինչ էի արել, կամ ինչ մեղ ունէր վարպետս:— Ինձ ոչինչ յայտնի չէր:

Ընկերներս հանգստացնում էին ինձ, խոստանում էին, թէ ճիշտ տեղեկութիւններ կը բերին թէ վարպետիս և թէ մեր բնտանիքի դրութեան մասին, բայց դեռ որոշ ոչինչ չէին ասում:

Օրըստօրէ ընկերներիս հետ ունէի մտերմանում էի և ունէի բնտեղանում էի նրանց սովորութիւններին: Այդ ութսը, մշտապատրիճ պատահներն այժմ այն չէին, որպէս ես տեսել էի, որպէս ես ճանաչում էի նրանց, երբ դեռ տէրթոխի դպրոցում սովորում էին: Այժմ բոլորովին փոխվել էին: Այդ դպրոցի աշակերտներից չատերի հետ ես ծանօթ էի, որովհետև դպրոցը գտնվում էր մեր արհետաւորոցի մօտ: Երբեմն ես գնում էի այնտեղ, որ տեսնեմ, թէ ինչպէս են սովորում աշակերտները: Ես նրանց ուսման մասին գաղտ չէի կարող, բայց զարմանում էի,

տեսնելով, որ հանգրեա բոլորը ապուշ, լիճամաստ տղերք էին, կարծես, նրանց մէջ չունչ և հոգի չը կար: Վարժապետի մշտական երկիղը չինել էր այդ տղաներին կենդանի դիակներ: Ես չէի տեսնում նրանց մօտ զուարթ երեսներ, ինձ երեսում էր, թէ պատասխը միշտ հետում էր նրանց աչքերից: Երկիղը, մի գուցէ ընկերը մատնէր իրան, չինել էր բոլորին կասկածոտ և կեղծաւոր: Ծեծի և ճիպտների ուժով աշակերտների գլխներում մեռք տարածէը, չինել էր նրանցից մի տեսակ կտավիներ, որոնք չեն կարող որոշել իրանց խաղի ձևերը, մինչեւ խաղընկերը չի չարժում ձևերի գտնվելը:

Բայց Կարօն, Աբգանը, Սարօն, թէև նոյն դպրոցի աշակերտներն էին, բայց այժմ իրանց աչակերտակիցների նման չէին: Դրանք կենդանի տղերք էին, հոգեարձակ, միշտ ուրախ, միշտ անհոգ: Անհոգ էին ինչպէս երկնքի թռչունները և ապրում էին ճիշտ նրանց նման: Դրանց մէջ կար սէր, անձնանուիրութիւն դէպի ընկերը և չափից դուրս անկեղծութիւն: Ես չատ չատ ճանաչեցի նրանց, որովհետև այսպիսի մարդկերին ճանաչելը հեշտ է և չատ էլ կապվեցայ նրանց հետ...

Մենք այժմ չորս հոգի էինք. մեզանից առնն մեկը մի հարտ ունէր. ես լաւ ձայն ունէի, երգում էի. Աբգանը դիտէր ածել ջութակի վրա. Սարօն ածում էր թումբակի վրա, իսկ Կարօն լաւ ածել դիտէր դայրա: Դիչերները կազմում էինք

մի ամբողջ կամաչտական խումբ: Մեր սեզանը մի էր լինում ամենաառնուկ առելիքներով. գինին խո այնպես էր, որպես կոպեկ խմէ: Եւ առաջին անգամ այնտեղ տեսայ խմիչքս: Պատահում էր, որ մեզ սեզանակից էին լինում սիրելի հնչիւնք: Ամառը պիւրոպոլիների մեծ մասը մեր կողմերում անց են կացնում այգիներում, բոստաններում, մշակութիւնն զբաղեցնում, և պիշիներդը այնտեղ են պատկում: Շատ անգամ մեր նստարաններին ձայնը զուրս էր կոչում պիւրոպոլի աղջիկներին այգիների խորքից. նրանք գազանի պես էին մեզ մօտ. քաղցր էր նրանց անցկացնել ամառնային գեղեցիկ գիշերները մանկահասակ սրտիմանների հետ...

Այդ զուարճութիւնները այն ատեն պրանել էին ինձ, որ ես համարեա մի մուսացայ վարպետս: Ընկերները մէկ խոստացել էին նրա գործերի մասին ինձ տեղեկութիւն տալ, բայց, որպես հաւատացնում էին, գեռ իրանք ես ստոյգ տեղեկութիւններ չունէին: Միայն ասում էին, որ երկիւղը գեռ չէ անցել:

Առանց, մենք ապրում էինք երկրի իմաչունների պէս. իմաչունները չեն վարում, չեն ցանում, նրանք վայելում են արիշի մշակութիւնն բոլորը: Այսպէս էլ անում էինք մենք: Գիշերային խաւարի մէջ ստոյգն այնպէս համարձակ չէր կարող լինել, որպէս մենք: Բոլոր այգիների լաւ-լաւ պտուղները մեզ էին պատկանում: Շատ անգամ թագուն մտնում էինք պիւրոները: Ամառվայ տօթե-

րի պատճառով ամենայիք քնած էին լինում կծուտների վրա, բակերը և սենեակները թողնելով բոլորովին անմարդաբնակ: Այդ էնք մտնում մի տուն, գտնում էինք հաց, պանիր, հաւեր, ձուներ և այլ ուտեստներ: Երբեմն այսպիսի պտուտքներ անում էինք մեր բարեկամների համ մեր աղջկերների տներից: Բայց երբէք չէր պատահում, որ բացի ուտելիքներից, գտնայինք մի ուրիշ բան: Մեր պիւրոպոլիները գեռ կատաղները սովորաբար թագած են այգիներում, գեռնի տակ: Մեզ յայտնի էին տեղերը, գիշերով գնում էինք, բայց էնք անում, վեր էինք առնում այդպես մեզ պէտք էր: Մենք խրճիթատեր և փոքրիկ գողեր էինք. մեզանից հասարակ ամենաանձը քսան տարեկան հասակ չէր լինէր:

Ես առաջ շատ երկչոտ էի. վախենում էի գեներից, սատանաներից և մինչև անգամ մարկաքիկներից: Իսկ այժմ գրեթէ այդ փոխարուեստները, որ ես ոչ մէկ բանից էլ չէի վախենում: Երեխ, ազատ կեանքը մոլորից իմ մէջ այդ երկաթի սիրտը: Իմ ընկերները բոլորն էլ գինեպէտ ուներին. ես թէև չունէի, բայց մի տեղ գնալու ժամանակ նրանք իրանց գինեներից առնլորդ էին տալիս:

Զարմանալի նեղսրտութիւն է անում մարդու վրա վայրենի բնութիւնը: Երբ գիշերը մոլին է, երկինքը անգած է, կայծակը երբեմն վայլատակում է և որոտը որոտում է,—այդ բոլոր սարսափելի և

ցեղչիները այն աստիճան ախորժ են քո սրտին, այնքան ուռեցուած են քո կուրծքը, մինչ դու, ոգեւորած մի քաղցր կատարածմամբ, ուզում ես խոսակից, ուզում ես զարմանքներ, սրտի ուրախ և կայծակը:

Բայց բոլորովին հակառակ ազդեցութիւն էր ունում իմ վրայ, երբ ընտանիքը խաղաղ էր, երբ երկինքը ամպոտ էր, երբ լուսինը մեղմ ընդմայրամ առնում էր յուսակ կամարի վրայով, երբ ամէն տեղ տիրում էր մի խոր, խորհրդաւոր լռութիւն: Այսպիսի րոպէներում իմ սիրտը, կարծես թէ, ամառնանում էր, քնքշանում էր, ես վախենում էի սիրել... և իսկոյն միտս էր գալիս վեպերի Սառան:

Սառան մեր հարեւանի աղջիկն էր. մենք միասին էինք մեծացել և մեր մանկական ամենաթաղցր րոպէները միասին էինք անցկացրել: Այն օրից, որ վախտահասի կեանք էի վարում, ամենեին չէի տեսել Նրան: Ախ, որքան կը ուրախ Նա, որքան լաց կը լինէր իր կրած, ծաղրված սիրելիի համար...: Ես երեւակայում էի Սառայի դրութիւնը. Նա այնքան լաւի, այնքան զգայուն աղջիկ էր, որ չէր կարող չը ցաւել իմ վիճակի վրա: Բայց ես այն աստիճան վայելնացել էի, իմ սիրտը այն աստիճան կոչացել էր և իմ կամքի զօրութիւնը այն աստիճան թուլացել էր, որ չէի կարողանում գրեթէ Նրա մօտ, միխիթարելու Նրան: Ես մտածել էի մինչև անգամ մօտս, քոյրերիս և յարեկլի վարպետս: Իմ նոր ընկերները, կարծես, կախարդել էին ինձ, կարծես, մի անելանելի զօրութեամբ կաշկանդուել էի Նրանց դէմ, և ամենևին բաժանուել չէի ցանկանում: Մարդկային բնակութիւնը, մարդկային հասարակութիւնը ինձ խոլի էր թըւում: Ես սիրում էի ազատ դաշտերը, լեռները, անտառները և մթին ձորերի քարանձաւները...: Ես գտնել էի դիչերային լուռ, որ խաւարի մէջ է պատում իր տէրը...

Ոչ մի մարդկային ոտքաձայն չէր անցկենում այն անտառի միջով, ուր թաղուած էինք մենք: Միայն երբեմն յայտնւում էր մի բարձրահասակ արաբը, որը հրացանը ուսից քաշ գցած, մի գոյդ չների հետ, որպէս այն միմիայն անտառների ծիրանի ստուերը, հանդարտ անց էր կենում, մտահոգուելով իր չորքը Նայելով: Կարօն, Աւանը և Սաքօն լինաւ չէին խորշում այդ ստորագրական տարտղնից: Երբեմն Նա մօտենում էր, նստում էր մեր ստղաւարի առջև հանդստանալու համար: Նա բաց էր անում իր ահագին ճաղատ գլուխը, որտեղ էր ճակատի քրտինքը, սկսում էր ծխել: Նրա գաղափը պատած էր խաբեն սպիներով: Երեսում էր, այդ պատկառելի մարդը իր կեանքը անց էր կացրել տակաւի կռուների մէջ: Նրան ես ճանաչում էի. Նա չատ անգամ գալիս էր վարպետս արհեստանոցը, զանազան գործիքներ էր չինել տալիս: Նրան կռչում էին Ալօ:

Առաջին անգամ, երբ տեսա ինձ, հարցրեց Կարօին.

—Դա ով է:

—Խաչագողներից է, պատասխանեց Կարօն ծիծաղելով:

—Խաչագողները չատ օգտակար մարդիկ կը լինէին, ասաց նա, մի առանձին խորհրդաւոր ձայնով,—եթէ իմանց խելքը, սրամտութիւնը և բոլոր գործնական հատկութիւնները, որ ունեն նրանք, գործ դնէին, փոխանակ խաբէբայութիւնների, աւելի լաւ գործերի մէջ, մարդկային բարօրութեան համար: Նրանք անհնարին մարդիկ են. նրանք հրաշքներ կը գործէին, եթէ ազնիւ լինէին...

—Ես նրանց նման չեմ լինի, պատասխանեցի կատակելով:

—Տակէ Աստուած, որ չը լինես, որպի, ասաց նա, ուղիղ նայելով իմ երեսին:—Բայց հասկացիր, որ դու ես մի և նոյն Ճանապարհի ակրբուն ես կանգնած, եթէ փոքր ինչ տարբ գնալու լինես, նրանց նման կը լինես...

Ես ոչինչ չը գոյ պատասխանելու: Միայն մտածում էի, ինչպէս է պատահել, որ մի այսպիսի բարի մարդը, որը զգում է խաչագողներից, որը ցանկանում է, որ նրանք ուղղվին և իրանց հնարամիտները մարդկային օգտի համար գործ դնէին,—մի այսպիսի մարդը բարեկամ է Կարօի և նրա ընկերների հետ, նեղում է նրանց գողութիւնները: Գուցէ, մտածում էի ես, այդ բարեկամու-

թիւնը մանկահասակ սրիկաներին ուղղելու և նրանց աւելի հատուտ ու բարոյական Ճանապարհի վրա կանգնեցնելու համար է: Այդ ենթադրութիւնը սխալ չէր, որովհետև ես չատ անգամ լսում էի ծերունի պատմի խրատները, որ կարդում էր մեզ, և այդ խնամատար, խորհրդատու խրատները ես յիշում եմ մինչև այսօր:

Մինչ այդ խորհրդածութիւնների մէջ էի, յանկարծ մտաբերեցի վարպետս. պատմը նրա բերկամը լինելով, կարող էր գիտենալ, թէ ինչով վերջացաւ նրա գործը:

Նա պատմից սարսափելի բաներ:

Վարպետս կազմակերպուց յետոյ, նրա սիրեցեալ աղջիկը դրաւել էին և անօրէն ծախել էին: Այդ բաւական չէր, նրան ենթարկել էին անասնին տանջանքի, և որովհետև վարպետս պատրաստի փող չունէր, փախաչէնը վաճառվել էր նրա տանը, բոլոր կայքը և կալուածները:

—Այդ բոլորը գնե տանելի է, աւելացրեց ծերունի պատմը գուսանական ձայնով:—Գնե քաղաքում է նրան անհնատապատժելին...

—Ինչ բան, հարցրի ես, ոչ սակաւ ապշահիլով:

—Երկու օրից յետոյ, հրապարակի վրա, գահիճը պիտի կտրէ նրա ազ ձեռքի բազուկը...

Կարծես, կայծակով հարուածեցինք ինձ:

—Ինչու համար, ինչով է յանցաւոր նա, գոչեցի ես խելագարի նման:

—Հանդարտվիր, ասաց ծերունի պատմը և չա-

քաշակեց.—Թէ ինչով է յանցաւոր նա, յանցանքը յայտնի է, բայց թէ որ առաքման սոսկալի այդ յանցանքը,—դա մի գաղտնիք է, որ պատած է խորին մթութեանների մէջ: Ես համարում եմ վարպետ Գրիգորին չատ խաղաք և արդար մի արհեստաւոր: Նա խոմբաբաշ, առաքաւոր մարդ չէ: Նա իրան թոյլ չի տայ մանաւանդ լինել անարդար գործի: Բայց մի ապացոյց, ոչ մեկն նրան կասկածանքի ներքոյ է դնում, այլ հաստատում է նրա վրա դրած մեղադրանքը:

—Ի՞նչ ապացոյց, հարցրի ես անհամբերութեամբ:

—Մի բանալի...

Ես առկացայ: Որտեղը չը նկատեց իմ խռովութիւնը, չարունակեց.

—Այնա ինչումն է գործը. դու խո ճանաչում ես Հին-բազարի հարաւայ ազգականներին, դու խո պիտի, թէ ինչ տեսակ գաղտնիներ են նրանք: Ես վարպետի կանանոցներու նախորդ գիշերը, անցայտ չարագործներ մտել էին այդ ազգականների ամրոցը, բայց էին տալ մեծ երկաթէ արկղը և նրա միջից գողացել էին չատ խնդրալին իրեղէններ: Ամրոցից այլ ևս ուրիշ բաներ չէին տարել: Աւազակները ժամացոյցին թողել էին արկղի վրա այն բանալին, որով բաց էին արել նրա փականքը: Գտնելով այդ բանալին, տատվեցաւ, որ չնորհած էր ես վարպետի արհեստանոցում:

—Ի՞նչով տատվեցար:

—Նրա վրա դրած էր արհեստանոցի փոքրիկ

պրօշիկը, որ կրում էր իր մէջ մի մարգ, հօրիզօնական դրած, իսկ նրա ներքոյ երկու տառեր՝ Գ. և Մ.: Այդ տառերը ես վարպետի անունն և ազգանունն սկզբնատառերն էին, կարծեմ, թէ պէտք է ժամօթ լինել այդ պրօշիկը:

—Ճանօթ է... պատասխանեցի ես խնդրված ձայնով:

Ես մտաբերեցի այն բանալին, որը մի ժամանակ չինել էի քաւոր Գևորգի համար, և որի գոյութեան մասին թաղաթաղին մուսալիլ էի: Որպէս մի չար եղեռնագործ, ես զգացի այն բոլոր զարհուրանքը, թէ իմ անզգուշութեամբ գրպիտի սպասասիկի զժբախտութիւն պատճառելի իմ սիրելի վարպետին: Իմ ձեռքն էր չինել այն բանալին, ես էի գրել նրա վրա արհեստանոցի փոքրիկ պրօշիկը: Իսկ այժմ իմ փոխարէն պիտի պատժվեր արդար և ազնիւ արհեստաւորը: Հրապարակի վրա գահիճը պիտի կտրէր նրա ձեռքը: Ինչ, իմ ձեռքը պիտի կտրվէին, Ես էի արժան այդ պատժին, ինչով էր յանցաւոր մնալու մարդը...

Ես յիշեցի քաւոր Գևորգի խօսքերը, որոնցով աչխատում էր համոզել ինձ, որ ոչ որի չատանի, թէ նրա համար մի այսպիսի բանալի եմ չինել,— ես յիշեցի այն ընծան, որով նա խոյսեց ինձ, տարբեց ցղտաբա նոր հարստատ կարել տալով ինձ համար... Որևիցե, մի այսպիսի չար նպատակի համար էր բանալին, ուրեմն ես միջոցով գործոյ մի չարագործութեան, իսկ իմ փոխարէն պիտի պատժ-

վէր այն ամենը մարդը, որը այնքան սիրում էր ինձ, որը այնքան ուրախանում էր իմ յառաջադիմութիւնից, որը խոստանում էր ուժի և ուժի բախտաւորացնել ինձ... Այդ գառն մտածութիւնները պաշարեցին ինձ, երբ բացվեցաւ իմ առջև ապրանքների խոտաբիծները, և ես գոչեցի իմ խառվածների մէջ.

—Ապա քաւոր Պետրոս... ապա քաւոր Պետրոսն ինչ պիտի անեն...

—Ո՞վ է քաւոր Պետրոս, հարցրեց պատրոն զարմանալով:

—Մեր քաւոր Պետրոս...

—Չա, ճանաչում եմ... Նա ինչով է խառն այդ գործի մէջ: Նա խաղող, հանգարտ չարաճճում է իր ուսերութեան համեմատ ամեն առաւօտ և երեկոյ եկեղեցի գնաղ, պատճել: Եկեղեցուց դուրս գալուց յետոյ, փողոցներում անցկենալու ժամանակ, այ ու ձախ ողջունում է մարդկանց, աչխատում է ճանաչելին էլ չը վշտացնել, որ իր հոգին Աստուծոյ դրախտից չը զրկվի...

Պատրոն խոսքերի մէջ կար խիստ գառն հեգնութիւն դէպի քաւոր Պետրոսը, որնք ուզի պրպտելին իմ բարկութիւնը դէպի այդ զարչելի մարդը, և ես պատրաստվում էի այն չարագուշակ բանալիի ամիսոջ պատմութիւնը յայտնել պատրոնին, և յետոյ տալ, թէ ինչով է քաւոր Պետրոսը խառն ապստամբների ամիսոյն գողութեան գործի մէջ,—բայց այդ րոպէում պատրոնի ուշադրութիւնը

պատճառ մի այլ պատրաստ, նա թողել ինձ և ելնալ շուտ տանել դէպի այն կողմը:

Նկատ չանելը, որ մինչև այն րոպէն, դրսից առջևի խոհանոցների վրա գրած, պատկել էր տիրոջ մօտ, յանկարծ վար տանել և մուտ անդանից ոչ այնքան հեռու գտնված խմիների մէջ: Վարիչնախան խոտորակութիւնից յետոյ, դրսից կրկին գուռ հանել խմիների միջից, և մի տատանելին հետևրական հայացքով սկսել նայել տիրոջ երեսին:

—Ի՞նչ կայ, Զէլման, հարցրեց տէրը:

Զէլմանը արձակել մի քանի խուլ ծանչիւններ:

—Հասկացայ, տատ պատրոն և վեր տալ իր մօտ գրած հրացանը:

Անգանից բաւական ապտածութեան վրա, մամառապատ քարտուղարն դիմեց, կանգնած էր մի վայրենի այծ, և դիտէ նայում էր իր շորջը: Հեռուից երեում էր նա մի հաւի չափ: Ծերունի պատրոնի պատիս աչքերը տեսան նրան, հրացանը պատրաստ, այծը դղրվեցաւ ցած:

—Տղերք, գնացէք վեր տէք, Աստուած ձեզ հետ թարմացաւ ուղարկեց:

Տղերքը վազեցին դէպի այն կողմը, իսկ ես քարացածի նման դեռ մնացել էի կանգնած, արդէս մի կատաղի եղեռնագործ, որին յանկարծ տիրում է խղճահարութիւնն երկունքը:

Ծերունի պատրոնը գոչեց դէպի ինձ, ասելով.

—Ընկեր, դու այստեղից գնա ես չը պիտի հե-

ունեաս. քեզ պրծում են, ինձ ազատեց, միևչև անցնի վտանգը...

Նա այլ ևս չը ազատեց իմ պատասխանին, և ձեռք բարեաւ ասելով, հեռացաւ:

Կարօն իր ընկերների հետ վերադարձան, իրանց հետ բերելով այծը:

—Ամէն բոլորը, ինչ որ պատմեց քեզ որդդը, մենք առաջուց գիտէինք, ասաց Աղաքը:

—Դաք գիտէիք և թագցնում էիք ինձանից, գոչեցի ես վրդովված ձայնով:

—Մենք չէինք ուզում քեզ տխրեցնել:

Մինչև ընկերները մոլեմնին այծը, մինչև յօշոտեցին, մինչև կրակ վառեցին, պիչնիից բաւական անցաւ: Աւտաո խորոված մատակարարում էր նրանց տնայնին այն ձոխ ընթրիքներից մկը, որի նմանը խիստ հազիւ անգամ նրանք վայելում էին ամենօրեայ անուաստ: Գիմին նոյնպէս ստաց էր: Ջը նայելով, որ ընկերները ամեն կերպ աչխատում էին ուրախացնել ինձ, վանել իմ տրիստիթիւնը, բայց նոյն չէր լինում: Իմ սիրտը լցված էր անուանման դառնութեամբ, գլուխս պտտվում էին տագնապալի տատանմանք: Ես ոչինչ ուտել չը կարողացայ, միայն խմում էի, աչխատում էի գոնէ դիմով թեթևցնել ինձ տանջող ցաւերը: Բայց նա էլ չէր օգնում: Սարսափած գողեց գիմին ինձ վրա ջրի ապերչութիւն էր անում:

—Անհոգ կաց, Մուրադ, ասաց ինձ Կարօն,— մենք չենք թողնի, որ քո վարպետի ձեռքը կորչես:

—Դաք, տարօրի, ևս թեպետև ուրախ եմ,— դաք ինչ կարող էք անել:

—Մենք չատ բան կարող ենք անել, պատասխանեց Կարօն մի տատնձին անձնավստահութեամբ:

Ես չը կամենայ ընկերներիս հպարտութիւնը վիրաւորել և լուռ կացայ:

—Հանաք չենք անում, Մուրադ, չարունակեց Կարօն բաւական լուրջ կերպով,—քո վարպետը առաջիկայ պիչնիում ազատված կը լինի բանտից: Միւս առաւօտ, երբ բանակ գնենք բաց կանենք, որ ասենն դատ հրապարակի վրա ձեռքը կորցրած հանար, կը գտնեն դատ անպատասխան: Դա անկարելի բան է:

—Շատ հնարաւոր է, պատասխանեց Կարօն:— Ամեն ինչ կազդարկած է, բերդ ձերբակալ պատրաստ կատարելու մեզ. մենք ունենք տրիչ ընկերներ ևս...

Վերջին բառերը, կարծես, սխալմամբ նա բաց թողեց բերանից, և չտաւել խօսքը փախեց.

—Դու էլ ի հարկէ, մեզ հետ կը լինես:

—Վարպետս ազատուելուն հանար ևս գժոխքն էլ կը մտնեմ:

Ընթրիքից յետոյ ընկերները չտաւել պատկերացան, քնեցին, երևի, առաջիկայ պիչնիկայ արշաւանքի համար ուժերի կազդուրելու մտքով: Բայց ես քնել չը կարողացայ:

Ջով գիշեր էր. մեզմիկ քամին հաղիւ օրօրում էր բնած տերևները և անուսուն լռութիւնը կեն-

պահանջում էր ծառերի խոնարհաբար ողջախոհում:

Ես միայնակ նստած էի ազատարի մոտ, ախանջ էի դնում: Խառն մտածմունքներ անհանգստացնում էին ինձ: Կարծի խօսքերը անհասկանալի էին թւում: Ես ուզում հասկանալ էի պատում, որ ոգեղեան գիտութիւնը, նա միայն կարելիացաւ ուժականակ հնդունել ինձ: Եթէ մի այսպիսի դիտաւորութիւն լինէր, ծերունի արտերը անպտուղ կանչ ինձ: Բայց նա ոչինչ չը յայտնեց և հեռացաւ:

«Երկու օրից յետոյ, հրապարակի վրա, պահիճը պիտի կտրէ նրա ոչ ձեռքի բազուկը»... յիշեցի ես ծերունի արտերի խօսքերը:—Անհնար մարդը պիտի պատժվէր ինձ նման մի չնչին հանցանքի և մի ներողամտ չարագործի պատճառով...: Ոչ, ոչ, մոռացած էի ես, այդ անկարելի բան է... կը պրծնեմ քաղաք Պետրոսի մօտ, հէնց այս պիշեր կը գնամ... Կասեմ նրան, որ ինձ խաբեցիր, այժմ քո չարագործութեան պատճառով պատժվում է մի արդար մարդ... կամ պիտի գնամ գահատարի մօտ և յայտնեմ, թէ որ ես մեղաւորը, որ ազատես նրան պատասխանատուութիւնից... կամ ես ինքս կը գնամ և ամէն ինչ կը յայտնեմ, ոչ որ հարկն է...

Այդ մտածմունքները, կարծես թէ, ինձ ուժ տուին, ես վեր կացայ: Իմ խոհուածեան մէջ ես մտնչև ամրամ մոռացայ այն խօսքերը, որ ընծրիքի ժամանակ Կարծն ասաց ինձ,—մոռացայ և իմ

խոստումները, թէ նրանց հետ գժոխքն էլ կը մըտնեմ սիրելի վարպետս ազատելու համար:

Ցաղատարի մօտ գնա վատ էր կրակը և ոգու լոյսը տարածում էր քնած ընկերներիս վրա: Մի անբացատրելի նախազգացմունքով, կարծես, զգում էի, թէ այլ ես չը պիտի տեսնեմ այդ կեանքով լի, եռանդուն և անկեղծ բարեկամներիս: Ընթանք քնած էին տարտարի մէջ: Ես մօտեցայ, խոնարհվեցայ, և արտասուքը աչքերուս, հանրութեան երեսի երեսները, տար գուրս եկայ տարտարից: Ես վերջին անգամ հայացք ձգելով այն անտառային մնուտ խրճիի վրա, որ կապված էր իմ պատանեկութեան տարի հետ անմոռանալի յիշատակներով,—«մնաք բարեաւ, սիրելի ընկերներ», ասեցի և հեռացայ...

Բ.

ԿՐԿԻՆ ՄՈԼՈՐՈՒԹԻՒՆ

Դուրս գալով անտառից, սկսեցի դիմել մեր գիւղը: Աղղապար նայում էի դէպի «աղօթատունը», որ տեսնեմ, արդեօք չէ՞ ծագում օրը: Վեռ բաւական ժիշեր կար: Խաւարը ինձ պէտք էր. մթութեան մէջ ես շատ բան անելի կառարելու...

Մտայ մեր գիւղը: Նա նիրհում էր խորին քնի մէջ. միայն հերթեայ մի որ և իցէ անհամբեր շան անխորհուրդ ազաղակը ընդհատում էր գիշերային լռութիւնը: Իմ սիրտը բաբախում էր և՛ ուրախութիւնից և՛ տրտմութիւնից: Ուրախ էի, որ գիշեր տեսնեմ մօրս, քոյրերիս և վերջապէս Սառային: Տրտում էի, երբ յիշում էի վարպետիս ցաւալի դրութիւնը:

Ես վճռել էի մի սարսափելի գիտաւորութիւն. նախ գնալ քահոր Պետրոսի մօտ, առաջարկել նրան, որ գիմէ դատաւորին և յայտնէ, թէ ինքն է կառարված չարագործութեան հեղինակը և ազատէ անմեղ վարպետիս կեանքը: Իսկ եթէ քահոր Պետրոսը այնքան ազնուսիրտ չի ունենայ, որ յանձն առնէ իմ առաջարկութիւնը,—ես երդվել էի՛ իմ սուրբ ըրդել նրա նենգաւոր սրտի մէջ, և

նրա դիակի վրայից անցնելով, ինքս անձամբ ընդել այն հրապարակի վրա, ուր գիտի կառարվէր վարպետիս դատապարտութեան վճիռը, և իմ ձեռքը մեկնել դահճին, ասելով. «կարճեցէք այդ բաղուկը, այդ ձեռքով է չենված այն բանաձևը»...

Այդ մտածութիւնները բորբոքված, ես արդէն գանվում էի քահոր Պետրոսի դռան հանդէպ: Ընկճեցի դռան մուրճը զարկել: Յայտնվեցաւ ծառան, յայտնեց, որ աղան տանը չէ:

—Ո՞ւրեմն տանը չէ, յիմար, գոչեցի ես, և չը հաւատալով նրա խօսքերին, նետս մտայ:

—Ասում եմ տանը չէ, էլի՛, պատասխանեց նա մրմրմալով,—գնա աչքդդ տես, թէ կը գտնես, այն ժամանակ ասա ինձ յիմար:

—Իսկ քահորկինը:

—Քահորկինը գնած է:

Բայց մեր ձայնից քահորկինը արդէն զարթնել էր, նա կիսահագնված, ճրագը ձեռին դուրս եկաւ բակը, ուր ես վիճում էի ծառայի հետ:

—Ա՛խ, Մուրատ, զառակս, գու ես, ասաց նա դառն հառաչանքով, և մօտեցաւ, գրկից ինձ:

Ես ապշած մնացի:

—Փանք քեզ, Աստուած, փանք քեզ, ասում էր նա արտասուքը աչքերում.—ես քեզ բոլորովին կորած էի համարում... գարձեալ փանք էլնի մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսին, որ կարողացայ տեսնել քեզ...

Քահորկնոջ գիմաստութիւնը ինձ բոլորովին

պիտեմ ասեց. իմ կատարելութիւնը բաւական մեղմացաւ, և ես հանդարտութեամբ յայտնեցի, թէ ցանկանում էի քաւոր Պետրոսին տեսնել:

—Քանի շաբաթ է, որ նա տանը չէ, պատկառ, ուր է գնացել, մենք էլ չը գիտենք: Այն օրից, որ քո վարպետի հետ պատահել այն դժբախտութիւնը (Ախ, Թող Աստուած ինքը ողորմութիւն տայ այն խեղճին) Պետրոսը քունն և հանգստութիւն չունէր, ասում էր, սուրբ Ծիրամայր, այդ ինչ պատահեց, միշտ քեզ վրա էր մտածում, միշտ քեզ համար էր աղօթում: Ցետոյ ասաց ինձ, կնիկ, ես պիտի գնամ Մուրադին, անխորհ արդար է, չը լինի թէ նա էլ վտանգի մէջ ընկնի:— Գնաց քեզ պատելու, ախ, հիմա ուրքան կուրախանայ, երբ տեսնէ, որ դու ողջ-առողջ տուն ես եկել...

Ես ամենևին չէի կասկածում, որ քաւոր Պետրոսը իմ մասին անհանգիստ կը լինէր, ես բոլորովին հաւատում էի, որ նա գնացել էր ինձ ազատելու, որովհետև իմ մի սխալ քայլից, իմ մի անզգոյշ խօսքից կախված էր նրա կեանքը: Այդ պատճառով կարճ կարեցի քաւարկնոջ հետ, որովհետև պէշերը անցնում էր, չատազում էի մօտ տեսնել:

—Մնա մեզ մօտ, պատկառ, խնդրանքում էր քաւարկինը,—այդ ժամանակ ուր ես գնում:

Երբ ես յայտնեցի, թէ գնում եմ մօտ տեսնելու, նա ասաց.

—Գնա, պատկառ, պէտք է նրան էլ ուրախացնել. խեղճ կնիկ, սրքան լաց էր լինում նա քո համար, ասում էր՝ Մուրադը կրտաւ, էլ չեմ տեսնի նրան... հիմա կը տեսնէ, կուրախանայ:

Երբ ես կանգնում էի բակից դուրս գալ, քաւարկինը խորհուրդ տուեց, որ ծառային ինձ հետ տանեմ,—պիչեր է, պատկառ, ասում էր նա,—ով է իմանում, կարող է հազար չար ու բարի պատահել...

—Պէտք չէ, ասացի ես և հեռացայ:

Դարս գալով փողոցի խառարի մէջ, ինձ պատշաճեցին նոր և առելի ծանր մտածմունքներ.— քաւար Պետրոսին չը գտայ, ուրեմն նրա մասին իմ բոլոր նախապատրաստութիւնները ոչնչացան, իզուր անցան...: Ինչ էր մնում անել: Վարպետիս գտնելու օրը մօտ էր.—երկու պիչեր ես, այնուհետև նրան պիտի գտա բերդին մեղապարտների հրապարակի վրա...: Ինչ պիտի անէի, եթէ մինչև այնօր չը գտնէի քաւար Պետրոսին: Ահա մի հարց, որին վճիռ տալու մէջ ես դժուարանում էի:—«Եթէ նրան չը գտնեմ, ինձ կը մնայ կատարել իմ վերջին պատուհասութիւնը, այսինքն, անձամբ ներկայանալ դատաւորի մօտ, խոստովանութիւն ճչմարիտ իրողութիւնը, և իմ ապրը մեկնելով գտնել գտնակի առջև, ասել՝ կտրեցէք այդ ձեռքը, որ իր միամտութեամբ մի չարագործի համար գործիք դարձաւ»...

Բայց պէտք էր նախ և առաջ տեսնել մօտ

հետ. նա կը մեռնէր կամիջոյն, եթէ յանկարծ կը լսէր սիրելի ոտքու բոմբը:

Ես մտայ այն փողոցը, ուր գտնուում էր մեր տունը:

Պարոնից վարչութեան կամայականութիւնները ինձ բաւական յայտնի էին. ես գիտէի, եթէ մի յանցաւոր տեսարան է գտնուում, կառավարութիւնը կամ կալանաւորում է նրա ազգականներին, կամ նրա տան վրա ասլմաններ է դնում, սկսում են նեղացնել տանեցիներին, մինչև տեսարանը յայտնվի: Ինչ պիտի անեմ, մտածում էի ես, եթէ կը մնանեմ մեր տունը և կը տեսնեմ այնտեղ ասլմաններով լցված: Քաւարիւնը այդ մասին ինձ ոչինչ չասեց, և ես այնքան չտխրեցած էի, որ մտածել հարցնելու, թէ ինչ դրութեան մէջ է մեր տունը:

Վճռեցի նախ գնալ Սառայի մօտ, նրանից տեղեկանալ մեր ընտանիքի դրութեան մասին, յետոյ գնալ մօտս տեսնելու: Սառայենց տունը կից էր մեր տանը, նրան, ի հարկէ, յայտնի կը լինէր ամեն ինչ:

Չարմանալի բան է մարդու սիրտը, այն ևս հրաշագործը, անսիրտ պատանու սիրտը. չատ անգամ ինչ բանին որ փափագում է նա, խելքն էլ ոտտոտայի նման այնպիսի ապացոյցներ է առաջ բերում, որ անպատճառ կատարվի այդ փափագը: Ես յանկանում էի տեսնել և՛ մօտս և՛ Սառային: Արդեն պէտք էր տալ գերպատուհիանը: Սիրտս

ատում էր՝ Սառային, իսկ խելքս, փոխանակ հակառակելու նրան, իրան օգնականի կանչելով դպուշեմիանը ու խոհեմութիւնը, հաստատում էր սրտիս բաղձանքը, ասելով ինձ, չէ, առաջ մօրդ մօտ մի գնա, այնտեղ կարող են ասլմաններ լինել, ֆերրաշներ լինել, կառավարութեան մարդիկ լինել և այլն: Այդ բոլորը երևակայում էի ես, որովհետև սրտիս չհաճելու նպատակով էին գրածք...: Սառան կապված էր իմ հոգու հետ, ես նրան սիրում էի:

Չեմ կարող նկարագրել, թէ ծրտիսի տեղութեամբ մօտեցայ ես նրանց տանը: Երեք ամրողջ ամիսներ չէի տեսել նրան: Կատուն այնպէս սրտագութեամբ չէր կարող թռչել, ինչպէս ես բարձրացայ նրանց կտուրի վրա: Տարվայ այն եղանակում բոլոր դիզացիները կտուրների վրա են պառկում: Սառան քնած էր ինչպէս մի երեխայ: Ես մօտեցայ ձեռքով չշոշափելի նրա երեսը: Նա զարթնեց, մի անսովոր ճիչ բարձրացնելով: Ես փութացնեցի, որ իմ անդրուշութեամբ վախեցրի նրան:

—Ես եմ, Սառա:

Նա ճանաչեց իմ ձայնը և հանգստացաւ:

—Ա՛խ, ինչու՞ եկար այստեղ... գնա... հիմա հայրս...

Ես յետ քաշվեցայ, վախենալով, մի գուցե զարթեցնեմ նրա հօրը, որ աղջկանից մի փոքր հեռու պառկած էր: Սառան մայր չունէր: Երկու քայլ

չէի փոխած, երբ ականջիս դիպաւ նրա հաղիւ լսելի ձայնը.

—Գնա նեղքն, այնտեղ ապահով ինձ...

Ո՛րքան ուրախալի էր այդ ձայնը: Ես խակոյն կատրից իջայ նրանց բակը, նռանեյի սրահում և անհամբերութեամբ սպասում էի: Շատ չանցաւ, Սառան բոլորովին հաղնված, այնտեղ եկաւ: Նա հանդիպեց ինձ նոյն հիացմունքով, որպէս մէկը սիրելին վերադարձից յարութիւն է առնում: Այսպիսի դէպքերում սիրոյ զգացմունքը լուռ է մնում, սիրապետում է միայն ուրախութեան տրճռանքը, այն ևս արտասուախառն ուրախութեան, երկնչելով, մի գուցէ սիրելին կրկին դէպի վերադառնայ...

Սառան ճրագ վառեց, մենք մտանք նրա սենեակը: Առաջին բանը, որ նրա աչքին ընկաւ, էր իմ հագուստը:

—Ա՛խ, այդ ինչ է, քո չորերը ինչպէս պատռտուել են... ո՛րքան կեղտոտվել է քո շապիկը... ասաց նա յանկարծակի:

—Այստեղներն մէջ այսպէս է լինում, Սառա:

Նա պատրաստում էր թէյ ու ասեղ, որ կարկանէ հագուստիս պատռտուած տեղերը: Բայց ամբողջ ամիսներով մացառների և ծառերի մէջ նրանք այնպէս էին քերքռվել, որ փոքր ի շատէ նորոգելը մի քանի օրվայ գործ էր, թէև բարի Սառայի սիրտը ցաւում էր ինձ այդ վիճակի մէջ

տեսնել և մտածում էր նոյն րոպէում նորոգել բոլորը:

Յանկարծ նա թեյն ու ասեղը մի կողմ դրեց, կարծես թէ, մտացաւ հագուստիս վիճակը, և մի նոր բան մտաբերելով, ասաց.

—Ա՛խ, ո՛րքան լաց եմ եղել ես, Մուրադ... ո՛րքան տանջվել եմ...

—Ինչի համար:

—Ասում էին, թէ...

—Ի՞նչ էին ասում:

—Ա՛խ, շատ խօսքեր էին ասում... ասում էին քեզ բռնել են... ասում էին քեզ բանտն էին դրել...

—Հիմա տեսնում ես, որ այդ բոլորը սուտ է. ես քեզ մօտ եմ:

—Հիմա ես ուրախ եմ: Բայց...

—Դու կարծում ես ինձ դարձեալ կը կալանաւորեն:

—Ո՛չ... ես կարծում եմ, որ քեզ միւսանգամ չեմ տեսնի...

—Ի դէպ ես այսպէս կարծում, Սառա, Աստուած կօգնէ ինձ. ինչպէս միևնոյն այսօր չը կարողացան կալանաւորել, այսուհետև ես Աստուած կը պահպանէ ինձ: Ես սկսեցի միխիթարել նրան:

—Ո՞ւր էիր այդքան ժամանակ, որտեղ էիր պահված, հարցրեց նա: Ես նկատեցի, որ ձայնը սկսեց դողալ:

—Այդ մի հարցրու, Սառա:

—Ինչու, ես չի պիտի գնամ:

—Ցետոյ կասեմ քեզ:

Նա լուռ կացաւ, և հեկեկալով սրբում էր արտասուքը:

—Ինչու ես լայ լինում:

—Ասում էին, որ դու գողերի հետ ես ապրում... խեղճ աղջիկը զրկում էր գողերից... դա հազուագիւտ երևոյթ էր... դա մի մարգարիտ էր աղբի մէջ ընկած... Մի քանի րոպէից յետոյ հարցրեց նա.

—Դու մօրդ տեսել ես:

—Դեռ չեմ տեսել, ուզում եմ գնալ նրա մօտ:

—Ա՛խ, եթէ գնայիր, թէ ոչքան մաշվել է, ոչքան հալուել է նա քո պատճառով... խեղճ կընիկ, աչքերիցը արտասուքը չէր ցամաքում, միշտ լայ էր լինում... Ամեն օր գնում էի նրա մօտ, գրկում էր ինձ, համբուրում էր, ասում էր՝ «Մոռացիր կատարելիքդ քեզանից եմ առնում, Սաուա, դու որդուս նշանածն ես»... Ամեն անգամ խօսակից, քո անունն էր յիշում, ասում էր, Ասուած այնքան ժամանակ հոգիս չառնէ, մէկ էլ տեսնեմ որդուս, ու յետոյ մեռնեմ...: Հիմա, ոչոքան կտրիճանայ, Մուրադ, եթէ քեզ տեսնելու լինի:

Ես հարցրի Սաուայից, թէ իմ բացակայութեան միջոցում ինչեր էին պատահել մեր տանը: Նա արտասուքի գոյներով նկարագրեց այն բոլոր տան-

ջանքները, որ կրել էր մայրս անդադար պարտքերի, ֆէերաշների և տարվաձների ձեռքից: Պատմեց, թէ ամեն օր գալիս էին, մօրս ատում էին, ուր է որդին, կամ որտեղ պիտի տան մեր ձեռքը, կամ այնքան փող պիտի տան մեզ, որ քեզ ժամանակ տանք, մինչև որտեղ գտնես: Եւ այսպէս ամեն անգամ «դուլլուղ» և «ուչվաթ» էին առնում, յետոյ գնում էին: Մայրս փող չունէր, որ տար և պատառէր: Սաուայի հայրը գնում էր, նրանց փող էր տալիս և ճանապարհ էր գնում: Քոյրերս միշտ սառայենց տանը թաղնված էին լինում, երբ նրանք գալիս էին. մայրս չէր ուզում, որ ֆէերաշները նրանց երեսը տեսնեն: Այսպիսի շատ բաներ պատմեց ինձ Սաուան, իմ սիրտը կտոր-կտոր էր լինում այդ բոլորը լսելու ժամանակ: Եթէ ես մի որ և իցէ յանցանք էի գործել, ինչ պատժէին ինձ: Ինչով էր մեղաւոր մայրս, ինչով էին մեղաւոր քոյրերս, բարեկամներս: Բայց դա մեր երկրի կարգն էր, կրօնքի, մեռածի յանցանքների համար մեռածներին պատժել...

Լոյսը սկսել էր բացվել. լսելի եղաւ պիւզանդեան ժամասան կոչնակի ձայնը. այլ ևս Սաուայի մօտ երկար մնալ անկարելի էր. չուտով նրա հայրը կվիճնէր կատարից, կը լսայվեր, որ եկեղեցի գնայ աղօթելու: Սաուան չէր յանկանում, որ իր հայրը մեզ միասին նստած տեսնէր: Ձարմանալի բան է սովորութիւնը: Սաուան իմ նշանածն էր, քանի տարի էր, որ մայրս այդ նպատակի աղջկան նշանել

էր ինձ համար որպէս հարմարացու։ Բայց մենք իրաւունք չունէինք միմեանց հետ անմնալու, միմեանց հետ խօսելու, մինչև այն օրը, քանի որ դեռ քահանան Աստուծոյ սեղանի առջև չէր առել՝ թէ նա իմ կինն է, իսկ ես նրա ամուսինը։ Եւ մեր երկրում խիստ պրոտեստանի էր պահպանվում այդ կարգը։

Յանկարծ բարձրութիւնից լսելի եղաւ կոչնակի երկրորդ անգամի զարկը։ Ամբողջ Սաւան այժմ ոտքի վրա էր։ Ծիրանեները, պատանիները սլաքի պէս էին ժամ ազօթելու, իսկ ամէն մանկահասակները սլաքի պէս էին դէպի մշակութեան դաշտերը գործելու։

Մեր առանը սառոյցից անից բաժանված էր մի ցած միջնապարիսպով միայն։ Այդ միջնապարիսպը, պիչերային մթութեան ժամանակ, չատ անգամ եղել էր մի խորհրդապահ վկայ իմ և Սաւայի տեսութիւնների։ Նա կանգնած իրանց բակի կողմից, ես կանգնած մեր բակի կողմից, իսկ մեր միջտեղում միջնապարիսպը, ամբողջ ժամերով խօսում էինք, խօսում ու չէինք կշտանում։ Իսկ այժմ։—Այժմ ես վախենում էի Սաւայից, որպէս մի յանցաւոր, որ արժան չէր նրա սէրին։

Սաւային դեռ յայտնի չէին իմ վարպետի արհեստանոցում պատահած անցքի մանրամասնները. նա դեռ չը գիտէր, թէ ինչ պատճառով ոստիկանութիւնը պրոնում էր ինձ, նա միայն մի բան էր

լսել, թէ ես «գողերի հետ եմ ապրում»... Այդ մասին նա մի քանի րոպէ առաջ հարցրեց ինձանից, իսկ ես նրա հարցը թողեցի առանց պատասխանի։ Ամօթը խեղդում էր ինձ. ինչ վատ բան է գողութիւնը... Սառան էլ ինձ չի սիրի, մտածում էի ես, նա բարի աղջիկ է, նա գողին չի սիրի...

Երբ ես կանգնեցայ, պատրաստվում էի բաժանվել Սաւայից, հարցրեց նա.

—Դու գարձեալ նրանց մօտ ես գնում։

—Ո՞ւմ մօտ։

—Այն գողերի մօտ...

—Եթէ դու գիտենայիր, Սառա, թէ ինչ անսակ տղերք են նրանք, դու երբէք ինձ չէիր մեղադրի, որ ես անցուկ նրանց հետ մի քանի ամիսներ։ Նրանք այնքան սիրելի տղերք են, որ եթէ դու տեսնելու լինէիր նրանց, ինքդ էլ կը սիրէիր սիրել։ Նրանք վատ տղերք չեն, Սառա, և ես գիտեմ եմ, որ հանգամանքները բաժանելին ինձ նրանցից...

Նա, կարծես թէ, հանգստացաւ։

—Հաստատում եմ քո խօսքերին, ասաց նա։—Բայց հիմա որ ես գնում։

—Գնում եմ մօրս մօտ։

Այդ միջոցին բակից լսելի եղաւ Սաւայի հօր ոտնաձայնը։ Նա իջել էր կոտրից, պատրաստվում էր եկեղեցի գնալու։ Սաւան գտնեմ տվեցաւ. նա իսկոյն գնաց տեղից, և հօր առաջը կտրելով, ասաց.

—Վաեռս, հայրիկ, Մաքսագը եկել է:

—Ա՛խր, ուր է, հարցրեց հայրը զարմանալով:

—Չէնց այս րոպէիս, այնտեղ սենեակումն է:

Ես նրանց խօսակցութիւնը լսում էի. Սաաան խաբեց հօրը. երկրի սովորութիւնը սոիպեց նրան սուտ խօսել: Նա չը կամեցաւ ցոյց տալ, որ մենք մի քանի ժամեր միասին ենք եղել: Դա կարող էր համարվել հրէշտակի նման մաքուր աղջկայ համար մի սեռակ անպարկեշտութիւն:

Հայրը չատոպով նեղս մտաւ, գրկեց ինձ, համբուրեց, և աւետարանական խօսքով յայտնեց իր ուրախութիւնը, որ վերջապէս գտաւ իր «մոլորեալ ոչխարին»...

Նրա խօսքերի մէջ թախանձակութիւն էր և ուրախութիւն և յանդիմանութիւն: Ես մոլորեալ ոչխար էի, հովիւը գտաւ ինձ: Բայց ոչ մոլորեցրեց ինձ, ինչ բանումն էր իմ մոլորութիւնը,—այդ մասին նա ոչինչ չը խօսեց:

Սաաայի հայրը խելացի մարդ էր, նա ինձ խորհուրդ չը տուեց դնալու մեր տունը, որովհետև կարող էր այնպէս պատահել, որ ես այնտեղ եղած ժամանակ, ֆէդրաշնիկը վրահասնէին և կալանաւորէին ինձ: Նա ասաց, թէ ոստիկանութիւնը մեր դիւզի տանուտէրից լ ր թ ի ք ա մ է առնել, տուգանք է նշանակել, եթէ ես մեր դիւղում յայտնվելու լինեմ, իսկոյն մասնէ կառավարութեան ձեռքը, և «անպիտան» տանուտէրը, մի լաւ ծառայութիւն անելու համար, մեծ հաճութեամբ կը կատարէ այդ հրամանը: Նա արդէն, աւելացրեց Սաաայի հայրը, զանազան լրտեսների միջոցով հասած է մեր տան վրա, որ ինձ բռնել տայ և այլն:

Սաաայի հօր խօսքերից ես հասկացայ այն բոլոր պատճառները, թէ ինչու կառավարութիւնը ինձ անհնայն խստութեամբ սրտնում էր: Որպէս վարպետիս, նոյնպէս և մեր բոլոր աշակերտներին ու բանուորներին կալանաւորել էին: Միայն ես էի մնացել, որ վախեցական էի: Քրէական գործերի ժամանակ պարսից դատաւորների քննութիւնը հարցմունքներով, վկաներով կամ այլ հետախուզութիւններով չէ կատարվում,—այլ միայն ծեծով: Նրանք պատժում են նախ քան յանցանքի հաստատվելը: Կալանաւորի ոտները դնում են ֆալախայի մէջ, այնքան ծեծում են, կամ բանտի մէջ այնքան սարսափելի տանջանքներ են տալիս, մինչև նա խոստովանվի, թէ ինքն է գործել յանցանքը: Քանի որ դեռ չէ խոստովանվել, տանջանքները աւելի և աւելի սաստկացնում են: Այդ բոլորը փորձել էին թէ վարպետիս և թէ նրա գործաւորների վրա, բայց նրանցից մի որոշ խոստովանութիւն չէին դուրս բերել: Վարպետս ասել էր միայն, թէ բանալին վրա դրած դրօշմը, իրաւ է, իր ֆրեհտաանոցի դրօշմն է, բայց թէ ինչպէս է չինվել այդ բանալին կամ ով է չինել,—այդ մասին տեղեկութիւն չունի: Նոյնը ասել էին և արհեստանոցի աշակերտներն ու բանուո-

նեղը: Մտաւ էլ ես, որ վախտակաւն էր, և իմ վախչելը առիլի կատաղաւտը էր գարձրել ինձ: Այդ էր պատճառը, որ ինձ ամենայն խոտոռմեամբ պռնտում էին, մտածելով, թէ ինձանով կը լուծվի մեծին գաղանիքը:

Այդ բոլորը լսելու ժամանակ, փոքր էր մնում, որ ես յայտնէի գաղն իսկութիւնը: Բայց ես գարձեալ զգեցի ինձ, որ ոչ ոքին չասեմ, մինչև քաւոր Պետրոսին չը տեսնեմ: Բայց գուցէ գա չտա ուշ կը լինէր: Մտաւ էր մի օր. միւս օրվայ առաւօտը վարպետիս սիրտ գուրս թերթին գատապարտութեան հրատարակի վրա...«Վնաս չունի, մտածեցի ես, նիւ այսօր չը կարողացայ գտնել քաւոր Պետրոսին, ես ինքս անձամբ կը ներկայանամ պէտաւոր գատաւորին, բոլորը մի քան մնջէ կը յայտնեմ, ինչ որ կատարվել է»...

—Գու կը մնաս այստեղ, մեր տունը, ասաց Սաւային հայրը:—Այստեղ կան ապահով տեղեր քեզ թագցնելու համար. ես կը պահեմ քեզ, մինչև վտանգը անցնի:

—Ապա մօրս, քոյրերիս չի պիտի տեսնեմ, հարցրի ես:

—Չարկաւոր չէ նրանց տեսնելու համար անպատճառ ձեր տունը գնաս. նրանց այստեղ էլ կարող ես տեսնել:

Նա գարձաւ դէպի Սաւան, ասելով.

—Գնա խոտոռի Նազանէին կանչիր այստեղ. չասես Մարգարէ եկել է, ասա միայն, թէ հայրս

կանչում է: Ո՛վ պիտի, կնսամարդ է, սիրտը բարակ կը լինի, կարելի է որդու անունը լսելով, կը սկսի գանազան անպղտոյ ձայներ բարձրացնել և հարևանների ուշադրութիւնը իր վրա կը գարձնէ:

Սաւան վազեց դէպի մեր տունը:

Իմ գրիչը անզօր է նկարագրելու այն անուանման ուրախութիւնը, որով մայրս հանդիպեց ինձ: Մարդկային լեզուն գեռ չէ ստեղծել այն բառերը, որ ընդունակ լինէին արտայայտելու մօր սրտի զգացմունքները, մօր սրտի յաւերը:

Գայլերս նայեցէք, քնից գեռ նոր վերկացած, իսկոյն ինձ մօտ վազեցին, երբ Սաւայից իմացան իմ գալուստը: Նրանց գգուանքը, նրանց հրճուանքը նոյնքան հրեշտակային էր, որքան նրանց սիրտը: «Գու այլ ևս չես գնայ, գու մեզ մօտ կը մնաս», անգադար հարցնում էին նրանք: Ես ոչինչ չէի գտնում պատասխանելու:

Մայրս հաւանեց Սաւայի հօր կարգադրութիւնը, որ ինձ իրանց մօտ էր պահել և չէր թողել, որ մեր տունը գնամ, որովհետև գիշեր գղիրը (տանուտէրի օգնականը) ամեն առաւօտ գալիս էր մեր տունը ինձ որոնելու համար:

Չը նայելով, որ այդ բոլորը ինձ մեծ ուրախութիւն էր պատճառում, կրկին տեսնում էի մօրս, քոյրերիս, կրկին գտնում էի այն չքնաղի մէջ, որ երեխայութիւնից ինձ սիրելի էր,—բայց մի և նոյն ժամանակ մի գառն, անախորժ զգացմունք տանջում էր ինձ, երբ մտաբերում էի, որ ես մի թը-

չատ յանգստաւոր եմ, ինձ պատահած են, ինձ կամենում են կալանաւորել...: Մօրս և բոլոր բարեկամներիս ջանքն այն էր, որ ես չը բռնվեմ, որ ինձ բանտը չը նետեն: Բայց միթէ դրանով կը հանդարտանար իմ խիղճը, միթէ ես կարող էի մոռանալ այն, ինչ որ գործել էի... այն, որի պատճառով պատժվում էին անմեղ մարդիկ...

Մայրս սկսեց չնարհակալութիւն յայտնել Սառայի հօր մասին, թէ նա ամեն կերպով պահում էր և պաշտպանում էր մեր ընտանիքը, եթէ նա չը լինէր, սարվաղները և ֆելդրաշները առելի նեղութիւններ կը տային: Ես առելացրեց, որ իմ հօրեղբայրը իրան այնպէս հեռու էր պահում, որ ամենևին չէր ուզում լսել, թէ իր եղբօր ընտանիքը չարչարվում է բարբարոսների ձեռքում և այլն:

—Իսկ քաւոր Պետրոսը, հարցրի ես:

—Աստուած նրան բարի տայ, պատասխանեց մայրս մի առանձին զգացմունքով:—Այդ պատուական մարդը հանդատութիւն չունէր, օրը մի քանի անգամ գալիս էր մեզ մօտ, սիրտ էր տալիս, մխիթարում էր, ասելով, մի վախեցէք, Աստուած ողորմած է, այդ բոլորը կանցնի: Նա աւսում էր, որ չատ անգամ Աստուած իր ստուգածներին փորձելու համար փորձանքի մէջ է ձգում. օրինակ էր բերում Յոբ երանելիի կրած տանջանքները և ուրիշ չատ բաներ տալիս զրքերից:

«Գարչելիե»... ասեցի մտքումս, և զսպելով իմ վրդովմունքը, հարցրի.

—Էհմա նա ո՞րտեղ է:

—Ինչի չարաչի է, որ չէ երևում, պատասխանեց մայրս:—Միանգամ եկաւ ինձ մօտ, ասաց, Նազանին, ես գնում եմ Մուրադին պատելու. ջահիլ ազայ է, անփորձ է, չը լինի թէ բռնվի. մենք նրան պէտք է թագցնենք, մինչև Աստուծոյ բարկութիւնը անցնի: Խեղճ մարդ, պատատոքը հեղիղի նման թափվում էր նրա աչքերից, կարծես, իր հարազատ որդու համար էր լաց լինում:

Այդ մի նոյն խօսքերը ասաց ինձ քաւորիկիը: Բայց ես չատ լաւ էի հասկանում, թէ քաւոր Պետրոսը ինձ ինչ մտքով էր պատում...

Սառայի հայրը գնաց եկեղեցի ոչ այնքան աղօթելու համար, որքան լսելու, թէ մարդիկ ղրսում ինչ են խօսում: Մեր գիւղացիները սովորութիւն ունէին, ժամից դուրս գալուց յետոյ, հաւաքվել եկեղեցու բակում և զանազան բաների վրա խօսել: Նա պատուիրեց ինձ, որ իրանց տանը մնամ, մինչև իր վերադարձը:

Մօր սէրը, քոյրերիս հրճուանքը, Սառայի ներկայութիւնը առժամանակ մեղմացրին իմ մէջ այն կատաղութիւնը, որ սիրել էր իմ սրտին այդ տուն մտնելուց առաջ: Թանգագին բարեկամներիս ջերմ զգուանքը, նրանց անկեղծ վարագչանքը, կարծես թէ, թմրեցրին իմ զգացմունքները մի աւսաւոր անբացատրելի արբեցութեան մէջ, մոռանալ տալով այն բոլոր նախատեսութիւնները, որ ես վճռել էի սիրելի վարպետիս պատուհասելու համար:

Սառան ուրախ էր, ինչպէս մի պարտաւոր ծիծեռնակ. նա անդադար ճախրում էր իմ չուրջը, աշխատելով կատարել մինչև անգամ իմ ամենափոքր հաճոյքները: Քոյրիս չէին հետաքրքում իմ մօտից, անթիւ հարցեր էին առաջարկում, ուզում էին խօսել, անընդհատ կերպով խօսել ինձ հետ: Մայրս նստած էր իմ մօտ, և իմ աջը բռնած իր ձեռքի մէջ, զմայլած նայում էր իմ երեսին և երբեմն խուլ հառաչանքներ էր արձակում: Թեղձ կեսիկ, ոչքան ցաւեր, ոչքան տրտմութիւններ թաղնված էին նրա բեկեալ սրտի մէջ...: Սիրելի ամուսնի կորուստից յետոյ, նա միայն իմ մէջ էր գտնում իր մխիթարութիւնը... ես էի նրա սուն սիւնը... ես պիտի վառ պահէի հայրենական օջախի կրակը... Նրա բոլոր յոյսերը իմ վրա էին դրված...: Իսկ այժմ:—Այժմ ամէն յոյս պիտի խորտակվէր, այժմ մայրական բոլոր բաղձալի փափաքները պիտի ոչնչանային...: Նրա որդին մի սարսափելի յանցաւոր էր, որին վաղ թէ անագան պուտէ կախաղան կը բարձրացնէին...

Եւևի, այդ դառն մտածմունքներն էին պաշարել մօտս, որ նա այնքան տխուր էր: Բայց նա ինձանից թագցնում էր իր վշտերը, որ ինձ աւելի ցաւեր չը պատճառէ:

Սառայի հայրը վերադարձաւ եկեղեցուց բաւական ուշ. նա պատմեց մեզ շատ նորութիւններ և ի միջի այլոց յայտնեց, որ քաւոր Պետրոսին տեսնողներ են եղել Չին-քաղաքում, նա ասել է, որ

երեկոյեան կը վերադառնայ իր տունը: Այդ լուրը ինձ սաստիկ ուրախութիւն պատճառեց: «Վերջապէս նա իմ ճանկը կընկնի և ես պիտի ինչ կանեմ»... մտածում էի ես, և ինձ անհամբերութեամբ սպասում էի երեկոյին:

Բայց երեկոյեան մի քանի անգամ մարդ ուղարկեցինք նրա տունը, պատասխան առացանք, թէ դեռ չէ եկել: Ես պարտեալ սկսեցի անհանգիստ լինել, զարմանալ դառն մտածութիւններ պաշարեցին ինձ. յուսահատութիւնը խեղդում էր ինձ, չը պիտէի թէ ինչ պէտք է անել:

Արեը մտաւ. մութը պատեց աշխարհը: Դա տարիների վերջին պիշերն էր: Եթէ այս պիշեր փրկութիւն չը լիներ վարպետս համար, առաւօտեան ամէն յոյս պէտք էր կորած համարել:—Առաւօտեան նրան պիտի դուրս հանէին դատապարտեալների հրապարակի վրա...: Այդ միտքը սարսափեցնում էր ինձ:

Գիշերը ես անցկացրի կատարեալ տենդային պրութեան մէջ: Ոչ քնել կարողացայ և ոչ արթուն էի: Ինձ սիրել էր մի ահագին կատարութիւն, որ պահում է մարդուն ալեկոծութեան մէջ, բայց մի և նոյն ժամանակ թոյլ չէ տալիս տեղից շարժվել, ինչպէս ծովը ծփում է իր չրջանակի մէջ: Ես նոյն րոպէում պէտք է թուչէի, վազէի, գնայի այնտեղ, ուր անմեղ մարդը պիտի դատապարտվէր: Բայց, կարծես, մի անելանելի

ձեռք կաչկանդել էր ինձ. իմ կամքն, բնաւորութեան զօրաթիւնը թուլացել էր…

Ես հիանդ էի: Գլուխս սաստիկ ցաւում էր, ամբողջ մարմինս վառւում էր կրակի մէջ: Մայրս, քոյրերս, Սառան չը հեռացան իմ անկողնից: Ընդանց խօսքերը ես լսում էի, հասկանում էի, բայց իմ պատասխանները լինում էին այն առաջին անկապ, անտեղի և խառնաշփոթ, որ մայրս մեծ զարհուրանքով մատծում էր, թէ սիրելի որդին խելագարված է…

Առաջին անգամն էր պատահում ինձ արթնութեան մէջ երազներ տեսնել: Երբ աչքերս խըփում էի, ինձ երևում էր, թէ գտնվում եմ Հինդքաղաքում: Առաւօտ է: Փողոցներում սիրում է յուզմունք և իրարանցում: Մարդիկ չտապով վազում են դէպի դատապարտեալների հրապարակը: Ես էլ այդ խառնվել բազմութեան հետ վազում եմ դէպի այն կողմը: Հրապարակի վրա տեղ գըտնելու տեղ չը կայ. ամբողջ տարածութիւնը պատած է հետաքրքիր հանդիսատեսներով: Հրապարակի չորջը գտնված ծառերի ճիւղերն անգամ ծանրաբեռնված են մարդիկներով: Նրանք երևում էին ինձ այնքան մանր, փոքրիկ ծառերի նման: «Ինչ կայ, ինչ բանի է սպասում այդ խառն բազմութիւնը», հարցնում էի ես:—«Մի յանցաւորի ձեռքը պիտի կտրեն», լինում էր պատասխանը:

Սարսափելով այդ խօսքից, աչքերս բաց էի անում, այլ ես ոչինչ չէի տեսնում, ոչինչ չէր երևում: Տեսնում էի միայն մօտս տխրամած դէմքը, որը նստած էր իմ անկողնի մօտ, տեսնում էի Սառայի արտասուալի աչքերը, տեսնում էի իւղային ճրագը, որը ազօտ լուսով վառվում էր իմ քնարանում: Քոյրերս պառկած էին. ամբողջ տունը նիրհում էր. երկու հոգի միայն արթուն էին մնացել—մայրս և սիրող աղջիկը…

Այդ իրականութիւն էր, իսկ մնացածը երազ:

Աչքերս կրկին փակեցի, մտածելով, թէ արդէն անցաւ տասնալի տեսիլքը: Դարձեալ մի և նոյն երազի չարունակութիւնը.—նոյն հրապարակը, նոյն բազմութիւնը, նոյն մարդիկը կախված ծառերի ճիւղերից: Բայց տեսարանը այժմ մասամբ փոխվել էր: Հրապարակի կենտրօնում, դահիճը, ոտքից գլուխս կարմիր հագնված, ձեռքում սրած էր դանակը: Նրա մօտ կանգնած էր թշուառ դատապարտեալը, գունաթափ, մաշված և կիսամեռ: Բանտը խլել էր նրանից ամեն կենդանութիւն: Ես հազիւ կարողացայ ճանաչել նրան: Դա իմ վարպետն էր, այն բարի արհեստաւորը, որը այնքան սիրում էր ինձ, այն մարդը, որ հօր նման ուրախանում էր, երբ տեսնում էր իմ յառաջադիմութիւնը արհեստի մէջ, այն մարդը, որ խոստանում էր բախտաւորացնել ինձ, առանձին արհեստանոցի տէր չինելը: Բայց ինչով վարձատրեց նրա առաքինութիւնները. տպերախտ աշակերտը,—դատաճանութեամբ: Այդ պատիժը, որ կրում էր

անմեղ մարդը, իմ պատճառով էր: Ես ձգեցի ներքան այդ սոսկալի փորձանքի մեջ...

Այդ մոտածմունքների յուզմունքի մեջն էի ես, երբ գահիճը ծռտեցաւ դառապարտեալին: Ամբողջ բազմութիւնը դղրդաց մի խուլ, զերեզմանական չընչիւնով: Կարծես, բոլորի բերանից լսւում էր «անմեղ» բառը: Ես հասիրել չը կարողացայ: Խելագարի նման ճչալով, աղազակելով, պատառելի խիտ ամբոխը, և մի ակնթարթում յայտնվեցայ դահճի մօտ:—«Կտրեցէք իմ ձեռքը, դշխոյի ես որսի ձայնով,—այդ ձեռքն է չինել այն բանալին»...: Ամբողջ բազմութեան վրա տիրեց խորին սաչումիւն:

Այդ ձայնի հետ ես զարմնեցայ:

Օրը լուսացել էր արդէն. արեի առաջին ճառագայթները անցել էին իմ քնարանի մէջ: Մայրս զարձեալ նստած էր իմ անկողնի մօտ, իսկ փոքր ինչ հեռու կանգնած էր մի մարդ:

Մայրս սարսափեց, երբ լսեց իմ վերջին խոսքերը, բայց կանգնած մարդը հանդստացրեց նրան, ասելով.

—Խեղճ տղան երազների մէջ է խոսում:

Երբ ուղիղ նայեցի այդ մարդու երեսին, տեսայ, որ նա մեր քահանայ Պետրոսն էր: Նրա երեսոյթը ինձ բոլորովին սթափեցրեց իմ անբջային զառանցումիւններից: Ես այժմ գոնվում էի կատարեալ արթնութեան մէջ, բայց զարձեալ կրկնեցի նոյն խոսքը, որ ասել էի երազիս մէջ.

—Այո, ես եմ չինել այն բանալին...

Ջը պահեմ քահանայ Պետրոսը ինչ ասաց, ինչ ակնարկութիւն արեց դէպի իմ մայրը, միայն այնքանը տեսայ, որ նա հեռացաւ իմ քնարանից, և և քահանայ Պետրոսը մնացինք միայնակ:

Ես զգում էի ինձ բաւական լաւ. պիտի ցաւը անցել էր. մարմնիս ջերմութիւնը մեղմացել էր, միայն անդամներիս մէջ տիրում էր մի տեսակ յոգնածութիւն, մի տեսակ թուլութիւն: Այսու ամենայնիւ, ես վերկացայ անկողնից և հագնվեցայ: Քահանայ Պետրոսը օգնեց ինձ լուացվելու: Սառն ջուրը բաւական զովացրեց իմ գլուխը, բաւական կաղդուրեց իմ բզկտված ուղեղը:

Մարդկային ընտանութեան մէջ երբեմն կատարվում են այնպիսի հոգեբանական փոփոխութիւններ, որ շատ դժուար է լինում բացատրել: Կան մարդիկ, որոնց վրա արքան և զայրացած լինելս, արքան և նախատարատուած լինելս նրանց յանդիմանելու, անարգելու և միևչև անգամ սպանելու, բայց հէնց որ նրանց երեսը տեսնում ես, խղկոյն, կարծես թէ մի մոգական աղդեցութեամբ, քո սրտի և հոգու նախկին լցված տրամադրութիւնը թուլանում է, բարկութեան խոստութիւնը մեղմանում է, և դու ընկնում ես կատարեալ տառնապութեան մէջ: Նոյն ազդեցութիւնը գործեց ինձ վրա և քահանայ Պետրոսը:

Ես նրա դէմ զայրացած էի. ես մահուան չափ ատում էի այդ գարշելի մարդուն, ես վճռելէի

վարվել նրա հետ վրէժխնդրութիւնն բոլոր բարբարոսութիւնովը,—բայց հէնց որ նրա պատկառելի երեսը տեսայ, իմ բոլոր սրտմտութիւնը, իմ բոլոր կրքերը փչրվեցան, խորտակվեցան այդ խորհրդաւոր մարդու կախարդիչ զօրութիւնն առջև...: Ջը գիտեմ ինչին պէտք էր վերագրել այդ փոփոխութիւնը, գոհօք իմ պատանեկական բնաւորութիւնն թուլութիւնը, թէ իմ կամքի անհաստատութիւնը...

Բայց ես այնքան քաջութիւն ունեցայ, որ պահանջեցի առանձնութիւն մէջ խօսել նրա հետ:

—Ես էլ դրա համար հեռացրի քո մօրը, ասաց նա ժպտելով և նստեց իմ մօտ:

—Մարդ, շարունակեց նա, առանց թոյլ տալու, որ ես խօսեմ:—Դու ցանկացար ինձ հետ առանձին խօսել. հասկացայ քո միտքը և դրա համար գալիս եմ քո խնդրութիւնը: Բայց առանց քո խօսքերը լսելու, ես գիտեմ, թէ դու ինչ պիտի ասես ինձ: Դու պիտի ասես, քաւոր Գեորգ, այն բանալին, որ ես չունեցի քեզ համար, նրանով կատարվել է մի մեծ չարագործութիւն, գողացվել են թանգագին իրեղէններ, և որպէս յանցաւոր, բռնվել են և պատժվում են անմեղ մարդիկ: Դու պիտի ասես, քաւոր Գեորգ, բանալին քո ձեռքումն էր գտնվում, ուրեմն, թէ կատարածները և թէ պատահմանաւորութիւնը քեզ վրա է ընկնում: Դու այնքան ազնիւ ես և բարեսիրտ, որ կը պա-

հանջես ինձանից, որ ես անպատճառ պատահմանաւորութիւնը ինձ վրա առնեմ և պատիժ անուղղ մարդկութեան դատաստանի բարբարոսութիւններից: Իսկ եթէ ես չը լսեմ քեզ, դու այնքան անաչառ կը լինես, որ չես թոյլտիր չարագործութիւնը, կը դիմես օրէնք տարին է, կը մատնես ինձ, և կը յայտնես բանալիի ամբողջ պատմութիւնը...

—Կարծեմ, ես նախազուշակեցի բոլորը, ինչ որ դու մտքումդ պատճ ունէիր, այդպէս չէ:

—Ոչինչ այդպէս է:

—Սիրում եմ քո անկեղծութիւնը և ուրախանում եմ քո ճշմարտախօսութեան վրա: Ես էլ, եթէ քո տեղը լինէի, այսպէս կը վարվէի. ես էլ թոյլ չէի տալ, որ չարագործութիւնը ծածկվէր, իսկ անմեղութիւնը նրա փոխարէն պատժվէր:

Ես չը կարողացայ իմ վրդովմունքը զսպել:

—Ուրեմն ինչու թոյլ տուիցիք, որ անմեղութիւնը պատժվի: Մինչև այսօր ինչ բանի էիք ըսպասում, որ ծածկեցիք չարագործութիւնը: Միթէ ձեր պատճառով չէր, որ գժբախտ վարպետիս ամբողջ արհեստանոցը, կայքը, կալուածները և բոլորը, ինչ որ. ունէր, աճուրդով վաճառեցին, ու նրա ողորմելի ընտանիքը օրեկան հայի կարօտ թողեցին: Միթէ ձեր պատճառով չէր, որ խեղճ վարպետիս բանտի մէջ մահացին, իսկ հիմա, գտնվելով այս րոպէիս, պատասխանատուների տրապարակի վրա, դահիճը կտրում է նրա ձեռքը: Ինչու թո-

ղեցիք, որ այդ բոլոր բարեպաշտութիւնները կատարէիք, եթէ դուք խիղճ ունէիք, եթէ ձեր սրտումը Աստուծոյ երկիւղը կար, եթէ դուք յարդում էիք արդարութիւնը: Իսկ այժմ, երբ բանը բանից անցել է, նայ ինչ էք, ու իմ դէմն քարոզներ էք կարդում:

Նա պատասխանեց, պահպանելով իր սառնասրտութիւնը.

—Իրաւացի եմ համարում քո մանկական սրտի բարկութիւնը, չէ՞ որ իրաւացի: Դա մի լաւ նշան է, որ դու բարոյապէս փչացած ոգով չես: Բայց լսիր, Մուրադ, լսիր ցաւալի իրողութիւնը:

Վերջին խօսքերը արտասանելու ժամանակ նրա ձայնը սկսեց դողդողալ և աչքերումը յայտնվեցաւ արտասուք:

—Այն խիթալի բանալին, որ դու չէիր ճանաչիր ինձ համար, ես պահում էի իմ մօտ, իբրև մի անմոռանալի յիշատակ, որ հայրը կարող է ունենալ սիրելի որդուց: Դա քո ձեռքի առաջին գործն էր և այդ պատճառով ինձ համար թանգագին էր: Բայց երեւում է, որ Աստուած կամեցել էր ինձ պատժել հէնց այն բանով, որը իմ սրտին շատ մօտ էր: Ցանկարծ բանալին անյայտացաւ: Ո՛վ տարաւ, որտեղ կորաւ,— մինչև այսօր մտածում եմ, մտածում և ոչինչով բացատրել չեմ կարողանում: Նրա կորստից մի չարաթ յետոյ կատարվեցաւ քեզ յայտնի չարագործութիւնը: Այն օրից ես ամեն տեղ մեզ էի գալիս, ամեն տեսակ հարցու-

փորձ գործ էի դնում, գուցէ մի հնարքով կարողանամ երեսն հանել կատարված եղելութեան պատմիքը: Բայց իմ բոլոր ջանքերը անցան ապարդիւն: Այժմ ես մոլորված եմ տարակուսութիւնների մէջ. մտատանջութիւնը խեղդում է ինձ. չը գիտեմ, թէ ինչ պիտի անեմ, չը գիտեմ, թէ ինչով կարող եմ քաւել այն յանցանքը, որ ինքս չեմ գործել, այլ իմ միամտութեան պատճառով կատարվել է...

Նրա աչքերը գարձեալ լցվեցան արտասուքով: Այդ խօսքերը արտասանում էր նա մի այնպիսի մեղմ, համոզիչ և անկեղծ եղանակով, որ կարծես, ինքը ճշմարտութիւնը խօսում էր նրա չրխմունքներով:

Ես հաւատացի:

Ես այն հասակում գիտեր ոգով չէի, բայց այնքան խելահաս ես չէի, որ կարողանայի խորին կերպով քննել քաւոր Պետրոսի խօսքերը: Ես գոնէ այնքան հասկացողութիւն չունէի, որ հարցնէի նրբանից.—լաւ, դիցուք թէ բանալին քո մօտից անյայտացաւ, կամ մի ուրիշ մարդ գողացաւ քեզանից: Բայց այդ ուրիշ մարդը որտեղից կարող էր գիտենալ, որ քո մօտ մի այսպիսի բանալի էր պահված: Դիցուք թէ չը գողացան, այլ դու կորցրիր: Բայց գտնողը ինչպէս կարող էր հասկանալ, որ այդ բանալին կը բաց անէ մի անյայտ երկաթէ արկղի գռնակը, որը գրած է այս ինչ ամրոցում: Այդ հարցերից և ոչ մէկը չառաջարկեցի

նրան, և ոչ հետաքրքիր եղայ տեղեկանալու, թէ այն ինչ բանալի էր, որ դու առաջին անգամ տուեցիր ինձ և պատուիրեցիր նրա նմանը չունենալ: Միթէ այդ բանալին յիշեալ արկղի իսկական բանալին չէր: Ո՛վ տուեց քեզ իսկականը, կամ ինչ նպատակով չվնասեցաւ երկրորդը: Ինչու էիր դու սկզբում ինձ ամենայն խոստովանութեամբ պատուիրում, որ իմ չունած բանալիի գոյութեան մասին ոչ ոքի հետ չը խօսեմ, ոչ ոքի չը յայտնեմ, մինչև անգամ իմ մօրը:—Կրկնում եմ, որ այդ հարցերից և ոչ մէկը իմ մտքում չունէաւ, որ առաջարկէի նրան: Ես քարացածի նման մնացել էի ապշած, զարմացած, իմ ուղեղն սկսել էր մի տեսակ մթին թրմրմութիւն:

Նկատելով իր խօսքերի ազդեցութիւնը, քաւոր Պետրոսը մինչև անգամ ժամանակ չը տուեց, որ ես կարողանայի մտածութիւններս ամփոփել և նրան մի բան ասել: Նա շարունակեց.

—Այժմ, սիրելի զաւակս, իմ խղճմտանքի վրա մի ծանր բեռն է դրված. ես քեզ ու հանգուցեալին չունեմ. պիշեր ու ցերեկ տանջվում եմ այն մտածութիւնով, որ իմ անխոհեմութեամբ պատճառ եղայ մի աղետալի դործի և չատերին դժբաղդութեան մէջ ձգեցի: Ը՛ր գիտեմ, ինչով կարող եմ քաւել այդ մեղքը:

Ես սթափվեցայ:

—Նշանով, պատասխանեցի,—որ հէնց այս րոպէիս պիտի գնաք դատաւորի մօտ և յայտնէք նրան, թէ մի կտրել տալէք այդ անմեղ մարդու ձեռքը, որովհետև յանցաւորը դուք էք:

—Ես այդ կանեմ և մեծ յօժարութեամբ կանեմ, բայց նրա ձեռքը այլ ևս չեն կարող կտրել:

—Ինչու:

—Այս առաւօտ երբ գնացին, որ բանտից դուրս բերեն նրան և տանեն դատապարտեալների հրապարակի վրա վճիռը կատարելու, դատն բանտի դռները խորտակված, պահապաններից մի քանիսը սպանված, իսկ կալանաւորը անյայտացած:

Իմ կեանքում ոչինչ ինձ այնքան չէ ուրախացրել, որքան ես ուրախացայ, լսելով վարպետիս ազատութեան լուրը: Ես խնդէի յիշելի կարօի խօսքը, որ ասել էր ինձ, թէ «մենք նրան կը փախցնենք»...: Ընկերներս կատարելին իրանց խոստումները, նրանք չը խաբեցին ինձ: Ես այդ մասին քաւոր Պետրոսին ոչինչ չը յայտնեցի, նըկատելով, որ նա տեղեկութիւն չունի, թէ ինչ հնարքով կամ ոնչքեր փախցրին նրան բանտից: Միայն ասեցի.

—Լաւ, պիտուք թէ նա փախչելով բանտից, ըբանով կարողացաւ իր ձեռքը ազատել դահճի դանակից, բայց այնքան չարչարանքներ, այնքան վնասուածներ որ կրեց նա, տունից, կայքից, հարստութիւնից զրկվեցաւ,—այդ բոլորը ոչինչ, դուք ձեզ մեղապարտ չէք համարում այդ բոլորի մէջ:

—Համարում եմ, ինչպէս չեմ համարում: Ինձ

այնպէս է թուում, որ այդ բոլոր վշտանները ևս պատճառելի նրան: Եթէ ևս այն անիծեալ բանտը չլինէր չը տայի, այդ վշտանները նրան չէին հանդիպի: Բայց միայն Աստուծուն յայտնի է, թէ որքան անպարտ եմ ես...

Վերջին խօսքերի միջոցին նա ձեռքը տարաւ դէպի մօրուքը, և չալմայի թելը յետ քաշվելով, երևան հանեց նրա մերկ բազուկը: Ամէն անգամ այդ բազուկը տեսնելիս, ինձ սիրում էր մի սրբազան սառնաւռ և սիրտս սկսում էր զողզողալ մի անբացատրելի հոգևոր երկիւղածութեամբ: Նրա վրա դրոշմված էր Երուսաղէմի վանքի սուրբ կնիքը, որը պատկերացնում էր իր մէջ այն նախնական տեղերը, որոնց հետ կապված են ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհի սրտերը: Յակ ձեռքի վրա դրոշմված էր մի խաչ—սիրոյ և եղբայրութեան նշանը—Յիսուս Քրիստոսի ուխտի նշանը, որը պատուիրեց Նա կրել, որպէս մի հոգևոր զէնք արդարութեան և ճշմարտութեան համար մարտնչելու: Միթէ մի այսպիսի ձեռքը, որ կրում է իր վրա այդ քրիստոնէական վեհասրտութեան նշանը, ընդունակ կը լինի չար գործելու:

Քաւոր Պետրոսը մանրուսի էր: Նա իր կեանքում մի քանի անգամ այցելութիւն էր գործել Երուսաղէմի վանքը և իր ձեռքերը, բազուկները դրոշմել էր սուրբ ուխտի կնիքով:

Երբ նրանից հարցրի՝—Ուրեմն ինչ հատուցում պիտի անէք այն անմեղ մարդուն, որին դուք թէև անդիտակցաբար դժբախտացրիք,—նա պատասխանեց.

—Ես այդ մասին մտածել եմ և վճռել: Լսիր, Մուրադ, ես, ինչպէս ասում են հէքիաթների մէջ, պէտք է երկաթէ յուպ կրեմ ձեռքիս, պէտք է երկաթէ տրեխներ հագնեմ, վերջապէս պէտք է երկաթէ չղմայ անցկացնեմ պարանոցիս, և երկրէ երկիր, աշխարհից աշխարհ մանեմ, մուրացկանութիւն անեմ, մինչ հատուցեմ, որ նրա կրած վշտանների փոխարէնը վճարեմ, որպէս զի խիղճս հանգստացնեմ:

—Ուրեմն դուք վճռել էք դնալ օտար աշխարհ:

—Այնպատճառ:

—Ես այդ նպատակով:

—Այո, այդ նպատակով:

Ես հիացած մնացի նրա առաքինութեան վրա: Բազմական մտածմունքից յետոյ խօսեց նա.

—Ես քեզ խոստովանվեցայ իմ բոլոր յանցանքը, խոստովանվեցայ նաև թէ ինչով դիտաւորութիւն ունեմ քաւելու այդ յանցանքը: Հիմա ևս պահանջում եմ դէպի քեզ, Մուրադ, դու խելացի աղայ ես, դու հասկանում ես այնքան, որքան կարող է հասկանալ մի ապնիւ, հասակաւոր մարդ: Խոստովանվիր, քո խիղճը, քո սիրտը չէ՞ ասում քեզ, որ վարպետիդ դժբախտութեան մէջ դու նոյնքան յանցաւոր ես, որքան ես: Այժմ ուզում եմ ասել, որպէս ևս անդիտակցական պատճառ դարձայ նրա անբախտութեանը, այնպէս էլ դու:

Կարատաշլը բանալին չէնել տալու ժամանակ ես, ի հարկէ, չը պիտէի, թէ որպիսի չարիքների դուռն պիտի բաց անէ նա. այնպէս էլ ոչ չը պիտէիր, երբ չէնեցիր: Ուրեմն մենք երկուսս էլ մեր անմեղութեամբ պատճառ դարձանք մի մեղաւոր գործի: Այդ մեղքը տարածվում է մեր երկուսի վրա: Միմիայն չի պիտի քաւենք նրան:

—Այո, միասին: Բայց ես ինչ կարող եմ անել:

—Այն, ինչ որ ես պիտի անեմ: Դու անպատճառ պիտի դաս ինձ հետ. դու պիտի թողնես այլ երկիրը:

—Լսիր, Մուրադ, քո վարպետը, իրաւ է, ապստամբեցաւ պատժվելուց, փախաւ բանտից, բայց դրանով գործը պէտք է վերջացած չը համարել, ընդհակառակն, աւելի ծանրացաւ: Կառավարութիւնը այսուհետև աւելի խստութեամբ կը սկսէ որոնել նրան և նրա մարդիկներին, որոնք նոյնպէս փախած են,—ասինքն քեզ: Երբ քեզ բռնելու լինեն, այլ ես փրկութիւն չը կայ, անպատճառ կախաղան կը բարձրացնեն: Այդ ես պիտեմ: Քո անբախտ մայրը կը մեռնի կսկիծից և քո հօր սուն ճերպը խռպոտ կը հանդչի: Եթէ ցանկանում ես, որ քո կեանքը ապահով դրութեան մէջ լինի, պէտք է անպատճառ հեռանաս այդ երկրից: Այստեղ պահվել չես կարող: Կը դնանք օտար աշխարհ, մի քանի տարի անց կը կայնենք պանդխտութեան մէջ, վաղ կը վաստակենք, յետոյ կը վերադառնանք: Մինչև մեր վերադարձը ամեն ինչ փոխված

կը լինի, ամեն բան մոռացված կը լինի: Պարսից դատարանների վճիռները ժամանակաւոր են. փոխվեցան դատաւորները, փոխվում են և վճիռները: Ոչ աւետնական դիւանապրութիւն կայ և ոչ որ և իցէ արձանագրութիւն: Ներկայ մարդը չը պիտէ, թէ իր նախորդի օրերում ինչպէս են կատարվել:

Վերջացնելով իր բացատրութիւնները, նա դարձաւ դէպի ինձ, ուզելով իմ երեսին նայելով.

—Աման, համաձայն ես ինձ հետ գալու:

—Ես համաձայն եմ, բայց չը պիտեմ, թէ մայրս ինչ կասէ:

—Մայրդ շատ ուրախ կը լինի: Ես պիտէ, որ դու այստեղ մնալ կարող չես. միշտ պէտք է թաղտված լինես, միշտ պէտք է փախստականի կեանք վարես: Իսկ այդպէս ապրել անկարելի է:

—Ուրեմն դուք խօսեցէք մօրս հետ:

—Ես անպատճառ կառնեմ նրա համաձայնութիւնը:

Գ.

ՊԱՆԴԽՏՈՒԹԻՒՆ

Աշնան վերջը մօտեցաւ։ Մեր վիզը օրըստօրէ ատանում էր ախտի կերպարանք։ Տերեվների այլևայլ գոյները իրանց գեղեցկութիւնը և մերկ դաշտերի գունաթափ երեսը նկարացնում էր մի հիւանդոտ պատկեր։ Ամեն երեկոյ ուրախացում էր դէպի ախտութիւնը։ Թռչուններն անգամ լուռ էին և չատպում էին չուտով թողնել այդ երկիրը, որ այլ ևս նրանց ուրախացնել կարող չէր։

Մի և նոյն զգայմունքներով լի էր և իմ սիրտս։ Հայրենի երկիրը ինձ համար բանտ էր դարձել։ Ինձ թուում էր, որ բոլոր շրջապատող առարկաները այնքան ծանրացել էին իմ վրա, որ ճզնում էին, խեղդում էին ինձ և չունչ առնելու հնար չը կար։ Ես կորցրել էի իմ ազատութիւնը։ Ես մի անբախտ փախստական և դեռ չը պատժված յանցաւոր էի։ Դրսից նեղացնում էր ինձ օրէնքի աչն ու երկիւղը, իսկ ներսից՝—խղճի խայթը...

Մայրս չուտով կարողացաւ հասկանալ իմ դրու-

թիւնը. նա խելացի կին էր, և մի օր դարձաւ դէպի ինձ այդ իսկութեամբ.

—Մուրադ, դու միր երկրում անուանդ կատարեցիր... կեղծ դրամ դարձար... դու այլ ևս այստեղ չես մնալի...

Այդ խօսքերի մէջ խառնված էր և՛ մօր սրտի կսկիծը և՛ մի զուտ յանդիմանութիւն, որի նմանը մինչև այնօր լսած չէի նրանից։

—Ես այդ զգում եմ, մայրիկ, պատասխանեցի ես։—Ես այդ գիտեմ, որ կեղծ դրամը ճանաչված տեղում այլ ևս չի մնալի, բայց այդ գրութիւնից ազատուելու համար չը գիտեմ, թէ ինչ պէտք է անեմ։

—Դու պիտի գնաս օտար աշխարհ. ասացէ Աստուած, որ այնտեղ օրհնաբեր մարդ գտնես...

Պատասխանը թոյլ չը տուեց նրան շարունակել իր խօսքը։ Նա թմչկինակը տարաւ դէպի աչքերը, սկսեց զուսն կերպով հեկեկալ։

Մայրս սկզբում ինձ բոլորովին անտես էր համարում. հաւատացած էր, որ ես ոչինչով խառն չեմ վարպետիս արհեստանոցում կատարված գործի մէջ, և այդ պատճառով մխիթարւում էր, մտածելով, թէ իր որդին թէև հալածվում է, թէև կասկածանքի ենթակայ է, բայց արդար է։ Իսկ սկսեալ այն րոպէից, երբ ես իմ անբջջային ապտնաղի մէջ պատահաբար այն ազէտալի խօսքերը, թէ «ես եմ չինել այն բանալին»—այդ րոպէից նա հանարում էր ինձ գող, աւազակ, կամ աւա-

զակնելի ընկեր: Ես առիթ չունեցայ նրան բացատրելու զործի խոհեմությունը, որովհետև այդ մասին նա լինճ հետ չէր ախորժում խոսել, որովհետև նրա կոպտած սրտին խիստ ծանր էր լսել իր կարծիքով, արդեն փչացած, անպարզականացած և յանցաւոր արդեւ դառն խոտաւանութիւնները...: Այդ մասին նա իոսացել էր միայն քահոր Պետրոսի հետ, իսկ քահոր Պետրոսը ինչ էր ասել նրան, լինճ յայտնի չէր: Միայն մօտ վերջին խօսքերից, որ ասաց լինճ, թէ «դու պիտի գնաս օտար աշխարհ, տայէ Աստուած, որ այնտեղ օրինաւոր մարդ դառնաս»—ես հասկացայ, որ արդէն վճռված էր իմ մասին հեռանալ հայրենիքից: Ես հարցրի.

—Մինչև այսօր օտար երկիր չեմ տեսել. ուր հետ գնամ:

Նա պատասխանեց.

—Մեր քահոր Պետրոսը գնում է, դու էլ պիտի գնաս նրա հետ:

Ես ուրախացայ: Իսկ այդ բառերը արեան հետ բղխեցին մօտ սրտից: Մինչև այսօր յիշում եմ, թէ որքան գունաթափ ու որքան ախուր էր նրա դէմքը այդ խօսքերը արտասանելու րոպէում: Խաբեպիտ մայր, նրան խիստ դժուար էր բաժանվել արդէն փչացած որդուց...: Բայց մէթէ փչացած էի ես:—Այդ հարցը դժբախտաբար մնաց անտաչ...

Մօտս փոքր ի շատէ մխիթարում էր այն միտքը միայն, որ իր սրտուն յանձնում է մի փոքճված և հատատարիմ բարեկամի ձեռքը, որպիսին քահոր Պետրոսն էր, և յոյս ունէր, որ մի այսպիսի մարդու ձեռքում օտարութեան մէջ ես կապրվէի և «օրինաւոր» մարդ կը դառնայի: Բայց դրանից, նա մոռացում էր, որ թմրեցնվով հայրենիքը (այսինքն իմ յանցանքի գործված տեղը) և առժամանակ գնալով հեռաւոր աշխարհ, ես, եթէ «օրինաւոր» մարդ ես չը դառնայի, գոնէ իմ կեանքը կազատէի օրէնքի և դատաստանի դատապարտութիւնից, որը, քահոր Պետրոսի ասելով, պիտի վերջնապէս կսխտացնվով:

Իմ Մինոօրի հետ մնինք մի քանի օր առաջ արդէն վճռել էինք իմ պանդխտութեան մասին: Միայն մնում էր միայն ստանալ մօրս համաձայնութիւնը: Այդ ես այժմ կատարում: Էլ ինչը կարող էր այնուհետև պահել լինճ հայրենի երկրում: Բայց ես մոռացել էի մի բան—Աստծի սիրտը: Մէթէ կարող էի նրանից բաժանվել: Այդ միտքը սկսեց տանջել լինճ:

Այն օրից, որ վերադարձել էի մեր գիւղը, ես պահվում էի աստծունց տանը: Աստուած ամեն կերպով մխիթարում էր իմ դժբախտութիւնը, պերկում էր, համբուրում էր լինճ, ծածկում էր ինճանից իր սիրտ-թիւնը, աշխատում էր միշտ ուրախ ձևանալ, որպէս պի լինճ ես ուրախացնէ:

Մինչև վերջին օրը նրանից ծածուկ էին պահում իմ օտար երկիր գնալու խորհուրդը: Ես միշտ երևակայում էի, թէ որքան ծանր ապրեցու-

Թիւն պիտի անէր խեղճ ազգիկայ սրտին, երբ հանեպած կը լսէր, որ ընդհակառակ բաժանվելու է ինձանից: Բայց իմ ակնհայտութեան հակառակ, նա չուտով հաշտվեցաւ այդ մտքի հետ:

Այն գիշերը, որի առաւօտեան ես պիտի ճանապարհ ընկնէի, նա մատս իմ անհանգիստ: Ցնորամած դէմքից արդէն նշմարվում էր, թէ սիրտը որպիսի անկոծութեան մէջ է: Բայց աշխատում էր զսպել իր խռովութիւնը: Կատարվող պատրաստութիւններից նա արդէն հասկացել էր բոլորը:

—Մաքրած, եղաւ նրա առաջին խօսքը,—դու գնում ես օտար երկիր և այդ մասին ինձ ոչինչ չես ասում:

—Դու պրոտոդից պիտես:

—Մանիչակը ասայ ինձ:

Մանիչակը իմ մեծ քոյրն էր. երեսում էր, մօրիցըս անզեկանալով, հաղորդել էր Սառային: Ես չը թագցրի նրանից, յայտնեցի, թէ վաղ-առաւօտեան, դեռ լոյսը չը ծագած, պէտք է ճանապարհ ընկնեմ: Թարմն ցաւակցութեամբ ապաստամ էին, որ նա կը սիրէր լաց լինել, կը սիրէր ազատել, պաղատել, որ ես չը բաժանվեմ, չը հեռանամ նրանից:

Դրանցից ոչ մինը չեղաւ: Սառան խելացի աղջիկ էր, ամէն խելացի քան թէ նեղում էր նրա հասակը և կրթութիւնը: Նա բոլորովին ճանապարհորդած էր ինձ հետ, իր սրտի բոլոր ամրութեամբ և իր հոգու բոլոր քաջութեամբ: Նրա արիւնով լցված գլխիկի աչքերից նկատվեցի

ես, որ առաջուց մտածած այնքան լաց էր եղել, այնքան տանջվել էր, որքան բաւական էր իր սիրտը հանգստացնելու համար: Իսկ ինձ մօտ աշխատում էր որքան կարելի էր առհասարակ երեսել, մխիթարել ինձ, որ վհուկան ես ամէն բանում էլ քան թէ նա:

—Երևի, դու չաս պիտի տեսես, Սառա, որ ես գնում եմ օտար աշխարհ, հարցրի նա:

—Ընդհակառակն, ես չաս ուրախ եմ, որ առհասարակ նա:—Օտար աշխարհ գնալով, դու միշտ ինձ կը լինես և ինձ համար կը պահվես: Իսկ այսուհետև...

—Այսուհետև ինչ կը լինեմ:

—Այսուհետև կարող եմ կորցնել քեզ...

Այդ երկիւղը հաչանցնում էր Սառային ինձանից անջատվելու պրոբիեան հետ: Նրա նշանածը մի յանցաւոր էր, պատասխանութեան մատնված մի վախտական էր, բաւական էր, որ բռնէին նրան, և Սառան այնուհետև յաւիտեան պէտք է պրկված լինէր սիրած ազատութեից: Իսկ օտարութեան մէջ ես կը պահվէի. այնտեղ չէր հասնի օրէնքի և դատաստի ձեռքը. իմ կեանքը ապահովութեան մէջ կը լինէր,—և այդ բաւական էր Սառայի համար:

Նա միայն հարցրեց.

—Շատ կուչանաս, Մաքրած:

—Աստուած պիտէ: Կարելի է չաս...

Իմ պատասխանը չը վախեցրեց Նրան և խորին պարզմունքով պատասխանեց Նա.

—Ես քեզ կը սպասեմ, ես քեզ չեմ մոռանայ... Ես քեզ միշտ կը սպասեմ... Եթէ մինչև ասեղ տարին, քանի տարի էլ յետ չը գալու լինես, ես դարձեալ կը սպասեմ քեզ։—Խոկ դու։

Ես երկվեցայ, ասելով.

—Եթէ ես քեզ մոռանալու լինեմ, Պատա, Թող Աստուած էլ ինձ մոռանայ։ Ես միշտ քեզ եմ եղել և քեզ համար կը մնամ մինչև այն օրը, երբ Աստուած կրկին կարժանացնէ մեզ միմեանց տեսնելու։

Նա մօտեցրեց ինձ իր երեսը և մեր շրթունքը երկար չէին բաժանվում միմեանցից։ Յետոյ դրեց իմ գլխին իր մատներով նաշխած մի պարեզին, առեց մուտքում բանված մի քսակ, որ նոյնպէս իր ձեռագործն էր, և որը տարբեր տեսակ հարուստ ապրնկնները իրանց պարզ անուններով, երբ նրանք օտար աշխարհ են գնում իրանց բախտը փորձելու համար, պարէս պի որ իրանց աշխատանքն ու վաստակը պրիվատար լինի։

—Ես ուրիշ բան չունեմ, Մարթա, ասաց Նա խիստ դողալի կերպով.—դրանք քեզ մօտ յիշատակ եմ թողնում։

—Այս ես ինչ տամ քեզ յիշատակի համար։

—Քո սիրտը, այդ բաւական է ինձ։

—Նա բարերարին քեզ է պատկանում։

Աքաղաղները սկսեցին կանչել։ Գիշերի կէսից անցել էր արդէն։ Բայց առաւօտը տակը ոչ մի չէր քնել։ Մարթա և բոլորս այնտեղ էինք և Սառայի հօր հետ պատրաստում էինք իմ ճանապարհի իրերիններըը։ Նրանք պիտէին, որ Սառան ինձ մօտ է, բայց, հակառակ սեղացին սովորութեան, ծնողական բարի ներողամտութեամբ թոյլ էին տալիս մեզ, որ գոնէ մեր բաժանման վերջին րոպէները խօսէինք, երկար խօսէինք միմեանց հետ։

Երբ աքաղաղները երկրորդ անգամ սկսեցին կանչել, այդ միջոցին նկատ մուտ Սառայի հայրը։

—Ջաւակս, ասաց Նա գտնելով գէպի ինձ,—ճանապարհ ընկնելու ժամանակ է։

Սառան այլ ևս չը կարողացաւ պինդ մնալ, թաշկինակով աչքերը ծածկեց և դուրս եկաւ սենեակից։ Հօր ներկայութեան արգիլուած կանոնները չէին ներում Նրան ոչ ուրախանալ և ոչ լաց լինել սիրած ազգականի համար։

Ես ապշած մնացի։ չը գիտէի ինչ անել։

—Ճանապարհ ընկնելու ժամանակ է, կրկնեց Սառայի հայրը։

—Այսպէս վաղ, հարցրի ես սիրտս տար։

—Դեռ ևս ուշ է, պատասխանեց Նա։—Պատ այնպիսի ժամանակ պէտք է ճանապարհ ընկնես, որ բոլոր պիւզայինները քնած լինեն, որ ոչ ոք քեզ չը տեսնէ։

Ես չուռաւ հանգիստացայ և դուրս եկայ այն սե

նեակը, ուր մայրս և քոյրերս սպասում էին ինձ: Այնտեղ եկան և Սառայի հայրը:

— Ա՛խ, երանի թէ պատմեայի, այսօր ինչպիսի օր է, հարցրեց մայրս:

— Բարի է, պատասխանեց Սառայի հայրը:— Ցեր-աէրից հարցրի, Էֆէնդիները մտիկ տուեց, ասաց բարի է, ճանապարհ գնալու համար, նոր հագուստ ձեռք տալու համար, երամներից արիւն բաց թողնելու համար և այլն:

Ցեր հօր դուշակութիւնը բաւական միխիթարեց մօրս: Նա մի ամբողջ շաբաթ զբաղված էր իմ ճանապարհի պատրաստութիւններով, և սպասում էր մի բարի լուրի, որ ես ուրախ գնամ հայրենական անիծ:

Ոսոխականութեան ֆէլրաչները, սարսափները մեր սանը աչինչ չէին թողել, բոլորը կողոպտել, բոլորը տարել էին: Մնացել էր մի կով միայն, որի վրա՛ մեր ընտանիքը դրել էր իր ապրուստի յոյսը: Այդ կովը ևս մայրս վաճառել էր տուել և ինձ համար գնել էր մի ուռկան, որպէս զի ես ուրիշ չը ճանապարհորդեմ, որպէս զի ես ճանապարհին չը յոգնեմ: Թանգագին մայր, տակաւին աղքատ սէր, աղքատ գութ էր մնացել նրա սրտում դէպի անուռակ, դէպի մոլորեալ որդին...

Կարզապրված էր, որ ես առանձին պէտք է գնայի դուրս դռից, և մի նշանակեալ տեղում միանայի քաւոր Պետրոսի հետ: Այդ այն մարդն էր, որ քաւոր Պետրոսին ճանապարհ գնողները, կամ նրա բարեկամները ինձ չը տեսնէին:

Իմ փոքրիկ խուրջինը պրկեցին ուսիս վրա և մենք դուրս եկանք բակի դռնից: Գիշերային խաւարը սպասուելի էր: Աջակողմեան երկնքի վրա ոչ մի աստղ չէր երեում: Հանդարտ, աւանդ չշուխ բարձրացնելու մենք անցնում էինք գաւառի փողոցների միջով, աչխատելով չը գրգիռնել պատկերներին: Մայրս, քոյրերս, Սառան և նրա հայրը երկար չը բաժանուեցան ինձանից: Ներանք եկան ինձ հետ, մինչև գիւղից դուրս եկանք և բաւական հետս գնացինք: Վերջապէս հասանք նշանակեալ տեղը, ուր քաւոր Պետրոսը միաձիակ կանգնած, սպասում էր մեզ:

Ես երբէք չեմ մոռանայ այն խօսքերը, որ բաժանման րոպէում մայրս արտասուքի հետ դուրս էր հեղում:

— Հայրդ գնաց օտար աչխարհ և կորաւ, Մուրատ, ասում էր նա ինձ իր գրկում սեղմած ունելով.— այժմ դու ևս մնացել քո հօր օջախի միակ յոյսը... մի մոռացիր, թէ ոդքան թշուառութիւններ կրեցինք մենք... մի մոռացիր, որ դու անպահպան մայր ունես և որք մնացած քոյրեր...: Մեր ամենի յոյսը քեզ վրա է դրած, Մուրատ, աչխատիր, որ մեզ խղճութեան մէջ չը թողնես...

Յետոյ նա յանձնեց ինձ իմ Մենաօրին, ասելով.

— Որդուս քեզ եմ յանձնում, քաւոր Պետրոս, նա հայր չունի, դու նրա վրա միշտ հայրական

խնամք ևս ունեցել: Քո բարի խրատներով ուղիղ նրան, որ լաւ մարդ դառնայ, որ լաւ անուան տէր լինի...

Քաւոր Պետրոսը խոստացաւ, որ իր աչքի լոյսի պէս կը պահէ, կը պահպանէ ինձ, և այնպիսի մարդ կը դարձնէ ինձ, որ ամէն մի անհնազ և-րանի կը ասյ իմ հօրն ու մօրը, որ ինձ նման խելացի և հնարաւոր զաւակ ունեն:

Բաժանման րոպէն հասաւ: Նա մօտեցաւ և համբուրեցի Սառայի հօր աչքը: Նա ևս իր կողմից չատ խրատներ տուեց ինձ և չատ բաներ ասաց: Ես լսլորը մոռացայ, միայն մի խօսք յիշում եմ մինչև այսօր, երբ նա իր դառեր ձեռքը տարաւ իմ ձեռքի մէջ, ասաց.

—Ջր մոռանաս դրան, Մուրադ, դրա սէրը պէտք է առաջնորդէ քեզ յառաջադիմութեան ճանապարհի վրա, դրա սէրը պէտք է վառէ քո հոգին,—պէտք է ուժ և զօրութիւն տայ քեզ յաղթութեամբ անցնելու այն բոլոր խոչընդոտները, որ դիտի հանդիպին քեզ քո պանդխտութեան մէջ...

Մայրս կրկին և կրկին անգամ համբուրեց ինձ: Հայրիկս սկսեցին լայ լինել, երբ տեսան իրանց մայրը լայ էր լինում: Ես նոյնպէս չը կարողացայ պահել իմ արտասուքը: Համբուրեցի քոյրերիս, հանրուրեցի Սառային...: Մենք բաժանվեցանք: Նրանք երկար կանգնած նայում էին մեր հետից, բայց վիշտայինն իսաւորը թոյլ չէր տալիս մինչեւ տեսնել...

Գ.

ԿԵՂԾ ՀԱՋԻՆ

Քաւոր Պետրոսը մօտ չորս տարեկան մարդ էր, բառական հասակաւոր դէմքով: Խարշամը նրա լայն ճակատի վրա խորին ծալքերով էջել էր մինչև թաւամած յօնքերը, որ կիսով չափ ծածկում էին նրա սև և կրակոտ աչքերը: Թխադէմ, արևելեան երեսը իր խաշոր, բայց կանոնաւոր դէմպրոֆիլեամբ, միշտ պատրաստակր էր ապրում նայողի վրա: Գլխի երկայն մազերը ալեխառն խառնիճամուճ թափվում էին մինչև նրա ուսերը. այդ տալիս էր նրա դէմքին աւելի մի խստակեաց դերվիշի կերպարանք, որ իր սրտի խաղաղութիւնը գտնում է միայն մշտական ազօթքի և ծրագրութիւնների մէջ: Սպիտակ մօրուքը խիտ վարսաւոր էր, հոմանաւորում էր նրա ամբողջ կառուցքը: Միջակ հասակ ունէր, բայց սաստիկ ամուր կազմուածքով: Նրա չարժմունքը արտայայտում էր երիտասարդական առոյգութիւն, թէև ինքը աշխատում էր միշտ թոյլ և տկար ձևանալ: Ձայնը գօրաւոր էր և ազդու, բայց նա միտմամբ միշտ խեղդում էր իր ձայնը:

Մենք երկուսս էլ դնում էինք ասով. մեր ճանապարհի ծանրաթխիննները ամնում էին երկու ուժեղ առանակներ, որոնցից մեկը ինձ էր պատկանում, իսկ միսը նրան: Քաջ Պետրոսը պլանը խոհարհեցրած, դանդաղ քայլերով գնում էր ինձանից առաջ: Նա բոլորովին լուռ էր. երևում էր, որ դառն մտածմունքներ ամնջում էին նրան: Շատ անգամ այդ ազգանվեն ասքը դուրս էր պրել հայրենական երկրից, իսկ այժմ ուղիղ տանեերթել անգամն էր, որ իր ծերուհան հասակում կրկին ձեռքն էր առել պանդխտության գաւազանը:

Ես նայեցի ետուր էի. ծնողներից, սիրելի բարեկամներից անջատվելը ինձ մեծ ցաւ էր պատճառ: Աչքիցս միտ անգամ կը տեսնէի նրանց,— և երբ...: Ուրախ էր միայն իմ մոխրագոյն ատանակը. ճանապարհի եղկերից խոտեր ազամելով, նա առաջ էր վազում, առանց սպասելու, որ ես նրան քշեի: Մեր ճանապարհորդական զենքերը կապված էին մի-մի հատ ցուլից, որ բռնած ունէինք ձեռքներիս: Աւազակներից երկիւղ անդամ կրել ասելոդ էր, որովհետև քացի առանակներից, նրանք չէին գտնի մեզ մոտ մի բան, որ փոքր ի շատէ արժէք ունենար: Իսկ այսպիսի տուր անասուններից նրանք չեն տանում:

Ամբողջ օրը եղանակը պարզ էր, բայց երեկոյեան սկսեց անձրևել և ճանապարհի վրա գոյացաւ սաստիկ ցեխ: Ես իմ տրեխները հանեցի,

գնում էի բոլիկ ոտքերով: Խեղճ անասուններըը դժուարութեամբ էին կարողանում փոխել իրանց քայլերը, որովհետև նրանց ոտք-ոտք սմրակները թաղվում էին կաւի մէջ, էլ չէին զարս գալիս: Ես շատ ախրեցայ, երբ նկատեցի, որ ատանակիս երկայն ականջները սկսեցին հետզհետէ քաշ ընկնել: Դա սպարդ նշան էր, որ նա բոլորովին յոգնեցաւ:

Գիշերից բաւական անցել էր, երբ հասանք մի պարսկական գիւղ: Բոլոր դռները կղպված էին, դրսում ոչ ոք չէր երևում: Աչատեղ պէտք էր իջևանել, որովհետև թէ մենք և թէ մեր անասունները սաստիկ յոգնած էինք. այլ ևս առաջ գնալ անհնարին էր: Բայց որ գրանը մօտենում էինք, թակում էինք, թակում, ոչ ոք չէր ուզում բաց անել, երբ խնամում էին, որ մենք քրիստոնեաներ ենք: Այնքրը հեղեղի նման թափվում էր. ես մինչև ոսկորներս թրջված էի: Այդ գլուխեան մէջ քրիստոնեային անկարելի էր մտնել մահմեդականեի տունը. իր հպատուրեամբ կարող էր ամէն ինչ պղծել: Սակն քամին սկսեց սաստկանալ. ցրտից դողում էինք թէ ես և թէ քաջ Պետրոսը:

—Այդ անպիտանների հետ պէտք է ուրիշ կերպ վարվել... ասաց քաջ Պետրոսը և մօտեցաւ մի մեծ տան գրանը, սկսեց սաստիկ կերպով բաղխել:

Ներսից հարցրին.—Ո՞վ է:

Քաւոր Պետրոսը բարկությամբ պատասխանեց.

—Ասասլմանները, մեղք չէ ձեզ համար, որ խալամի որդիքը անձրևից ու ցրտից մեռնում են, իսկ դուք ձեր դռները չէք բաց անում նրանց առջև:

Նա սարսափեցավ, տեսնելով, որ իմ Մինասը իրան ձևացնում էր մահմեդական: Նա ինձ հրամայեց ոչինչ չը խոսել, միշտ լուռ մնալ և ձևանալ որպես խուլ ու մունջ: Շուտով դռները բացվեցան. մեր չորքոտանիքը ապրան ախոռը, իսկ մեզ հրավիրեցին մի բաւականին մաքուր սենեակում: Տան սարքավարիից երևում էր, որ մեր հիւրընկալը գիւղի հարուստներից մեկը պետք է լինէր: Խոհոյն բավարին վառելին, մենք ապրացանք և չորացրինք մեր թրջուած հագուստները: Յայտնվեցաւ և տան տէրը, խորին կիրպով ողջունեց մեզ, որպէս մահմեդականը ողջունում է մահմեդականին, և նստեց քաւոր Պետրոսի մօտ: Յետոյ տեղացին քաղաքավարական ձևերով յայտնեց իր ուրախութիւնը, որ մենք «բարով հնք եկել, հազար բարով, իր տունը-տեղը մեզ պիտք է չէ (նուիրուած է) և իր որդիքը մեր ծառաներն են» և այլն:

Վերջացնելով իր փոքրիկ ճառը, նա դարձաւ դէպի քաւոր Պետրոսը, ասաց.

—Ամօթ չը լինի հարցնելը, ինչպէս է ձեր անունը:

—Ձեր ծառայ Հաջի-Յահիմ, պատասխանեց քաւոր Պետրոսը:

Տեսնելով, որ իր հիւրը հաջի է և ոչ հասարակ մահմեդական, ամեն տիրոջ յարգանքը ունէր և բազմացաւ դէպի քաւոր Պետրոսը: Բայց ծիծաղը ինձ խեղդում էր. ես չը գիտէի, թէ ինչով կը վերջանայ այդ խաղտուակութիւնը: Իսկ քաւոր Պետրոսը իրան այնքան ծանր էր պահում, որ չէր կարելի չը յարգել նրան: Ես ոչինչ չէի խոսում, որովհետև ինձ պատուիրած էր խուլ ու մունջ ձևանալ: Տան տէրը նկատելով իմ լռութիւնը, հարցրեց քաւոր Պետրոսից.

—Սա ձեր ինչն է:

—Ձեր փոքրիկ սորուկը,—իմ որդին է:

—Աստուած պահէ, զօրանայ, ասաց տան տէրը, յետոյ դարձաւ դէպի ինձ, հարցնելով.

—Դու, երեխի, մրսեցնդ անձրևից, դէմքդ խիստ դունատ է երևում:

Ես ոչինչ չը պատասխանեցի: Քաւոր Պետրոսը իմ փոխարէն ասաց.

—Նա խուլ ու մունջ է. ոչինչ չէ լսում:

—Խեղճ տղայ, Աստուած ողորմութիւն անէ, բացականչեց տան տէրը յատկապէս եղանակով և ապա հարցրեց.

—Մօրից այդպէս է ծնված, թէ յետոյ է պատահել:

—Մօրից այդպէս չէ ծնված, ասաջ նա սովորական լեզու ունէր, լսում էր, խոսում էր, ինչպէս մենք խոսում ենք: Ուղիղ երկու տարի է, ինչ որ պատահել է այդ անբախտութիւնը: Թող

Աստուած հետս պահէ քո դաւանութենէդ: Իմ մեղքերի համար Աստուած պատժեց ինձ...

Ցետոյ քահանայ Պետրոսը հնարեց մի ամբողջ պատմութիւն, թէ որպէս չար սատանաները ամէն գիշեր երևում էին ինձ, սարսափելի տեսարաններ էին ներկայացնում իմ աչքերի առջև, և սաստիկ վախենալուց իմ անդամները փակվեցան և իմ լեզուն կապվեցաւ:

Այդ պատմութեան միջոցին, որի մէջ քահանայ Պետրոսի ճարտար լեզուն աշխատում էր ազդեցութիւն գործել մեզ վրա, ես նկատում էի, թէ որպէս զարհուրած տան ամբողջ երկար մօրուքը չարժվում էր, և նա լսութեամբ կարդում էր աղօթքի նման մի բան:

—Հիմա ուր էք տանում դրան, հարցրեց նա:

—Ցանում իմ Սէիդ-Հայդինի մզկիթը, պատասխանեց քահանայ Պետրոսը:—Սուրբ խաչը, ինձ երբոյի մէջ յայտնվելով, ասաց, որ որդուս փրկութիւն կը լինի, եթէ այնտեղ կը տանեմ:

Սէիդ-Հայդինի մզկիթը մեծ համարում ունէր մահմեդականների մէջ իր հրաշագործ զօրութեամբ: Այնտեղ տանում էին գլխատարպէս խելագարներին և խուլ ու մանչկերին: Բայց տան ամբողջ համարումը աւելի մեծ եղաւ դէպի քահանայ Պետրոսը, երբ լսեց, որ «սուրբ խաչը» յայտնվել էր նրան երազի մէջ և խօսացել էր նրա հետ:

Բոլոր ժամանակը նրանք խօսում էին թուրքերէն: Քահանայ Պետրոսի թէ ազատասիրութեան և

թէ բառերի զարձուածների մէջ չէր կարելի նկատել, որ նա հայ էր: Նա խօսում էր աւելի լաւ, քան թէ մի թուրք: Եւ այդ իսկ պատճառով նա հրամայեց ինձ լուսութեան դէր կատարել, մի գուցէ իմ մի անզգոյշ խօսքով նա մերկացնէ մեր հայութիւնը:

Վերջապէս ան աչքը հրամայեց, որ ընթերցուածն: Քահանայ Պետրոսը յայտնեց, որ նա դեռ իր երեկոյեան նամազը չէ կատարել և չէ կարող առանց աղօթելու սեղան նստել: Նրան տուեցին նամազ անելու համար պէտք եղած պարագայքը, նա լուացվեցաւ, և մաքրութեան ծէսերը կատարելուց յետոյ, սկսեց խորին ջերմեռանդութեամբ աղօթել: Նա զարմանում էի, թէ որտեղից գիտէր նա այդ բոլորը: Մահմեդականի նամազը կատարվում է արաբական լեզուով: Աղօթելու եղանակը, երկրպագութիւնները որոշված կարգեր ունեն: Մաքրութեան կամ լուացվելու ծէսերը նոյնպէս առանձին կանոններ ունեն: Պէտք է բոլորի մէջ ճշդութիւն պահպանել: Մի փոքրիկ սխալ կարող է «քաֆիլ» անել (ոչնչացնել) նամազը: Բայց որտեղից, երբ էր սովորել քահանայ Պետրոսը այդ արարողութիւնները:

Քահանայ Պետրոսի բարեպաշտութիւնը այն հետևանքն ունեցաւ, որ աւելի դրաւեց մեր հիւրընկալի համակրութիւնը: Պոշնին և հաւատարիմ մարդիկ խիտ յարգելի են մահմեդականների մէջ: Այդ յարգանքի արտայայտութիւնը

ասելի նկատելի էր ընթրիքի ճոխութեան մէջ: Բացի զանազան ուտելիքներից, մեզ համար պատրաստել էին և փլաւ:

Երբ սեղանը պատրաստ էր, քաւոր Պետրոսը հարցրեց տան տէրից, թէ իր կնանքում սովը տեղերից ծռին ուխտ է գնացել: Երբ պատասխան ստացաւ, թէ ոչ մէկին,—նա հրաժարվեցաւ սեղանից, ասելով.

—Ձա հացը հարամ (անուրբ) է, ես ուտել չեմ կարող: Դու մեղանչել ես չառիթի դէմ:

Ցան տէրը սաստիկ ամաչեց, սկսեց աղաչել, որ իր սեղանը չանպատուէ, խոստացաւ, որ գնալիքին անպատճառ կը գնայ Բաղդադ խմամների դերեզմանները համբուրելու և քարբալայի ուխտը կատարելու: Պատմեց, թէ որպիսի արգելքներ մինչև այնօր գրկել էին նրան սովը տեղերի ուխտագնացութիւնից:

Քաւոր Պետրոսը վոչը ինչ հանդուրժացաւ, ասելով.

—Ամէն մի ուղղափառ մուսուլմանի պարտականութիւնն է, երբ նրա նկատմամբ միջոցները այնքան նեղում են, որ կարող է տոկալ ճանապարհի ծախքը, պէտք է անպատճառ կատարէ սովը տեղերի ուխտագնացութեան խորհուրդը:

Այնուհետև սկսեց երկար բացատրել, թէ որպիսի հոգևոր վարձատրութիւններ են ստանում քարբալայի, Մէշէդի և մանաւանդ Մէքքայի ուխտաւորներին,—պատմեց, թէ որքան հնարներ (հրե-

դէն աղջիկներ) պիտի տանեն նրանք Մուհամմէդի պատատում, և վերջացրեց իր խօսքերը նրանով, թէ «անհատատ քրիստոնեաները զրկվում են այդ բոլոր երկնային երանութիւններից»...

Վերջին խօսքերը ինձ վրա այնպիսի վատ ներգործութիւն ունեցան, որ ուզում էի վակխած լռութիւն բաց անել և յայտնել, թէ դա ինքը քրիստոնեայ է, բայց խարէյութեամբ իրան մահմեդական է ձևացնում: Բայց վախեցայ, մտածելով, թէ որպիսի վտանգի կարող էինք ենթարկվել երկուսս էլ:

Քաւոր Պետրոսը մեծ ախորժակով ուտում էր: Ես սկզբում սեղանին չը մօտեցայ, ոչ այն պատճառով, որ տան տէրը սովը տեղերը ուխտ չէր գնացել և ես նրա հացը հարամ էի համարում, ոչ,—այլ այն օր պաս էր, ես երբէք պաս չէի լուծել: Կծկեր և եկեղեցու պատուէրները սովնայն մաքրութեամբ դեռ պահպանում էին իմ մէջ: Բայց քաւոր Պետրոսը իմ վարմունքը նկատելով, ինձ այնպէս խստութեամբ աչքով արեց, որ ես ակամայ ստիպվեցայ ուտել:...

Ընթրիքից յետոյ մեզ համար մաքուր անկողին պատրաստեցին, որ հանգստանանք: Երբ մտայ իմ մահիճը, երկար քնել չը կարողացայ, թէև սաստիկ յոգնած էի: Զանազան մտածութիւններ ալեկոծում էին իմ սիրտը: Երբեմն մտածում էի, թէ ինչ կը լինի մեր դրութիւնը, երբ տան տէրը յանկարծ կը հասկանայ, որ իր սենեակում պատ-

կած են կրկու քրիստոնեաներ: Նա այդ անզաչըրերը պղծված համարելով, այրել կը տայ, և գուցէ մեզ ևս կայրեր նրանց հետ: Եւ ինչի համար ուրանալ կրօնը, ուրանալ ազգութիւնը: Նրա համար միայն, որ մի կաթ հաց և պահպանել տեղ տանալ: Մեծ պրանք են պանդխտութեան, գաղթականութեան պայմանները.—ինչ ազգի մօտենալ, այն ազգից ձևանալ.... իմ ճանապարհորդութիւնը հէնց առաջին իջևանից ինձ անտանելի դարձաւ: Մտածում էի, եւթի լաւ չէր լինի, որ իմ հայրենի վերից չը հեռանայի: Թող այնտեղ բռնէին, չարչարէին, պատռէին ինձ: Գոնէ հայի անունով կը մեռնէի:

Քաւար Պետրոսը նայնպէս անքուն էր: Նա, երևի, նկատեց իմ անհանգստութիւնը, թէ երպէս անդադար մի կսկիծ դէպի միտը չուռ էի գալիս, անդադար հառաչանք էի արձակում, ձեռ ու վերս էի անում, և հոգուց էի հանում: Նա հարցրեց.

—Ի՞նչու չես քնում, Մուրադ:

Ես փոխանակ պատասխանելու, սկսեցի հեկեկալ: Նա հասկացաւ իմ լացի պատճառը և ասաց առաջի ձևով.

—Չէ, զաւակս, այստեղ ինչ ազգի մէջ որ մտնելու լինես, պէտք է այն ազգի փոխեիը ծածկես: Այդպէս է աշխարհի կարգը...

Ես հարցրի.

—Մեզք չէ արդեօք, որ մարդ իր սուրբ կրօնը, իր ազգութիւնը ուրանում է:

Նա պատասխանեց ինձ Պօղոս առաքեալի խօսքերով, թէ ինչպէս նա հրեաների մօտ հրեայ էր ձևանում, իսկ հեթանոսների մօտ հեթանոս, որ նրանց սրտերը չհոգէ:

Քաւար Պետրոսը կարդացած մարդ էր: Ես նրա խօսքերը, որպէս ասում են, հալած իւղի տեղ ընդունեցի: Այն ժամանակ այնքան հասկացողութիւն չունէի, որ դիտենայի, թէ ինչպէս մարդիկ սուրբ գրքերի ամենալաւ ճշմարտութիւնները ապատաղում են և նրանցով բացատրում են ամենանսեմաբարոյական մտքեր...

Ե.

ՓՈՔՐԻԿ ՄԱՐՍԱՆԵՆԳԸ

Մեր ճանապարհորդութեան չորրորդ օրը հասանք Թարթիլ քաղաքը, իջևանեցինք հայոց եկեղեցու բակում:

—Այժմ պէտք է մտածել փողի մասին... ասաց քաւոր Պետրոսը, և կիրակի օրը վաղ-առաւօտեան, ինձ իր հետ առնելով, սկսեցինք գնալ եկեղեցու երեսփոխանի տունը:

—Ախնաեղ կարող եմ խօսել, թէ պարձեալ պէտք է խուզ ու մունջ ձևանամ և թագցնեմ իմ հայութիւնը, հարցրի ես քաւոր Պետրոսից:

—Կարող ես խօսել, պատասխանեց նա ժպտելով.—և լաւ հայ պիտի ձևանաս:

Բայց իմ խօսելը պէտք չեղաւ, որովհետև քաւոր Պետրոսը ինձ ներս չը տարաւ երեսփոխանի մօտ, այլ հրամայեց սպասել պրտում, իսկ ինքը միայնակ ներս մտաւ: Ըր պիտեմ ինչ խօսեց նրա հետ, ինչ ասաց, միայն այդքանը յիշում եմ, որ այն օր եկեղեցում քահանան մեր մասին ժողովրդին «ծանուցում» արեց, որի մէջ յայտնեց այն միտքը, թէ մենք Մուշի երկրիցն ենք եկել, թէ

մեր կնիկները, զաւակները «անհաւատներէ» ձեռքում գերի են ընկած, այժմ բարեպաշտ քրիստոնեաներից ողորմութիւն ենք հաւաքում, որ տանենք տանք «անհաւատներին» և մեր գերիներին ազատենք, և այլն:—«Պարձեալ խաբեպայութիւն»... մտածեցի ես իմրին վրդովմունքով:

Որքան էլ տաք լինէին այդ խօսքերը, այսուամենայնիւ, ժողովրդի վրա իմրին տպաւորութիւն գործեցին: Ցէր հայրը ամպիոնի ազդու և զանակով նկարագրեց մեր գերիների ողբալի դրութիւնը, որ բոլոր լսողների մէջ ցաւակցութիւն չարժեց: Քարոզից յետոյ եկեղեցում գանձանակ մատ ածեցին և մեզ համար փող հաւաքեցին: իսկ մենք մուրացկանի նման, դլուխները ծռած, կանդնած էինք եկեղեցու դրան մօտ. քաւոր Պետրոսը ալ կողմում, իսկ ես ձախ կողմում: Ժամատուրները դուրս գալու միջոցին ձգում էին մեզ սև փողեր: Ախ առաջին անդամն էր, որ ես, քաւոր Պետրոսի յորդորանքով, տմրսված էի ձեռքս մեկնել և ողորմութիւն խնդրել...: Ամօթը խեղդում էր ինձ: Ո՛րքան ցածութիւն էր: խարել և մուրալ...

Ախ օրը ես խելագարի նման էի և միշտ լաց էի լինում: Բայց քաւոր Պետրոսը մխիթարում էր ինձ, ասելով.—«Ղարիբի երեսը սև կը լինի, իսկ ջիբը—լիքը»...

Միւս օրը մենք արդէն փող ունէինք: Մեր առաջնահերթ գնելիքը ապրանահան գնալու համար՝ էր անցագիրը:

—Փիտեռ Մուրդոք, ասաց ինձ քաւոր Պետրոսը,—օտարութեան մէջ յաջողակ կերպով թափառելու համար, աւելի լաւ է մանկլ ուրիշի մորթիի մէջ:

Նա պէտք չը հասկացայ: Նա բացատրեց.

—Պէտք է անուն, ազգանուն, ծնած տեղը, պատասխանելիք անանը,—բոլորը փոխեր:

Նա ապշած մնացի: Նա չարամնակեց.

—Քո անունը այսուհետև Մուրդոք չէ, դու կոչվում ես Ամբրոսիոս: Քո պատասխանքը, քո արհեստը դարբնութիւն չէ, դու այսուհետև եկեղեցու պաշտօնեայ ես, դու ստրկատեր ես: Քո ծնած տեղը Սալմասոր չէ, դու երուսաղէմացի ես: Եւ ուրիշ այսպիսի շատ բաներ ասաց նա, թէ ինչ էի ես և ինչ պիտի լինեմ այնուհետև. բայց ես չը թողեցի նրան վերջացնել, ընդհատեցի նրա խօսքը, հարցնելով.

—Լաւ, ինչպէս կարող եմ ես ստրկատեր լինել, որ ամենևին կարգալ չը գիտեմ, և երբէք եկեղեցում չեմ երևել:

—Այդ մի և նոյն է, պատասխանեց նա արհամարհանքով.—քեզ ինչ որ ասում են, այն լսիր:

—Իսկ քո անունը և կոչումը ինչ պիտի լինի:

—Իմ անունը Անտօնիոս է. ես յոյն ազնուական եմ և Երուսաղէմի վանքի միաբան:

—Ո՞ս էլ յոյն եմ:

—Դու էլ յոյն ես:

Դարձեալ ապշութեամբ...

Ես չը հակառակեցի: Ես հաւատացի նրան, որ օտարութեան մէջ թափառելու համար այդ բոլոր պայմանները անհրաժեշտ էին: Այն օր թուրքաց հիւպատոսից անցագրեր առացանք մի և նոյն անուններով, որ մեր մէջ որոշել էինք: Բայց զարմանալին այն էր, որ քաւոր Պետրոսը հէնց առաջուց ունէր իր մօտ երկու անցագրեր մի և նոյն անուններով. միայն հնացել էին, ժամանակները անցել էր: Նա տարաւ հիւպատոսի մօտ և նորը առացաւ:

Բայց քաւոր Պետրոսը չլշեալ երկու անցագրով չը բաւականացաւ: Նա աշխատում էր ձեռք բերել զանազան անցագրեր զանազան անուններով և այլ և այլ պատասխանքներով: Թարլիղում, Աթիսատականի այդ մեծ մայրաքաղաքում, այդ բոլորը հնարաւոր էր: Այնտեղ կային եւրօպական պետութիւնների բոլոր ներկայացուցիչները, որոնցից կարելի էր անցագրեր առանալ: Այնտեղ կային այլ և այլ պետութիւնների հպատակներ, որոնք պարապվում էին զանազան գործերով, որոնք կարող էին իրանց անուններով անցագրեր վեր առնել, տալ ուրիշներին, որ ուրիշները նրանցից օգուտ քաղէին, իսկ իրանք գործեալ կը մնային Թարլիղում: Բայց քաւոր Պետրոսը դիտէր մեծ քանակութեամբ պարսկական անցագրեր: Դրանք վաճառվում էին այնպէս, ինչպէս վաճառվում են սերբութեան դրոշմաւոր թղթերը: Բաւական էր ուղարկել պատասխան մարդու ձեռքով անունների

մի ցուցակ (ի հարկէ, նշանակելով իւրաքանչիւր անունի ներքոյ տարիքը, հասակը, դէմքը և այլն) և նա կը տանէր թէ՛ աքթարջիի մօտ, և նոյն անուններուն համեմատ կը գնէր զանազան անցագրեր։ Թէ՛ աքթարջի կոչւում էին անցագրերի կազմողները։

Զը նայելով, որ քաւոր Պետրոսը մի քանի օր առաջ իրրև մտրացկան կանչուած էր հայոց եկեղեցու դրանը և ձեռքը մեկնում էր ամէն մի անցնողին, բայց երեւում էր, որ նա առաջուց ունէր իր մօտ մի փոքրիկ դաման։ Նա գնաց մեծ քանակութեամբ զանազան տեսակ անցագրեր։ Ես զարմանում էի, թէ ինչ նպատակի կարող էին ծառայել դրանք։ Մեզ բաւական էր երկուսը միայն, և ունէինք արդէն, բայց մնացածները ուր համար էին։ Երբ հարցրի նրանից, նա ինձ ոչինչ չը պատասխանեց։ Մէկի վրա գրած էր՝ «սպահանցի ակնաբոյժ Հաջի-Աբդուլ-Յաւէին-Ղուլի-էֆէնդի»։ մի ուրիշի վրա գրած էր՝ «խօթաւանցի ակնաւաճառ Մաշալի-Մահամմէդ-Ղուլի-ագա»։ Բայց ինձ շատ չէին հետաքրքրում այդ զանազան անունները։ ինձ պատեց մի այլ բան։

Մի օր քաւոր Պետրոսը ինձ իր հետ առնելով, գնացինք Թաբրիզի բազառը։ Այնտեղ գնեց նա զանազան տեսակ էժանագին իրեղէններ, որպիսի են՝ թել, ասեղ, հասարակ մատանիներ, ապակուց շինած գոյնզգոյն հուլունքներ, երեխաների խաղալիկներ, կանանց երեսը ներկելու դէզ, և այլ այս տեսակ վաճառքներ։ Այդ բոլորը այնպէս փայլուն և խայտաճամուկ կերպով պատրաստած էին, որպէս զի պիտի եւրօպացին ասիական ապրիլի ճաշակին իր վաճառքները յարմարացնել։ Ամբողջ մթերքը եղաւ մի փոքրիկ արկղիկ, բացի դրանցից, քաւոր Պետրոսը գնեց մի պարկի մէջ բաւականին մատաղ։ Այդ ամենը չալական, ես հասցրի մեր իջևանը, որ եկեղեցու բակումն էր։

Նոյն օրվայ դիշերը նա ասաց ինձ.

—Մտրաղ, այն դաման որ եկեղեցում հաւաքվեցաւ մեր գերիների փրկութեան համար, ես բոլորը քեզ եմ ընծայում, թէ իմ մասը և թէ քո մասը։ Այդ դաման ես գնեցի այն իրեղէնները, որ դու այսօր բազառից տուն բերեցիր։ Այդ իրեղէնների վրա դու պիտի վորձես քո բախտը, թէ արդեօք կը յաջողվի քեզ առևտրական գործունէութիւնը։

Ես զարմացայ քաւոր Պետրոսի առատաձեռնութեան վրա։

—Ես երբէք վաճառականութիւն չեմ արել, ասեցի նրան։

—Կը սովորես... ասաց նա և հրամայեց բերել մեր առանձինների վալանները։

Իսկոյն վազեցի ախուռաուռնը և բերեցի վալանները։ Ես մինչև այսօր չեմ կարող զսպել իմ ծիծաղը, թէ որպիսի խորամանկութեամբ այդ հին մաքսանենգը սովորեցրեց ինձ, թէ որպէս պէտք

էր զանազան վտանգներ վախցնել մաքսատանից: Նա իմ ատամակի փալասի միջի եղած յարդը դուրս հանեց, և ինձ համար գնած իրեղէնները մի այնպիսի ճարպարութեամբ դասեց յարդի տակը, որ մաքսատան ամենահմուտ ծառայուն անգամ չէր կարող երևակայել, որ նրա մէջ կարող էին գտնվել թագցրած ապրանքներ: Բայց իր ատամակի փալասի մէջ թագցրեց նա ուրիշ իրեղէններ, որ ես տեսնել չը կարողացայ...

Միւս օրը առաւօտեան մենք թողեցինք Թաբրիզը: Չորրորդ օրը հասանք Ելասկ գետին, որ բաժանում էր պարսից հողը Թուրքաստանից: Մենք սկսաք և անցնելինք Ջուլֆայի կարանտինից, որ ռուսաց հողի վրա էր գտնվում: Այստեղ էր և ռուսաց մաքսատունը:

Քաւոր Պետրոսը տեսաւ մի քանի պարսկաստանցի ազգական հայեր, որոնք նոյնպէս կամենում էին անցնել սահմանը, բայց անցագիր չունենալու համար մնացել էին պարսից հողի վրա:

—Ո՞ւր սիրտ գնաք, հարցրեց նրանցից քաւոր Պետրոսը:

—Գնում ենք Նախիջևանի, Երևանի կողմերը, պատասխանեցին նրանք:

—Ինչ գործով:

—Մշակութիւն անելու:

—Ապա ինչու էք մնացել այստեղ:

—Անցագրի փող չունենք:

Քաւոր Պետրոսը ասաց, թէ ինքը գնի մի քա-

նի ամերդ անցագրեր, կը տայ նրանց, միայն այն պայմանով, որ սահմանը անցնելուց յետոյ կրկին յետ դարձնեն իրան:

—Մեր դժուարութիւնը սահմանը անցնելն է, պատասխանեցին նրանք,—այնուհետև ինչ սիրտ է մեզ անցագիրը:

Քաւոր Պետրոսը տուեց նրանց իւրաքանչիւրին մի-մի անցագիր և մենք միասին անցանք Երասխ գետը:

Կարանտինի մաքսատունում բացի մեր անցագրերին նայելը և ձեռք քաշելը ուրիշ բան չեղաւ: Մեր ատամակների փալասների վրա ուշադրութիւն անգամ չը դարձրին:

Մենք անցանք Երասխը առաւօտեան և նոյն օրվայ երեկոյեան պահուն հասանք Նախիջևան քաղաքը: Մեզ հետ եկած մշակները մեծ ջնորհակալութեամբ յետ դարձրին քաւոր Պետրոսից ըստացած անցագրերը: Եւ իրաւ, այնուհետև նրանք անցագրի սիրտ չունէին, որովհետև սիրտ գնային Պարսկաստանից գաղթած իրանց ազգայինների մօտ և մշակութիւն անէին:

Բայց ինձ զարմացնում էր մի բան. քաւոր Պետրոսը այն տեսակ մարդկներից չէր, որ առանց նպատակի մի գործ կատարէր, ուրեմն ինչ խորհուրդ կարող էր ունենալ մշակներին անցագիր տալը: Ակնարկ էր մտածել, թէ նրանց վրա խըղճայ և կամենայ օգնել նրանց: Երբ այդ մասին հարցրի, նա պատասխանեց.

—Ինձ պէտք էր, որ այդ անցագրերի վրա լինէր մաքսատան կնիքը և սառցադրօմխիւնը:

—Դուք ինքնուրոյ կարող էիք ներկայացնել, որ կնքէին և սառցադրէին:

—Բանը նրանումն է, որ ես չէի կարող. մի մարդ կարող է միայն մէկ անցագիր ներկայացնել:

—Բայց ինչ հարկաւոր է անպատճառ մաքսատան սառցադրօմխիւնը կամ կնիքը:

—Դա չատ հարկաւոր է. դա նշանակում է, որ անցագրի տէրը սահմանից անցնելու ժամանակ յայտնուել է, որտեղ որ հարկն է:

—Եւ դուք մշակներից օգուտ քաղեցիք:

—Նրանք ինձանից օգուտ քաղեցին, իսկ ես նրանցից:

Ես դարձեալ չը հասկացայ այդ բոլոր ձեռնածութեան նպատակը: Փաւոր Պետրոսը իմ հետաքրքրութիւնը հանդուստացրեց նրանով, որ ասաց, թէ յետոյ կը հասկանամ, երբ չատ բան կը սովորեմ:

Նախիջեւանում երկար չը մնացինք: Մենք իջևանեցինք մի կեզտոտ քարվանսարայում: Հէնց առաջին պիչերը փաւոր Պետրոսը հրամայեց ինձ դուրս բերել իմ առանակի փալանի մէջ թաղցրած վաճառքը:

Երբ ամենը դուրս բերուեցին, նա ասաց ինձ բաւական փաղաքշական եղանակով:

—Այդ բոլորը քեզ է պատկանում, իմ փոքրիկ

մաքսանենդս, առաւօտեան մի մանրավաճառ կը բերեմ և բոլորը միանգամից կը ծախենք:

Ես երբէք այնքան ուրախ չեմ եղել, որքան այն պիչեր: Մեծ անհամբերութեամբ սպասում էի, միենչև առաւօտը լուսանար և մաքսատնից փախցրած իմ մթերքը վաճառվէր: Ամեն այն առաւօտ ծապկեց ինձ համար, որպէս մի աւետարեր հրեշտակ: Փաւոր Պետրոսը վաղուց գնացել էր փողոցը գնող հրաւիրելու: Վերջապէս բերեց մի հայ մանրավաճառին: Բաւական խօսեցին, բաւական բազում առկցին, յետոյ բարիշեցան: Մանրավաճառը համրեց արծաթը, և մթերքը առնելով հեռացաւ: Փաւոր Պետրոսը փողերը ինձ տուեց, ասելով.

—Բախտդ յաջողակ է. մի հարիւրին երկու հարիւր վաստակ արեցար:

Ես ուրախութեամբ ընդունեցի փողերը և լցրեցի այն քսակի մէջ, որ տուել էի Սառայից որպէս յիշատակ: Այդ փողերը ինձ տալով, փաւոր Պետրոսը, վարձեցաւ ինձ հետ նոյն վարպետութեամբ, որպէս վարվում է խարտանակ պտաղը իր անհոգն, դեռ ևս պտաղութեան չը սովորած չան հետ: Նոր սովորող չան առաջին որը տալիս է իրան ուսելու, որպէս զի նա աւելի քաջալերվի, աւելի վստահութիւն ստանայ...: Բայց նրա առանակի փալանի մէջ թաղցրած մթերքը ևս չը տեսայ, թէ որ տարաւ, կամ ինչ արեց...

Նոյն օրը մենք դուրս եկանք Նախիջեւանից և գնացինք Թեմրուկ գիւղը: Նախիջեւանը կանգ-

նած է մի բարձրաբանդակի վրա, իսկ Թումբուլը գտնվում է համարեա նրա առջեւում:

Մանելով այդ գիւղը, ինձ թւում էր, թէ խաւարչէն մեր գիւղումն եմ գտնվում: Ոչինչ զանազանութիւն չը կար: Ես տեսնում էի տների նոյն ձևը, որպէս մեր գիւղումն էր, մարդկանց նոյն բարքերը, նոյն լեզուն, նոյն ուրախ և անհոգ դէմքերը: Հայաստանների ձևն անգամ չէր փոխվել,—բոլորը նոյնն էր: Քաւոր Պետրոսը ինձ ասաց, թէ դրանք մեր գիւղացիներ են. ռուսպարսկական 26 թվի պատերազմից յետոյ գաղթեցին և եկան հիմնեցին այդ գիւղը:

Թումբուլցիք չէին փոխել և՛ իրանց կենցաղավարութեան եղանակը և՛ իրանց պարապմունքները: Դրանց էլ այս կողմերում կոչում էին «խաչադղներ»...: Նոր երկիրը չազդեց նրանց. նրանք պահպանեցին այն բոլոր յատկութիւնները, որ բերել էին իրանց հետ Պարսկաստանից...

Ուղիղ տասն տարի էր անցել այն օրից, որ Թումբուլցիք գաղթել էին Պարսկաստանից: Մի այգպիսի փոքր ժամանակում իրանց գիւղը զարմանալի էին զարգացրել: Քաւոր Պետրոսին ամենքը ճանաչում էին, իսկ ինձ ճանաչեցին հօրս անունով: Այստեղ գտնվեցան ինձ ազգականներ, որոնց թւում էր իմ հօրաքոյրը: Մայրս չատ անգամ լսացել էր ինձ իր քրոջ մասին և միշտ մեծ կարօտութեամբ էր յիշում նրան: Քաւոր Պետրոսը տարաւ ինձ նրանց տունը: Երբ մօրաքոյրս զարմ

եկաւ մեզ ընդունելու, քաւոր Պետրոսը ինձ ցոյց տալով, ասաց նրան.

—Ես չեմ ասի թէ ով է, տեսնեմ կը ճանաչես: Մօրաքոյրս նայեց իմ վրա և խորին հրճուանքով գրկեց ինձ յայտնվելով.—Ինչպէս չը ճանաչեմ... իմ Մուրադն է...

Նա երկար սեղմռուկեց սիրտս իմ կուրծքի վրա: Եթէ կանայքը չը լինէին, ես կարող էի համարձակ ասել, որ «խաչադղնների» մէջ մարդկային սիրտ չը կայ: Դրանց մօտ էր պահպանվել այն աստուածային տաճարը, որ կրում է իր մէջ բոլորը, ինչ որ գեղեցիկ է, ինչ որ լաւ է, ինչ որ առաքինական է: Դրանք սիրտ ունէին:

Մօրաքոյրս չատ նման էր մօրս. կարծես, մի ձու լինէին, մէջտեղից կէս կիսած: Նա տեսել էր ինձ եօթն տարեկան հասակում. այն օրից անցել էր ամբողջ տասն տարի, և իմ պատկերը մնացել էր նրա հոգու մէջ անմոռանալի: Ես չեմ կարող նկարագրել այն սրտաչարժ տեսարանը իր ամբողջ հոգեբանական բնաւորութեամբ, թէ որպիսի հիացմունքով ընդունեց նա ինձ: Ամբողջ ժամերով նայում էր իմ վրա, գրկում էր, համբուրում էր և ուրախանում էր:—Իմ քոյրը այժմ անբախտ չէ, ասում էր նա, որ ունի քեզ պէս սիրուն տղայ:

Քաւոր Պետրոսը ինձ թողնելով մօրաքրոջս տանը, ինքը հեռացաւ, յայտնելով, թէ մի քանի մարդկանց հետ գործ ունի, պէտք է վերջացնէ: Թումբուլցոց հիւրասիրութիւնը մեծ հռչակ է

առացել։ Երեք օր մեզ պահեցին այնտեղ, անդադար մի տնից միւսը ման էին ածում։ Ամեն տեղ սիրված էր հացի տղանը, ամեն տեղ կերուխումով և ուրախութեամբ էինք անցկացնում։

Այդ խնճոյքները ինձ յիշեցնում էին մի և նոյն զուարճութիւնները, որ կատարվում էին մեր գիւղում։ Այստեղ ևս, երբ հրավիրեալների գլուխները տաքանում էին, սկսում էին մի առանձին տեսակ ծանրով պատմել իրանց քաջագործութիւնները պատերազմներում։ Նրանք յիշում էին այնպիսի երկրների, այնպիսի քաղաքների և այնպիսի տղերի անուններ, որ ես բնաւ չէի լսել։ Կարծես թէ, այդ մարդիկը աշխարհի մի ծայրից մինչև միւսը արշաւել էին։ Քաւոր Պետրոսը բոլոր ժամանակը լուռ էր մնում։ Նա լսում էր նրանց արկածքների պատմութիւնը խորին ստոնաբարութեամբ, որպէս մի տնակալ, որ լսում է կառաճների դատակռիւները իրանց քաջագործութիւնների մասին, և ժպտում է միայն։

Գիշերները ևս անց էր կացնում մօրաքրոջս տանը։ Նա երկար նստած իմ անկողնի մօտ, չէր թողնում ինձ քնել, անդադար խօսում էր, հարցնում էր Սաբայի մասին։ Հայրենիքի սէրը տեւ մնացել էր նրա սրտում անմոռանալի։ Նա տեւ յիշում էր բոլոր արտերը, այգիները, պարտէզները, մինչև անգամ նշանաւոր ծառերը մեր գիւղի։ Հարցնում էր տերը Յովհաննու մասուռի ուխտատեղացութեան մասին. պատմում էր, թէ իր

ժամանակում որպիսի բազմութեամբ էր կատարվում նրա տօնախմբութիւնը։ Խօսում էր կնիկների, աղջիկների սովորութիւնների մասին, թէ ինչ խաղեր էին խաղում, թէ որպիսի հանդէսներ էին կատարում, երբ ուխտ էին գնում։ Հայրենական երկրի, հայրենական կեանքի բոլոր սիրելի պատկերները կենդանի մնացած էին նրա յիշողութեան մէջ։

Հաղար անգամ հարցնում էր մեր ընտանիքի մասին մի և նոյն բաները և նրա հարցաքննութիւնը չէր յագենում։—«Մօրդ ծամերը լաւ չեն սպասակել»—«Քոյրերդ ո՞րքան են մեծացել»—«Հիմա Նազլուն մարդու գնալու աղջիկ կը լինի»—«Ձեր սպիտակ վանի կառուն մնում է»—«Հիմա ո՞րտեղ է պահում ձեր չորացրած մրգեղէնները»—«Քանի կով ունէք, օրական ո՞րքան կաթ են տալիս»—«Ո՞վ է կթում կովերը, ո՞վ է թխում հացը»—«Ձեր հարևան պառաւ Գօղէն մնում է»—«Մայրդ ինչ գոյնով քող է կրում. քոյրերդ ինչ ճոթիից հագուստ են հագնում» և այլն։

Ես նրա հարցերին գոհացուցիչ պատասխան էի տալիս, ի հարկէ, չէի ասում, թէ ֆէդրաչները մեր տունը այնպէս դատարկել են, որ ոչ կով է մնացել և ոչ վանի կառու...

Բայց այն գիշերը, երբ առաւօտը ես պիտի ճանապարհ ընկնէի, նա ամէն խրատներ էր տալիս ինձ, քան թէ բաներ էր հարցնում։—«Գնա Մուրադ, ասում էր նա,—սուրբ Աստուածածինը

Թող բարի ճանապարհ տայ քեզ, գնա երկրէ երկիր ման արի, փող աշխատիր, և բարձրացրու հօրդ անունը: Քո հայրը անյայտութեան մէջ կորաւ. հիմա դու ես մնացել քո հօր տան միակ սիւնը: Մօրդ, քոյրերիդ, բարեկամներիդ յոյսերը քեզ վրա են դրված: Դու պէտք է բոլորին ուրախացնես, դու պէտք է բոլորին մխիթարես...

Ես հաւատացած եմ, եթէ մօրաքոյրս պիտներ, թէ «խաչագողները» ինչ մտքոցներով են փող աշխատում, նա երբէք ինձ խորհուրդ չէր տայ, որ ես օտար աշխարհ գնայի և նրանց հետ թափառէի: Բայց նա չէր իմանում... ես նոյնպէս չէի իմանում...

Քաւոր Պետրոսին խիստ սակաւ էի տեսնում: Նա մի որ պատրաստութիւններով զբաղված էր: Թումբուլը մի նշանաւոր կայարան էր Պարսկաստանի «խաչագողների» համար, որտեղից վեր էին առնում իրանց գործունէութեան համար պէտք եղած բոլոր պարագայքը, ինչ որ իրանց պակաս էր: Բայց ես քաւոր Պետրոսի վերաբերութեամբ տակաւին այդ կարծիքը չունէի:

Նա մի առաւօտ բերեց իր հետ մի թուղթ և վաճառեց իմ ուսանողը: Ճշմարիտն ասած, ինձ խիստ զգալի էր բաժանվել իմ խնամարկ և հաւատարիմ ընկերից, որ այնքան ժամանակ ճանապարհորդել էր ինձ հետ և անհնարին յօժարութեամբ կրել էր իմ ծանրութիւնները: Բայց քաւոր Պետրոսը հանդարտացրեց ինձ, ասելով.

—Ամենակի փողը այն փողերի հետ, որ դու վաստակեցիր քո վաճառքներից, սիրտ ուղարկես մօրդ. դու դիտես, որ նա իր մի հատիկ կուրը ծախեց և գնեց քեզ համար այդ ուսանողը:

—Այդ ես դիտեմ: Բայց դրանից յետոյ ինչով կարող եմ չարունակել իմ ճանապարհորդութիւնը:

—Դու կը նստես մի փառաւոր կառքի մէջ:

Ես զարմացայ: Բայց իմ զարմանքը երկար չը տևեց: Քանի րոպէից յետոյ մի գեղեցիկ ճանապարհորդական կառք կանգնեց մօրաքրոջս դռանը: Երկու ուժեղ ևս ձիաներ լծած էին կառքին: Թումբուլցիք ունէին կառքեր, ունէին լաւ ձիաներ, որ բերում էին իրանց հետ, երբ վերադառնում էին Ռուսաստանից: Երբ իրանց պէտք չէին, վաճառում էին: Քաւոր Պետրոսը այդ կառքը և ձիաները գնել էր մի «խաչագողից» որ նոր էր վերադարձել պանդխտութիւնից:

Կառքի մէջ տեղաւորված էին զանազան մեծ և փոքր արկղներ: Ինչ կար նրանց մէջ,—ես չը գիտէի: Միայն քաւոր Պետրոսը տուել էր ինձ մի ձեռք լաւ հագուստ, մի զոյգ ուղևորի կօշիկներ, և հրամայեց հագուստս փոխել: Այդ նորաձև հագուստներն ես բոլորովին անտեղի էի. մօրաքոյրս օգնեց ինձ հագնելու: Քաւոր Պետրոսը նոյնպէս փոխել էր այն ցնցոտիները, որոնցով մի քանի օր առաջ, մուրացկանի պէս կանգնած թաղրիզի եկեղեցու դրանը, ողորմութիւն էր ընդունում: Այժմ մեր հագուստը բոլորովին հա-

մապատչաճ էր այն փառաւոր կառքին, որի մէջ պիտի նստէինք:

Մօրաքոյրս տուեց ինձ մի նամակ, խնդրեց, որ հասցնեմ իր ամուսնին: Նրա ամուսինը պանդխտութեան մէջ էր: Նամակի վրա միայն գրած էր ամուսնի անունը և աղգանունը. քաղաքի անուն չը կար: «Խաչագողները» միշտ այսպէս են գրում իրանց պանդուխտների հասցէները, որովհետև չը պիտին, թէ որտեղ են գտնվում նրանք: Նամակատարը պահում է իր մօտ նամակը, եթէ մի տեղում կը հանդիպէ պանդուխտին, կը տայ: Բայց խիստ հազիւ էր պատահում, որ նամակները տեղ հասնէին, կամ տանողն էր կորչում, կամ տացողը վաղուց արդէն կորած էր լինում...

Ահանակներով մտանք թուխքով և դուրս եկանք այնտեղից կառքով: Դա ինչ հրաշք էր...

Ժամատան դրանը քաւոր Պետրոսի ծանօթները սպասում էին, որ մեզ ճանապարհ դնեն: Մօրաքոյրս իր երեխաների հետ եկաւ մինչև դիւղից դուրս: Ամեն կողմից թափվում էին բարեմաղթութիւնները. ամեն բերան ցանկանում էր մեզ բարի ճանապարհ և բախտաւոր վերադարձ:

Վերջապէս յայտնվեցաւ քահանան, կարդաց «Ցէր, ողորմեա զճանապարհս խաղաղութեամբ» աղօթքը, և մեր կառքը շարժվեցաւ...

Առաջին մասի վերջը:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԽԱՉԱԳՈՂԻ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

—

Ա·

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՆՈՒԻՐԱԿԸ

1840 *Թուականն էր։*

Անցել էր հինգ տարի այն օրից, որ մենք *Թո-*
ղեցինք Պարսկաստանը։

Ռուսաստանի հիւսիսային, հեռաւոր գաւառնե-
րից մէկում, անապատի մէջ ցրված գիւղերի մի-
ջով, անցնում էր մի ծածկված կառք։ Հինգ միա-
գոյն ուժեղ ձիաներ տանում էին նրան։

Այդ կառքը, այնպէս ծածկված, անցել էր չատ
նահանգներ, չատ գաւառներ և ամեն տեղ, որտեղ
յայտնվել էր նա, ժողովուրդը խոշին ջերմեռանդու-
թեամբ հանդիպել էր նրան և նրա վոչխին
սրբել էր իր համբոյրներով։

Այժմ կառքը չարժվում էր դէպի մի մեծ գիւղ,
որ չորս վերստ հեռաւորութեան վրա էր։ Ձանա-

պարէի ամբողջ երկարութիւնը, որ տանում էր դէպի յիշեալ պիւղը, պատած էր մարդիկներով: Ծեր, մանուկ, այր և կին կոխ էին տալիս միմեանց, առաջ էին մղւում, որ տեսնեն անցորդին: Բայց անցորդը չէր երևում. ծածկված կառքի լուսամուտների վարագոյրներն անդամ ցած էին թողած:

Կառապանի տեղը նստած էր և կառավարում էր ձիանները մի արիւնախայտ խոպոչիկ նիհար դէմքով և բաց-դահուիճի գունով: Սառը հիւսիսը, կարծես, փոքր ինչ փոխել էր տաք աշխարհի որդու բնական գոյնը և խլել էր նրա սեւութիւնը:

Կառքի ետևում նստած էր մի երիտասարդ ազնուական թոռս դէմքով և երկայն գանգրահեր մազերով: Այդ մազերը սև սաթի նման փայլում էին: Նրա ամբողջ հագուստը նոյնպիսի սև գոյն ունէր, որպէս գլխի մազերը: Պատրաստված էին կաշու բուրդից: Այսպիսի հագուստ արևելքում կրում են անասպատական արեզանները միայն, որոնք աշխարհ չեն մտնում, մարդկանց երես չեն տեսնում, այլ առանձնացած իրանց խցիկներում, աղօթում են կամ սուրբ գրքեր են կարդում:

Կառքի մէջ նստած էր մի անձնատուրութիւն միայն: Նրան ոչ ոք չէր տեսնում:

Երբ կառքը մօտեցաւ պիւղին, սկսեցին զանգակները հարկանել: Այդ ժամանակ միայն կառքի փոքրիկ լուսամուտների վարագոյրները բարձրացան, և աչ կողմի լուսամուտը բացվեցաւ:

Այտեղից դուրս պարզվեցաւ մի ձեռք և սկսեց խաչակնքել, օրհնութիւն տալ ամբոխին:

Ձեռքի երեսը և բազուկը (որ ծոլորովին մերկ էր) զբօսնված էին մոյզ-կապտագոյն նկարներով (татуированный), որոնք ներկայացնում էին սերովբէներ, քերովբէներ և մի վանքի պատկերը, զարդարած խաչերով: Մատիկները մօտենում էին և ջերմեռանդութեամբ համբուրում էին այդ խորհրդաւոր ձեռքը: Նրա չաղտակի գոյն ունեցող կաշուց երևում էր, որ կրողը ծնվել էր տաք կլիմայի տակ, ուր մարդկանց կաշին արեի ջերմութեան ներքոյ կորցնում է իր սպիտակութիւնը:

Կառքը մտաւ պիւղը:

Այդ կառքը ամեն պիւղ, ամեն փոքրիկ քաղաք, ուր որ հասնում էր, կանգնում էր կամ եկեղեցու դրանը, եթէ այնտեղ կար յարմար իջևան, կամ հագնար առաջնորդի դրանը և կամ ուրեք քահանաների դրանը: Նա իրան հետու էր պահում աշխարհականների բնակարաններից: Իսկ այսօր նրան ընդունելու համար պատրաստված էր պիւղի հարուստ կալուածատիրոջ տունը:

Կառքը դանդաղ էր շարժվում: Ուժեղ ձիանները, հակառակ իրանց կամքի, գնում էին համբերութեամբ քայլով: Որովհետև նրանք իրանց ընթացքը պիտի յարմարեցնէին առապին ամբոխի չարժման հետ, որ շրջապատել էր կառքը: Երևում էր, այդ խելացի անասունները այնքան սովորած էին այսպիսի բաղմութեան, որ ինքեան չէին խրտչում, այլ

մի առանձին կամակատարութեամբ, այնքան կամաց էին գնում, որ ամբոխը արքան կանխում է նայէ և բաւականացնէ իր փափագը:

Փողոցները, տների լուսամուտները բռնված էին մարդիկներով: Կնիկները, իրանց երեխաները ըրկած, անց էին կենում ձիաների երասանակների տակով: Շաւտերը փորձում էին անիւների տակով անցնել:

Կառքը կանգնեց պիազի կալուածատիրոջ տան դրանը: Նրա հանում նստած զանգրահեր երիտասարդը ցած ցատկեց, և շուտով բաց անելով նրա դռնակը, օգնեց նստողին դուրս գալու: Պիազի երկու քահանաները և կալուածատէր պարոնը մոտն արքային հիւրի թևքերի տակը, և համբուրեա ձեռքերի վրա նրան ներս տարան:

Թէև երեկոյ էր, բայց տակաւին բաւական լոյս կար: Այստ առնայնիս, բազմութիւնը դարձեալ զուրկ մնաց նրա դէմքը տեսնելուց: Որովհետև երեսի վրա ձգած ունէր մի տեսակ խիտ օսարտոի քօղ, որի վրա նկարված էր վերջին դատաստանի տակալի պատկերը:

Երբ նրան ներս տարան իր համար յատկապէս պատրաստված տեղեակը, երեսի քօղը վեր առնց: Յայտնվեցաւ մի պատկառելի դէմք վատահեղ սպիտակ մօրուքով, երկայն ալեխառն մազերով: Արդարութիւնը, հոգւոր խաղաղութիւնը, լուսաւորված ջերմ հաւատքով, դուրս էին ցոլանում նրա երեսի մեղմ գծերից:

Տունը գեղեցիկ կերպով զարդարած էր: Նրա սերերը այն տեսակ ապուռականներից էին, որոնք իրանց կեանքի առոյգ տարիները մայրաքաղաքների զեղխութեան, չարչութեան և անբարոյական չուայտութիւնների մէջ մաշում են, սպառում են, և երբ մօտենում են գերեզմանին, այնուհետև յոգնած, ձանձրացած, վերադառնում են զէպի հեռաւոր գաւառը, և անձնատուր են լինում կրօնական բարեպաշտութեան:

Առանձնանալով մի հեռաւոր պիազի խուլ անկիւնում, այդ տեսակ մարդիկ չեն պատում, հին յիշողութիւնները պահպանելու համար, չըջապատել իրանց այն զարդարանքներով, այն խայտաճամուկ առարկաներով, որոնց մէջ մի ժամանակ լողում էին: Այդպէս զարդարված էր և յիշեալ կալուածատիրոջ տունը:

Մի գեղեցիկ պիւան, պատած մանրչակապոյտ ատլասով, սպասում էր, որ յարդելի հիւրը նստէր նրա վրա: Երբ տան տէրը հրաւիրից նստել, յարդելի հիւրը կանգ առաց գեղեցիկ պիւանի առջև, և մի տեսակ զարմացական հայացք ձգելով նրա վրա, արտասանեց այդ խօսքերը.

—Մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսը Բէթլէհէմի մսուրի մէջ ծնվեցաւ, և առաջին անգամ աղքատ, խղճուկ հովիւների հետ տեսնվեցաւ: Այնուհետև չատ դիշերներ անց էր կացնում բացօթեայ, մերկ գետնի վրա պառկելով: Այժմ Նրա անարժան աշակերտին ինչ կը վայելէ այսպիսի փառաւոր

պահապակի վրա բազմել: Այդ խօսքերը արտասանեց նա յուսալքեալ ձեղուով, իսկ դանդրահեր երիտասարդը թարգմանեց ուսանելին:

Տան տէրը չը պիտէր՝ վիրաւորուիլ, թէ ամաչել իր, քրիստոնէական սակաւապէտութեան համար, չուայլ կենցաղավարութեան համար:

Գանդրահեր երիտասարդը, մանաւորապէս ծանօթացնելով ան ալրոջը «վշտալի հօր» սովորութիւնների հետ, յայտնեց, թէ ամէն յարգած կը լինէին, եթէ նայ կը տային նրան չը չեղուիլ իր կեանքի սովորական եղանակներից: Այդ խօսքերի հետ դանդրահեր երիտասարդը տարածեց դիւանի մանիշակագոյն տալտի վրա մի մաչված կապերտ կտոր, որ «վշտալի հօր» զոհածոյական օթոցն էր: Նրա վրա և՛ նստում էր նա, և՛ պիշկոները քնում էր:

Նա իր ծանր հոդաթափները հանեց դիւանի առջև և ասիական կերպով ծալապատիկ բազմեցաւ նրա վրա: Այդ հոդաթափները, երկու մատնաչափ հաստ տակերով, նոյն ձևը ունէին, որպէս մեր քահանաները հագնում են սուրբ սեղանի վրա պատարագ մատուցանելու ժամանակ:

Նրա պնչուք, անպաճոյճ գլուխը իր վրա առանձին ուշադրութիւն էր գրաւում: Կա կոշտ մազից գործված մի տեսակ մոյգ-մոխրագոյն հագուստ էր, որը անապատներում կոչում են «խարազն», իսկ հագնողներին «խարազնագլուխ»: Այդպէս հագնում են միայն իրանց անձը ամենախիստ ճգնութիւնների ենթարկող անապատականն ասեզանները: Գլխին կրած ունէր մոյգ-լաջվարդի գոյնով փէս, փաթաթած սև ապարօշնեռով, որոնց ծայրերը իջնում էին մինչև ուսերը: Վերնազգեստը ասեզեան կրօնաւորների ֆարաջայի նմանութիւն ունէր, մինչև կրունկները հասած լայն փեշերով և բաւական ընդարձակ թևքերով: Մէջքը սեղմված էր սև կաշուց պատրաստված լայն գօտիով: Մի ահագին երկաթեայ խաչ զարդարում էր նրա կուրծքը, որ կախված էր նոյնպէս երկաթեայ հաստ շղթայից: Գլխի և երեսի մազերը այնքան աճել էին, որ կարծես երբէք մկրատի և ածելու հետ ծանօթ չէն եղել: Այդ տալիս էր նրա դէմքին դէրվիշի տպաւորութիւն:

Այդ ասեզան Երուսաղէմի վանքի նախկագ էր, իսկ գանդրահեր երիտասարդը, որ իր հպատակի ձևերով շատ չէր տարբերվում իր վարպապետից, նրա սարկաւագն էր:

Մինչև այս տունը հասնելը, ասեղացի մանկահասակ դիւղացիների մէջ տարածվել էին շատ առեղծուածալից պատմութիւններ, շատ առասպելներ: Ասում էին, որ նա ոչինչ չէ ուտում, ոչինչ չէ խմում, այլ միայն աղօթքով է կերակրվում: Ասում էին, որ նա կոյրերին, կաղերին, հիւանդների վրա բժշկութիւններ է անում, և ուրիշ շատ այսպիսի բաներ էին ասում: Բայց ինչ որ ճշմարիտ էր, այն էր, որ նա չափազանց պարզ և սակաւակեաց մարդ էր. խորշում էր ամէն տեսակ

վայելչութիւնից, որոնք թուլացնում են հոգին, իսկ մտացնում են մարմնականը և անասնականը մարդու մէջ:

Երբ արեգան ծալապատիկ նստեց դիւանի վրա, դիւղի երկու քահանաները և ասո տէրը դեռ կանգնած էին նրա առջև, չէին համարձակվում նստելու: Նա խնդրեց, որ նստեն, ասելով.

—Դուք նստեցէք, որպէս սովոր էք:

Տան տէրը տեղաւորվեցաւ բազկաթոռի վրա, իսկ երկու քահանաները, նստեցին հետու աթոռների վրա:

Հիւրանոցում, ուր գտնվում էին նրանք, տիրում էր մի տեսակ ծանր լռութիւն: Տան տէրը, չը նայելով որ բաւական զուարճախօս և մինչև անդամ շատախօս մարդ էր, ինչպէս լինում են առհասարակ շատ ման եկած, շատ բան տեսած և շատ բան լսած ծերունիները,—այստեղ ամենայնիւ, չը գիտէր ինչ առարկայի վրա խօսել իր ապրած պայման հիւրի հետ: Նա գտնվում էր մի տեսակ երկիւղածութեան մէջ, որ տիրում է մարդու սրտին, երբ դիմում է գերբնական էակների ներկայութիւնը: Իսկ քահանաները վախենում էին խօսել ասելի այն պատճառով, որ ցոյց չը տան իրանց տգիտութիւնը:

Վերջապէս կից սենեակի դռնից ներս մտաւ տան տիկինը իր զաւակների անադին խումբով և հիւրանոցի լռութիւնը փոքր ինչ փարատվեցաւ, փոքր ինչ կենդանացաւ:

Ամուսին այրը կանգնեց, սկսեց ներկայացնել նախ իր տիկնոջը, յետոյ իր աղջիկներին և որդիներին: Բոլորը հերթով մօտեցան, համբուրեցին արեգայի աջը և օրհնութիւն առին:

Տիկինը նստեց արեգայի դիւանի մօտ, մեծ աղջիկները և մեծ որդիները տեղաւորվեցան միւս կողմում, իսկ փոքրիկները մի քանի րոպէ ոտքի վրա մնացին, ճանաչացան և դուրս գնացին:

Յարգելի հիւրը, ինչպէս երևում էր, կանանց պրաղեցնել չը գիտէր, և կարծես թէ, նրանց ներկայութիւնից նեղվում էր: Այդ երևում էր այն անախորժ արտայայտութիւնից, որ նկատվում էր նրա տխուր դէմքի վրա, որը ամենայն ջանքով աշխատում էր թագցնել: Դա կոստակրօնի սովորական վրդովմունքն է, երբ հանդիպում է կնոջ: Բայց ինչով բացատրել այդ:

—Ձեր սրբազնութիւնը, երևի, շատ հետաքրքիր է գալիս, տան տիրուհին սկսեց խօսակցութիւնը:

Աբեգան դարձաւ դէպի գանգրահեր տարիքաւորը, որ կանգնած էր նրա մօտ: Թարգմանը պատասխանեց.

—Այո, հետաքրքիր: Ամբողջ երեք ամիս ճանապարհ ենք անցել, մինչև հասել ենք այստեղ:

Այդ միջոցին փրակով և սպիտակ ձեռնոցներով ներս մտան երկու սպասաւորներ և արծաթեայ մատուցարանների վրա տանեցին թէյ:

Աբեղան հրաժարվեցաւ ընդունելուց, ասելով, որ սուրբ առաքելի պատասխանները իրանց հետ են պահած անուշ ըմպելիքներից: Յետ տիկինը երկար աշխատում էր բացատրել, համոզել նրան, թէ դա հասարակ թէյ է, ուրիշ ըմպելիք չէ, թէ դրան փոթ են ածում իրանց երկրում մինչև անդամ էզրարխները:

Չը կամենալով վշտացնել տան տիկինոջ բարեպատուհիրը, աբեղան ընդունեց մի բաժակ և սկսեց առանց չարքաշի խմել: Երկու քահանաները, հետևելին նրա օրինակին և հակառակ իրանց սովորութեան սկսեցին իրանք էլ կծովի խմել:

Տիկինը հետաքրքրվեցաւ գիտենալ, թէ ինչ նպատակով է ճանապարհորդում «նորին սրբազնութիւնը»: (Տիկինը միշտ նրան «սրբազնութիւն» էր կոչում, թէև յարգելի հիւրը եպիսկոպոս չէր, այլ Երուսաղէմի վանքի յաւնաց միաբանութեան աբեղաներիցն էր:)

Աբեղան համառօտ կերպով յայտնեց իր ամբ լինելը կամ ինչ միաբանութեան կողմից իբրև Երուսաղէմի նուիրակ ուղարկված լինելը,—յայտնեց իր ճանապարհորդութեան նպատակը: Այնուհետև խիստ յաւելի կերպով սկսեց նկարագրել «սուրբ տաճարի» թշուառ դրութիւնը,—նկարագրեց Փըրկչի սուրբ գերեզմանի հալածանքը մահմեդականներից,—նկարագրեց միաբանների կրած նեղութիւնները թուրքերից, նրանց աղքատութիւնը և ազգմնչի վիճակը: Նրա ամբողջ պատմութիւնը

այնքան ազդու և յաւակցական էր, որ տան տիրուհին լսելու ժամանակ անդադար խաչակնքում էր իր երեսը. վերջը նա այլ ևս դիմանալ չը կարողացաւ, թաշկինակը տարաւ աչքերին, սկսեց դառն կերպով հեկեկալ:

Աբեղան նկատելով այդ, միխիթարեց նրան, ասելով.

—Սուրբ տաճարի բոլոր թշուառութիւնները դարման կը տարվի բարեպաշտ հասատացելոց նուիրատուութեամբ: Ես ուխտել եմ այնքան ժամանակ չուտել, չը խմել, չը քնել, և այդ երկաթէ չղմեան (նա ձեռքը տարաւ դէպի հատ չըղմեան, որից քարշ էր ընկած ահագին երկաթեայ խաչը նրա կուրծքի վրա) միշտ իմ պարանոցին կրած պիտի ունենամ,—մինչև բարեպաշտ հասատացելոց օժանդակութեամբ չը հաւաքեմ այնքան նուէրներ, որոնցմով կարելի լինի Փրկչի սուրբ գերեզմանը գերութիւնից ազատել:

—Մեծ գերութեան մէջ է նա, բացականչեց տիկինը:

—Այո, գերութեան մէջ է, անօրէնների ձեռքում...: Վանքը պարտքի տակ է ընկած... սրբատեղիները դրաւ են դրված...

—Աստուած իմ, Աստուած իմ, բացականչեց տիկինը, գարձեալ թաշկինակը տարաւ դէպի աչքերը:

Տիկնոջ օրինակին հետևեց և նրա ամուսինն

այրը: Երկու քահանաները նոյնպէս փորձեցին դադարած ձեռնարկ:

Թէի երկրորդ բաժակը ընդհատեց այդ տխուր խօսակցութիւնը. սպասաւորները արծաթեայ մատուցարանները ձեռքներում կրկին նեղս մտան:

Բոլոր ժամանակը պեղան խօսում էր յուզմունքից, իսկ զանպարտներ երիտասարդը թարգմանում էր նրա առածները: Այդ վերջինը ուսումնէն նոյնպէս չատ փոքր գիտէր, և այդ աւելի հետաքրքրական էր դարձնում նրա խօսքերը, երբ չատ բաներ մնում էին անհասկանալի:

Թէի երկրորդ բաժակից յետոյ խօսակցութիւնը ընդունեց ուրիշ ուղղութիւն: Տան տէրը հարցրեց.

—Երուսաղէմի մէջ այժմ ինչ արքունիքներ են մնացել:

—Շատ արքունիքներ են մնացել, պատասխանեց պեղան,—որոնց թուումն է Յիսուս Քրիստոսի օրօրոցը: Իսկ այդ սուրբ օրօրոցը վաղուց է, որ թուրքերը խլել են մեզանից, պահվում է Օմարի մէչիդում: Երբ մի քրիստոնեայ մտնում է այնտեղ, սուրբ օրօրոցը սկսում է ինքն իրան օրօրվել: Այդ պատճառով քրիստոնեաներին թոյլ չեն տալիս, որ այնտեղ մտնեն:

—Անիծեալներ... բացականչեցին երկու քահանաները, որ բոլոր ժամանակը լուռ էին:

—Այլ ևս ինչ կայ, հարցրեց տան տէրը:

—Յուդայի վիրապը, պատասխանեց պեղան, կարծես թէ դա էլ արքունիքների կարգումն էր:

—Յուդայի վիրապը, կրկնեց տան տիրուհին և բերը խաչակնքելով:

—Այո, Յուդայի վիրապը: Անիծեալ Յուդան դեռ կենդանի է այն խոր վիրապի մէջ:

—Ինչպէս չէ զուրս գալիս, հարցրեց տան տէրը զարմանալով:

—Թորի բերանը Աստուծոյ հրամանով յաւիտեան ծածկված է ահագին ժայռով: Երբ գալիս է աշխարհի վերջը, այսինքն այն ժամը, որ անիծեալը մտնեց մեր Տէր Յիսուսին,—Թորի միջից լսում են սարսափելի ձայներ, լսում են նրա տանջանքի հառաչանքները...

—Երևի, սատանաները չարչարում են անիծեալին, մէջ մտաւ երկու քահանաներից մէկը:

—Այո, չարչարում են... Նա միշտ կը չարչարվի և այնպէս կը մնայ մինչև Յիսուս Քրիստոսի սուրբ գալուստի օրը:

—Անիծեալ Յուդա... դարձեալ կրկնեցին ամէն կողմից:

—Այլ ևս ինչ կայ, հարցրեց տիկինը:

—Մի սուրբ աղբիւր, որ գոյացած է Մարիամ մագթաղենացու արտասուքներից: Կոյրերը բժշկվում են, երբ լուացվում են նրա ջրով:

—Ուղարկենք այնտեղ մեր Ֆեղկային, ասաց տիկինը, դառնալով դէպի իր ամուսինը:

Ֆեղկան նրանց փոքրիկ որդին էր, որի աչքերից մէկը ծաղկից փչացել էր:

—Բժշկութիւնն համար հատուած յոյս և հատուած պէտք է, նրանց խօսքը կտրեց արեզան:

Արեզայի պատմութիւնները Լրատարէմի նոփրանան աեղերի մասին հետզհետէ աւելի և աւելի հետաքրքրական էին դառնում: Նա խօսեց «Թափառական հրէայի» մասին. նա խօսեց «անբան մարդարէի» գերեզմանի մասին. նա խօսեց «Զիմմենեաց լեռան» և «Գեթսեմանի ձորի» մասին. նա խօսեց «վայ-վայ-գօլի» կոչված լճակի մասին և այլն:

—Այդ ինչ լիճ է, հարցրեց ասիկնը:

—Դա այն լիճն է, պատասխանեց արեզան,— որի մէջ Յիսուս Քրիստոսը մանուկ հասակում միանգամ լողանում էր ուրիշ շատ երեխաների հետ: Շատ երեխաները ասնչում էին նրան: Փոքրիկ Յիսուսը վեր առեց մի բուռն ասող, ցրվեց շատ երեխաների վրա, նրանք բոլորն էլ գորտեր դարձան և մինում են մինչև այսօր, անդադար աղաղակելով «վայ-վայ»,—այդ պատճառով էլ այն լիճը կոչվում է «վայ-վայ-գօլի», որ նշանակում է վայ-վայի լիճ:

Զարմացած ասիկնը, դարձաւ դէպի իր ուղիները, ասելով.

—Լսում էք, զաւակներս, թէ ինչպէս է պատժվում չարութիւնը:

Նրանք կարմրեցին:

Սեղանատունը պատրաստված էր ճոխ ընթրիքը: Տան տէրը մտաւ ախտեղ, տեսնելու, մի գուցէ մի բան պակաս լինէր: Նա կանչեց զանգրահեր երիտասարդին նրա հետ խորհրդակցելու:

—Ներեցէք, իմպռեմ, հարցրեց նրանից.—ձեր հայր սուրբը ուղիղ գնելիս, ուղիղ նախաճաշիկներ աւելի չատ է սիրում:

Գանգրահեր երիտասարդը աչք ածեց հարուստ պատրաստութեան վրա, մի առանձին ախտասանքով պատասխանեց.

—Այդ բոլոր գեղեցիկ պատրաստութիւններից իմ հայր սուրբը ոչինչ չի կարող ոչ առնել և ոչ խմել:

—Ներեցէք, պատուելի, ասաց տան տէրը ներողութիւն խնդրելով,—մենք համարեա անապատների մէջ ենք ապրում. հազարաւոր վերստերով մեծ քաղաքներից հեռու գտնվելով, ամեն բանից զրկված ենք: Ինչ որ տեսնում էք այստեղ, այն ևս հազիւ կարելի է գտնել. մենք բերել ենք առել Յօսեփեայից:

—Ներեցէք, ակը իմ, պատասխանեց երիտասարդը:—Ես լաւ չը կարողացայ հասկացնել իմ միտքը: Այդ բոլորը շատ գեղեցիկ է, չափազանց է և մինչև անգամ արքայավայել է, բայց իմ հայր սուրբի համար չէ:

—Ինչու:

—Նա ամբողջ տարին պահեցողութեան է անցկացնում, համարեա ազ ու հացով. իսկ այստեղ պահոց ոչինչ չը կայ: Ուտում է միայն սուրբ Յարութեան զաւկին և սուրբ Գեթսեման ծնողին,

այն ևս ոչ միա, այլ սակաւ ինչ խղճէին: Իսկ դինեներ ամենևին չէ խմում, միայն պարզ ջուր է գործածում:

—Այդ զարմանալի է, շատ զարմանալի:

Հիւրընկալը սաստիկ դժուարութեան մէջ ընկաւ: Գանդրահեր երիտասարդը նկատելով այդ, ասաց նրան.

—Սուրբ գերեզմանի պաշտօնեաները բոլորը այդպէս են: Դուք աւելի յարգած կը լինէք ձեր հիւրին, եթէ թոյլ կը տաք նրան իր սովորութիւններին հետևել: Մի սնակ հաշած սիսեռը խիստ ճոխ ընթրիք է նրա համար: Եթէ այդ էլ չը գտնվի, նա շատ գոհ կը լինի, եթէ ցամաք հացով կը կերակրվի:

Չը նայելով ժուժկալութեան այդ բոլոր խրատութիւններին, տան տէրը պատուիրեց պահոց մի քանի տեսակ կերակուրներ, որոնք արեղային բաւական ուշադրութիւն պատճառեցին, թէև նա այդ մասին քաղաքավարութեամբ լուեց:

Ընթրիքը վերջացաւ աւելի դուարճութեամբ, քան թէ սպասում էր: Հայր սուրբը շատ նոր և հետաքրքիր բաներ պատմեց Երուսաղէմի վանքի մասին, արեղաների խիստ ու աշխարհազուրկ կենցաղավարութեան մասին, ուխտաւորների ուշնական հանդիսակատարութիւնների մասին, և այն հրաշքի մասին, թէ որպէս սուրբ Յարութեան գաւկի օրը երկնքից լոյս է իջնում Փրկչի գերեզ-

մանի վրա և սուրբ սաճարի բոլոր ջահերը, բոլոր մոմերը միանգամից վառվում են:

Նրա պատմութիւնները լցնում էին վաղների սրտերը կրօնական ջերմեռանդութեամբ, վառում էին նրանց հետաքրքիրը և մի առանձին հոգեզմայլութեամբ նրանց սրտերը ձգում էին դէպի այն հեռաւոր բիբլէական աշխարհը, ուր ծնվել էին Աստուծոյ մարգարէները, ուր տիեզերքի Փրկիչը կատարել էր Նոր Ուխտի առաւուածային պատգամները:

Ընթրիքից յետոյ, որովհետև հայր սուրբը յոգնած էր, խոհոյն սկսեցին մտածել նրա հանգստութեան համար: Բարեպաշտ տան տիկինը իրքը անձամբ առանձին խնամք էր տանում նրա անկողնի պատրաստութեան մասին: Այդ զանազան վարագոյրներով, բազմաթիւ մեծ և փոքրիկ բարձիկներով, տեսակ-տեսակ վերմակներով և դօշակներով կազմված փափուկ, փառաւոր անկոզինը, կարծես թէ, պատրաստված լինէր Մորփէոսի ձեռքով: Եւ որպէս զի նոյն անախորժութիւնները տեղի չունենային, ինչ որ եղաւ ընթրիքի ժամանակ կերակուրների վերաբերութեամբ, տիկինը կանչեց քնարանում գանդրահեր սարկաւագին, տեղեկանալու համար նրա հայր սուրբի քնելու սովորութիւնների մասին:

—Այդ ինչ է, յարգելի տիկին, բացականչեց գանդրահեր երիտասարդը զարմանալով.—դուք, երևի, մտածել էք իմ հայր սուրբին մեղքի

մէջ ձգել. ասկէ չուառով նա յանձն կառնի պատկել Սապայէլի դրկում, քան թէ այդ փառաւոր անկողնի մէջ:

Տիկինը վիրաւորուեցաւ երիտասարդի երկմտանի նկատողութենից: Երիտասարդը չուառով ուղղեց իր սխալը, ասելայնելով.

—Երուսաղէմի խստակեաց արհեստները մեզ կը համարեն այս տեսակ փառաւոր անկողինների մէջ քնելը: Իմ հայր սուրբը ունի իր առանձին անկողինը, որ միշտ իր հետ է ման ածում. նրա մէջ կը պառկի:

Այդ խօսքերի հետ երիտասարդը մտաւ այն սենեակը, ուր դրած էին իրանց իրեղէնները, և բերաց այնտեղից կոշտ մաղից պատրաստված մի վերմակ և մի փոքրիկ բարձ, մէջը լցրած խոտով ու երեսը պատած սև սաֆիանով: Դրանց հետ էր այն մաչված կապերտի կտորը, որ տարածված էր գեղեցիկ դիւանի մանուշակագոյն աթոռի վրա, և որին հայր սուրբը գործ էր ածում և՛ իրրև օթոց և՛ իրրև ծոչակ քնելու ժամանակ:

—Ահա նրա մահճի բոլոր պարագայքը, ասաց երիտասարդը, յած դնելով ցնցոտիները:—Այդ տեսակ մահիճը լաւ է այն կողմից, որ նրա մէջ դժուար է երկար քնել, և այդ իմ հայր սուրբի համար չատ հարկաւոր է: Իսկ այն փառաւոր անկողինը հանդիսաւ քուն կը բերէ. դա չատ վատ է, վտանգաւոր է:

Տիկինը չը դիտէր զարմանալ, թէ ծիծաղել երի-

տասարդի միամտութեան վրա: Վերջը չը կարողանալով զսպել իր համբերութիւնը, ասաց.

—Չէ որ քնում են հանգստանալու համար:

—Այդ ուղիղ է, պատուելի տիկին, բայց ոչ ամեն մարդիկ: Իմ հայր սուրբը պիտերվայ մէջ մի ժամ հազիւ է քնում. յետոյ զարթնում է, ձրաղը վառում է, սկսում է կարդալ: Ամեն գիշեր սկսած է ծայրէծայր վերջացնել Վաւերի բազմաթերցումը: Յետոյ կարդում է Սօղոմոն իմաստունի առակները, յետոյ մարգարէութիւնները, յետոյ Պօղոս առաքեալի թղթերը, և միւսները այդ կարգով: Մի այսպիսի կոշտ անկողին անհրաժեշտ է, որ քունը չը յաղթէ մարդուն: Բայց զարձեալ երբեմն չար սատանան հակառակվում է և քունը յաղթում է: Դրա համար իմ հայր սուրբը հագնում է բոլորովին այլ տեսակ չպիտիներ, քան թէ հագնում են հասարակ մարդիկ:

Տիկնոջ զարմացումը այժմ փոխվեցաւ հետաքրքրութեան: Նա հարցրեց.

—Ինչ տեսակ չպիտի:

—Եթէ պատուելի տիկինը հետաքրքրվում է, ես այս րոպէիս կարող եմ ցոյց տալ:

Երիտասարդը զարձեալ մտաւ այն սենեակը, ուր դրած էին իրանց իրեղէնները: Բազմաթիւ մեծ և փոքրիկ արկղներից մէկը բաց արաւ, և այնտեղից դուրս բերեց ուսպակի պէս մի բան, որը ֆուֆայկայի նմանութիւն ունէր այն կողմից, որ երկու նեղ թևեր ունէր: Տիկինը մինչև անգամ

վախեցաւ իր ձեռքով չօշափել այդ օտարոտի չափիկը, և միայն հեռուից սկսեց նայել նրա վրա: Միայն ինկիվիզիտիան կարող էր հնարել մի այսպիսի սատանայական զգեստ իր զաւակալարտելներին տանջելու համար: Շապիկը զործված էր նոյնպէս կոշտ մազից, բայց նրա հիւսուածքի մէջ փայլում էին հազարաւոր մանրիկ ասեղիկներ, որոնք իրանց սուր ծայրերը զարձրել էին դէպի այն կողմը, որ պիտի չօշափվէր մարմնի կաշու հետ:

—Դա կոչվում է «զգաստութեան չափիկ», բացատրել երիտասարդը:—Դա արդիւնութեան մէջ է պահում մարդուն: Դա տանջում է մարմինը և զօրութիւն է տալիս հոգուն: Մեր վանքի բոլոր աբեղաները այս տեսակ չափիկներ են հագնում:

—Այդ սարսափելի է, բացականչեց տիկինը:—Ուրեմն նա հիմա էլ հագած ունի:

—Այո:—Ես էլ նոյն տեսակ ունեմ հագած:

Երիտասարդը իր օձիքը բաց անելով, ցոյց տուեց իր «զգաստութեան չափիկը»: Տիկինը սոսկաց:

Միւս օր, առաւօտեան պահուն, այդ տան մէջ կատարվեցաւ մի հանդիսաւոր մաղթանք: Հայր սուրբը ջուր օրհնեց մի խաչով, որի մէջ, ինչպէս հաւատացնում էր, ամփոփված էր «կենաց փայտի» մի մասը: Ջրօրհնութեան միջոցին կարդացվեցաւ աւետարան, երգվեցան զանազան հոգևոր երգեր:

Ամբողջ ընտանիքը, ծառաները, աղախինները և հարևաններից շատերը հաւաքված էին ընդարձակ դահլիճում, ուր կատարվում էր այդ հոգևոր ծիսակատարութիւնը: Հայր սուրբը օրհնած ջուրը սրսկեց հանդիսականների վրա, և երբ վերջացրեց, նախ տան տիրուհին և նրա ամուսինը մօտեցան համբուրելին խաչն ու աւետարանը, յետոյ նրանց որդիները, և ապա մնացած բազմութիւնը, բոլորը համբուրելին և օրհնութիւն առին:

Երբ ամեն ինչ վերջացած էր, օտարները հեռացան, դահլիճում մնացին միայն տանեցիքը: Հայր սուրբի կառքը արդէն սպասում էր դրանը, նա չատում էր ճանապարհ ընկնելու: Բայց տան տիկինը խնդրեց, որ մի փոքրիկ նախաճաշիկ անեն, և յետոյ ճանապարհ ընկնեն: Հայր սուրբը յարգեց նրա խնդիրքը:

Նախաճաշիկից յետոյ, երբ խմում էին վերջին բաժակները և ցանկանում էին հայր սուրբին յաջողութիւն ու բարի ճանապարհ, մօտեցաւ տան տէրը, և կրկին անգամ համբուրելով յարգելի հիւրի ձեռը, տուեց նրան մի հատ ծրար ասելով.

—Համարեցէք այդ փոքրիկ նուէրը որպէս այրի կնոջ լումայ: Ես քրիստոնէական պարտաւորութիւն եմ համարում իմ կարողութեան չափով մասնակից լինել այն օժանդակութեանը, որ նպատակ ունի թեթևացնելու Երուսաղէմի սուրբ տաճարի սէյրքերը:

Ծրարի մէջ կար 5,000 րուբլ արծաթ:

Հայր սուրբը օրհնեց նրա առաջադեմութիւնը, խոստացաւ հինգ անգամ պատարագ մատուցանել Երուսաղէմի սուրբ պաշարի սեղանի վրա նրա և իր սիրելոջ հոգիների քաւութեան համար: Բայց դրանից, ընծայից սան սիրելին մի «տէր-ողորմիա», որ չինված էր ձիթապտուղի կորիզներից: Ասաց, որ այդ ձիթապտուղները հասարակ տեսակից չեն, այլ քաղված են Ձիթենեաց լեռան նոսրթական ծառերից, որոնց հովանիների ներքոյ շատ անգամ հանդստանում էր Յիսուս Քրիստոսը, ուր շատ անգամ խօսում էր Նա իր աննման շնորհաւոր քարոզները:

—Այն օրից անցել է տասն և ինն դար, աւելացրեց պատգամ,—այն նոսրթական ծառերը, որ արժանացել էին իրանց հովանու ներքոյ հնարաւորել մարդկութեան Փրկչին, մինչև այսօր կենդանի մնում են:

Յետոյ նա ընծայից սան սիրելոջ երեխաներին մի-մի հատ սպաղիկ փոքրիկ խաչեր:—Այդ սպաղիքը, ասաց նա,—հանված է այն ծովից, որտեղից անցաւ Մովսէսը Իսրայէլի որդիների հետ և ազատեց նրանց փարաւոնի գերութիւնից: Եւ այդ պատճառով այդ խաչերը կրողները պատսպարված կը մնան ամեն տեսակ չարից ու փորձանքից:

Տան տէրը և տան սիրուհին շատ գոհ մնացին իրանց ստացած ընծաների մասին և մեծ շնորհակալութեամբ ճանապարհ դրին յարգելի հիւրին:

Նա դարձել իր օտարոտի քօղը, որի վրա նը-

կարված էր վերջին պատատոռանի սոսկալի պատկերը, ձգեց դէմքի վրա, դուրս եկաւ և նստեց ծածկված կառքի մէջ: Կառքը մեկնեցաւ:

Գիւղացիների բազմութիւնը դարձեալ չը կարողացաւ տեսնել այդ խորհրդաւոր արեղայի երեսը: Բայց այդ բարի և կրօնասէր գիւղացիները երկար ժամանակ չէին մոռանում հայր Անտոնիոսի ու նրա սարկաւագ Ամբրոսիոսի հետաքրքիր պատմութիւնները Երուսաղէմի նոսրթական տեղերի մասին...

Բ.

ՇԱՐԺԱԿԱՆ ՄԱԳԱԶԻՆ

Կարծեմ ընթերցողը ճանաչից հայր Անտօնիոսին և նրա սարկաւագ երիտասարդ Աբրոսիոսին:

Այն բոլոր պրօթիւններից, որ մենք վաճառում էինք Երուսաղէմի վանքի անունով, նրանցից և ոչ մէկը Պալեստինայի երկիրը տեսած չէր: Մենք ունէինք մեզ հետ ամեն տեսակ նկարներ, որոնցից պատրաստում էինք հարիւրաւոր և հազար իրեղէնները: Այդ աշխատութիւնները կատարում էինք մենք գիշերով, և այնպիսի խուլ անկիւններում, որ ոչ ոք մեր արհեստի մասին կասկած ունենալ չէր կարող: Ես ստիպուել էի չինել գեղեցիկ սաղաւթէ խաչեր և ձիթապտուղի կորիզներից «տէր-ողորմիաներ»: Մեր արիւնախառն խառնիճաղը գիտէր պատրաստել օրհնութեան թղթեր, և զարդարել նրանց զանազան խորհրդաւոր նկարներով: Այդ պարոնը, որ ճանապարհորդութեան ժամանակ կառապանի պաշտօն էր կատարում, իսկապէս արիւնախառն չէր, նա նոյնպէս «խաչագող» էր. բայց երեսի մոյգ-գեղձն կաչին և դէմքի գծագրութիւնը փոքր ինչ արիւնախառնութեան նման լինելով, քաւոր Պետրոսը պահում էր իր մօտ իբրև մի ցոյց:

Մենք քաւոր Պետրոսը գիտէր պատրաստել «քաւութեան պատանքներ»: Այսպիսի պատանքներ, ճշմարիտ է, պատրաստւում են Երուսաղէմի վանքում և միաբանութիւնը մի-մի հատ ընծայում է այն ուխտաւորներին, որոնք մի նշանաւոր քահանայութեամբ նուէրներ էին տուած վանքի գանձարանին: Իսկ մերը իսկականը չէր. մեր ունեցածը մեր ձեռագործն էր: Բայց այնքան ճշգրութեամբ նմանեցրած էր իսկականին, որ կարող էր պատճառ տալ մի մոլեռանդի մոռահատութեանը: Այն սպիտակ կտաւի վրա տպված էին գոյնզգոյն նեղկերով Փրկչի մարդեղութեան խորհրդի բոլոր նկարագրութիւնները. Ննջումը, միրոնութիւնը, խաչելութիւնը, յարութիւնը և այլն: Բացի դրանցից, կային նրա վրա զանազան տարբերի, հրեշտակների և հրեշտակապետների պատկերներ:

Մեր արհեստի ճիւղերից մէկն էր պատրաստել այդպիսի պատանքներ: Կտաւը և նեղկերը կարելի էր ամեն տեղ գտնել. իսկ փայտի վրա փորագրած պատկերները մեզ հետ ունէինք: Շատ գիշերներ անց էինք կացնում պատանքներ, խաչեր, «տէր-ողորմիաներ», և այլ դրանց նման իրեղէններ պատրաստելով: Եւ այդ բոլորը Երուսաղէմի վանքի անունով վաճառելով, մեծ վաստակ էր բերում մեզ:

Այս բոլորից էլ, այդ առղերը գրելու ժամանակ,

սարսափում եմ ես, իմ մարմնի վրա դող է ընկնում, երբ մտաբերում եմ մեր կատարած չարագործությունները: Այդ ինչ, որ աստիճան բարոյապես ընկած էինք մենք, որքան մեծ էր մեր մէջ անպատկառ անզգամությունը, որ համարձակվում էինք կրծնի, եկեղեցու սրբությունները մեր խաբեբայությունների, մեր չհամարումների առարկայ դարձնել...

Մենք մեն էինք ածում մեզ հետ մի ամբողջ չարժական մագաղին: Մեր մտքերի մէջ կային ամեն տեսակ մթերքներ: Որտեղ որը չահ էր բերում, այն էինք վաճառում: Գնալով ասելի և ասելի նեռս էինք մտնում կայսրության հեռավոր գաւառները, միշտ խոյս տալով մեծ քաղաքներից: Այդ առանց պատճառի չէր: Ուր ասելի սիրում էր մտաւոր խառարը, ուր ժողովուրդը դեռ գեհենականի մէջ էր, այնտեղ ասելի առատ էր լինում մեր հունձքը...

Խաբել, տալ խօսել, կողոպտել, ամեն տեղ մի նոր կեղտարանք տալ իրան,—այդ խարդախությունների մէջն էր մեր գործունէությունը: Մենք ունէինք մեզ հետ ամեն տեսակ պարագայք, ամեն տեսակ յարմարություններ, մի տեղ իրան ձևացնելու որպէս ասիայի վաճառական, միւս տեղ՝ որպէս կրօնաւոր, մի այլ տեղ հասարակ արհեստաւոր, և երբեմն մուրացկան, բժիշկ, կախարդ, ձեռնածու և այլն:

Խաչադողը անդադար պէտք է փոխէ իր կեր-

պարանքը. նա միշտ մի և նոյն դերի մէջ մնալ չէ կարող: Ես ուրախ էի, որ բաւական վարժված էի այդ բոլորի մէջ և հպարտանում էի իմ ճարպիկութիւններով...: Քաւոր Պետրոսը զոլում էր իմ յառաջադիմութիւնը, ասելով.—Մուրատ, զաւակս, դու խելացի տղայ ես, ամեն բան շատ շուտ սովորեցար...

Քիչ չէր պատահում, որ մեր ծուղակի մէջ ընկնում էին այնպիսի բարեպաշտ քրիստոնեաներ, որպիսիքը էին հարուստ կալուածատէրը և նրա միամիտ տիրուհին, որոնց պատկերները տեսանք նախընթաց գլխում: Բայց զարմանալին այն էր, թէ ինչպէս էր յաջողվում մեզ գտնել այդպիսիներին: Ահա ինչպէս.

Ամեն մի քաղաք կամ մեծ գիւղ մտնելուց յետոյ, քաւոր Պետրոսը ինձ իր հետ առնելով, կը գնայինք մի հիւրանոց: (Այդպիսի տեղերը յաճախում էինք հասարակ արհեստաւորի հագուստով:) Առհասարակ ընտրում էինք այնպիսի հիւրանոցներ, ուր յաճախում էր ժողովրդի ստոր, մի և նոյն ժամանակ անբարոյական մասը: Ուր ամեն տեսակ մարդկանց կարելի էր գտնել, սկսեալ փողոցային սրիկաներից, աւազակներից, մինչև խաղամոլներ, դրպանահաններ, մոլորրուներ և այլն: Այդ հասարակութիւնը գիտէ քաղաքի բոլոր գաղտնիքները: Առանց նպատակի չէր, որ քաւոր Պետրոսը ընտրում էր այդպիսի անտեսակ տեղեր: Կը տեսնէիր, մէկին գտաւ: (Նա իր նպատակներին

յարմար մարգիկ գտնելու մեծ ընդունակութիւն ունէր։) Ան սկսաւ նրա հետ ծանօթանալ, իր հաշուով խմեցնել և խաղալ տալ։ Թղթախաղի մէջ ոչ ոք քաւոր Պետրոսի հետ կարող էր մրցութիւն անել։ Բայց այսպիսի դէպքերում, դիտմամբ միշտ ասուլ էր տալիս, որպէս դի իր նոր ծանօթին տանի եւ մտերմացնի իր հետ։ Խաղը, խմելը տեւում էր ամբողջ ժամեր։ Այդ միջոցում նա կարողանում էր խօսել իր խաղակցի զբաղմունքների, ինչ որ իրան պէտք էր։ Դա կատարւում էր այնքան անզգալի կերպով, մինչ նրա խաղընկերը ոչինչ չէր նկատում։

Մի այսպիսի հիւրասիրի մէջ, փոքրիկ գաւառական քաղաքում, քաւոր Պետրոսը տեղեկացաւ մի պատուական ժիլինոջ գաղտնիքների։ Հաղորդողը նոյն ժիլինոջ ծերունի ապատաւորն էր, որ մանկութիւնից ծառայել էր նրա մօտ, բայց ալեւոր հասակում արտաքսած էր չափազանց ագրեսիւութեան համար։ Տիկինը այն պատուականներից մէկն էր, որ իրանց մանկութիւնը անց են կացնում զանազան զուարճութիւնների մէջ, իսկ ներկայանին մօտենալու ժամանակ մտածում են առաքինի լինել։ Նա ապրում էր իր կալուածներում, որոնց մէջ մի քանի հազար հոգի ճորտեր կային։ Կալուածները գտնւում էին քաղաքից երկու հարիւր վերստ հեռաւորութեան վրա։

—Դա խիստ պարարտ որակ Երուսաղէմի արուեստի համար, ասաց քաւոր Պետրոսը և միւս օրը

վաղ-առաւօտեան պատրաստուեցաւ այնտեղ գնալու։

Քաւոր Պետրոսը չատ լաւ գիտէր, թէ ամեն մի տեղ գնալու համար ինչ տեսակ պատրաստութիւններ էին հարկաւոր, որպէս տեսնում ենք օրատպաւոր իսկոյն կշռում է, թէ այս ինչ բերդը գրաւելու համար որ կողմից կամ որքան թնդանօթներով պէտք է ռմբակոծել։ Բայց այն առաւօտ այնքան չտապեց նա, որ մոռացաւ մի քանի անհրաժեշտ բաներ։

Ծածկված կառքը իր հինգ միապոյն ձիաներով թողեց քաղաքում. հրամայեց լծել մի ճանապարհորդական թեթեւ սայլակ երեք ձիաներով։ Մեր մտրակները մնացին նոյն հիւրանոցում, որտեղ իջեւանել էինք։ Արիսթիպոսին մնաց այնտեղ մեր իրերէները պահելու համար։ Մենք ճանապարհ ընկանք արեւի ծագելուց չատ առաջ։ Ես կառավարում էի ձիաները, իսկ քաւոր Պետրոսը, փաթաթված իր արեւզգեստի լայն վերարկուի մէջ, նստած էր սայլակի վրա։

Երեկոյեան պահուն մենք յայտնվեցանք պատուական ժամը հասարակ արեւմտեան հագուստով, առանց որ և իցէ հանդիսաւոր ձև տալու մեր այցելութեանը։ Պատուը բարեսրտութեամբ ընդունեց մեզ, որպէս աղքատ օտարերկրեայ կրօնաւորների, և ասելի վատվեց նրա գութը, երբ լսեց մերը Երուսաղէմի անունը։

Քաւոր Պետրոսը հրամայեց ինձ փոքր ինչ հի-

ւանդ ձեռնամուխ, որ առիթ ունենանք այն պիչերը մեռնել պառաւի տանը: Տիկինը այնքան բարեսիրտ էր, որ խորին ցաւակցութեամբ խղճացաւ իմ վրա, իր ձեռքով խիտա խմացրեց, պառաւիրեց աղախիններին, որ իմ ոտների տակ տաք ջրով լցրած չիչեր դնեն, որպէս զի ես քրտնեմ, որովհետև մրսած էի:

Թէ ինչ ասաց, ինչ խօսեց քաւոր Պետրոսը տիկնոջ հետ, ես չը գիտեմ, որովհետև ես պառկած էի միւս սենեակում. ես հիւանդ էի:

Առաւօտեան ինձ լաւ էի զգում: Քաւոր Պետրոսը պատրաստվեցաւ մի թեթև մաղթանք կատարելու, որ յետոյ հետևանք: Յայտնվեցաւ, որ քաւոր Պետրոսը մոռացել էր իր յանդարձն առաջարանը և նրա տեղ սխալմամբ վեր էր առել մի հատ, մազաղաթեայ գիրք, գոյնզգոյն նկարներով գրված: Դա հայերէն հին քժշկարան էր, որից երբեմն օգուտ էր քաղում քաւոր Պետրոսը իր քժշկումիւնները անելու ժամանակ: Նրա մէջ կային շատ բաներ. օրինակ, լ ո յ տ ա կ ի բոյսը գտնելու ազօթքը, գանազան յօդուածներ «վնասահարեակի» կախարդական արհեստից, տեսակ-տեսակ աստղաբաշխական ազիւսակներ, համաստեղութիւնների մարդկանց ճակատագրի վրա ունեցած լաւ կամ վատ ազդեցութիւնը և այլն:

Քաւոր Պետրոսը ամենևին չը չփոթվեցաւ, երբ նկատեց, որ յանդարձն աւետարանի փոխարէն այդ գիրքն է վեր առել: Նա սկսեց կարդալ: Իր ըն-

թերցանութեան մէջ գործ էր ածում այնպիսի բառեր, այնպիսի խօսքեր, որ ոչ մի լեզուի մէջ չէր կարելի գտնել: Բոլորը ինքն էր հնարում: Ես էլ ոչինչ չէի հասկանում: Բայց այնպիսի մի ջերմեռանդութեամբ ձև էր տալիս թէ իր առաքինութեանը, թէ պատասանութեանը և թէ ձայնին, որ անկարելի էր կասկածել, թէ նրա կարդացածը սուրբ գիրք չէ:

Ես էլ սկսեցի քաւոր Պետրոսի օրինակին հետևել: Բայց ոչ նրա նման հնարած, անմիտ խօսքեր կարդալ, այլ երգել գանազան «ջանդուլուխներ», և հայերէն ռամկական երգեր, որ սովորել էի մանկութեանս ժամանակ: Իմ ձայնը վատ չէր, հոգևոր երգերը ես էի երգում:

Մեր ամբողջ ծիսակատարութիւնը վերջացաւ մի չիմար երգով, որի մէջ դարձեալ փոքր ի շատէ միտք կար: Դա վերջին մեղեդին էր:

Քաւոր Պետրոսը սկսեց.

«Մեր ազգ, որպէ ժամանակ է,
«Մեր գործն այստեղ յաջողակ է,
«Պառաւի գլուխը գարտակ է,
«Որքան կարող ես՝ հաւաքէ...
«Ալելուիա, ալելուիա,
«Սոխ ու սխտոր, ալելուիա,
«Կանաչ կխտոր, ալելուիա:»

Ես պատասխանեցի նոյն եղանակով.

«Վերջացաւ մեր պատարագը,
«Հիմա պարպենք պառաւի քսակը,

«Ձիմարնների այդ տեսակը
«Կը կատարէ մեր փափաքը...
«Ալելուիա, ալելուիա,
«Սոխ ու սխտոր, ալելուիա,
«Կանաչ կիտոր, ալելուիա»...

Մեր օրհներգութիւնը, ոչքան և խանչական լինէր, այսուամենայնիւ, խորին ազդեցութիւն գործեց պառաւի վրա: Խաչագողները չատ անգամ զուարճութեան առարկայ են դարձնում իրանց արհեստը. այսօր մենք նոյնպէս վարվեցանք:

Պառաւը առաջարկեց նախաճաշիկ ուտել: Այս անգամ քառաւ Պետրոսը չէր խորշում կերակուրներից և թարգմանի բերանով չէր խօսում: Նա անդադար հանաքներ էր անում, և երբեմն նոյնը սրախօսութիւններով ծիծաղեցնում էր պառաւին: Բայց երբ պառաւը առաջարկեց նրան հարիւր րուբլ «աչահանիւոյր», քառաւ Պետրոսը այն ժամանակ միայն ընդունեց ծանր և մինչև անգամ խիստ կերպարանք, և մերժեց արծաթը, ասելով.

—Այդ բառական չէ ձեր մեղքերը քաւելու համար, սիկին:

—Ինչ մեղքեր, հարցրեց պառաւը վրդովված կերպով:

Քառաւ Պետրոսը լինճ աչքով արեց, ես սենեակից դուրս եկայ. նրանք մնացին մենակ: Միւս սենեակից ես լսում էի նրանց խօսակցութիւնը:

—Ինչ մեղքեր, կրկնեց պառաւը:

—Մի թագցրէք, սիկին, ես բոլորը գիտեմ...:

Ձեր անցեալն ամբողջովին պատկերը նկարված է իմ աչքի առջև:

—Ո՞րպէս:

—Դուք մի ծեր գինեվաճառի միակ զաւակն էիք:

—Այդպէս է:

—Հօրից մեծ ժառանգութիւն ստացաք:

—Ողիղ է:

—Պետերբուրգում ամուսնացաք մի մեծ ասպետանոցի հետ:

—Այդպէս է:

—Դուք միմեանց հէնց սկզբից չէիք սիրում. նա հրապուրվեցաւ ձեր փողով, իսկ դուք նրա ասպետանով:

Վերջին խօսքերը լսածին պէս պառաւի երեսի խորշոմների մէջ նկատվեցան յոնգումներ: Քառաւ Պետրոսը չարունակեց.

—Դուք չը սիրեցիք ձեր ամուսնին, որովհետև ձեր սիրտը ուրիշին էր պատկանում...

—Յետոյ:

—Ձեր ամուսնի խանդոտութիւնը առիթ եղաւ նրա մահին...

—Աստուած իմ: Բառական է:

—Լսեցէք, դեռ բոլորը չէ:—Դուք թուեցաւեցիք օրինաւոր ամուսնին, որ ապատ կեանք վարէք սիրականի հետ:

Պառաւը կրկին գոչեց զարհուրելով.

—Բառական է, ի սէր Աստուծոյ:

—Դեռ բաւական չէ: Ես բոլորը դեռ չեմ ա-ւարտել: Լսեցէ՛ք.

—Դուք սպասեցէ՛ք ամուսնին, որ ասկի ազատ ապրէ՛ք սիրականի գրկում, և ձեր եղեռնագործութիւնը ծածկելու համար, նրա հետ միասին գնացէ՛ք արտասահման: Այնտեղ սիրականը վառնեց ձեր վարդերը, կողոպտեց ձեզ և մաչված լաթի նըման մի կողմ ձգեց: Դուք վերադարձաք Պետերբուրգ: Այստեղ երկար մնալ չը կարողացաք, ո-րովհետև հանապազ ձեզ տանջում էր մի կողմից սպանված ամուսնի ուրուականը, միւս կողմից, խաբված սէրը...: Ձեր խիղճը հանգստացնելու համար, դուք տեղափոխվեցաք այդ վիլլը, որ միակ կտորն էր մնացած ձեր հօր ժառանգութիւնից, և այնուհետև սկսեցիք մխիթարութիւն որոնել վիւզական առանձնութեան մէջ:

—Բաւական է, դուք բոլորը գիտէ՛ք...: Ես սարսափում եմ...

—Ես պէտք է վերջացնեմ:—Այդպէս էր ձեր ախուր անցեալը: Հիմա նայեցէ՛ք, ահա ձեր ապագայի սոսկալի նկարագիրը.—իմ առջև բացված է տարտարոսը... ծծումբի բոցերի միջից հազիւ նըշմարում եմ ձեր սարսափած դէմքը... սատանաները բորբոքում են կրակը, ձեր տանջանքը աւելի և աւելի սաստկացնելու համար... Իսկ այնտեղ, հեռու, մի բարձրութեան վրա, տեսնում եմ կանգնած մի մարդ, որպէս վրէժխնդրութեան բողբոջաւոր արձան կանգնած է նա, նայում է ահռելի դէմքով, և ազատ ձեռքերը մեկնել է դէպի Յաւիտենականի աթոռը, արդարադատութիւն է խնդրում... Դա ձեր ամուսնի պատկերն է....

Վերջին խօսքերը համարեա թէ չը լսեց պառաւը, որովհետև նա արդէն ուշաթափ ընկած էր: Բաւար Պետրոսի մոգական ազդեցութիւնը կրկին նրան ուշի բերեց, և բռնելով նրա թևից, նստեցրեց դիւանի վրա:

Փաթր ինչ հանգստանալուց յետոյ, պատասուքը աչքերում, հարցրեց նա.

—Այդ դուք որտեղից գիտէ՛ք:

—«Աստուծոյ մարդը» ամէն բան գիտէ, պատասխանեց քաւոր Պետրոսը ծանր կերպով:

Բաւական մեծ քանակութեամբ արծաթ արժեց պատաւին, մինչև «Աստուծոյ մարդը» յօժարվեցաւ քաշել նրա մեղքերը և ազատեց դժոխքի տանջանքներից: Բայց դրանից, տուեց նրան մի սուրբ պատուէր, որպէս Երուսաղէմի յիշատակ, և պատուիրեց մեռնելուց յետոյ նրանով թաղվել, ասելով թէ չար ոգիները երբէ՛ք չեն համարձակվի մօտենալ նրա մարմնին:

Պատաւին ըստ կարգին կողոպտելուց յետոյ, վերադարձանք նոյն հիւրանոցը, ուր թողել էինք մեր իրեղէնները: Այստեղ գտանք արիւնիսացուն անյայտացած: Մեր հարցերին հիւրանոցի տէրը ոչինչ բացատրել չը կարողացաւ, որից կարելի լինէր մի որոշ հետևանքի հասնել: Բայց քաւոր Պետրոսը իսկոյն հասկացաւ պատահածը, և մեզ

այն անեակը, որտեղ դրած էին մեր իրերը: Նա սկսեց քննել արկղները: Նրանցից մեկի կողքը կտրած էր: Դա մի և նույն արկղն էր, որի մեջ սովորաբար պահում էինք մեր փողերը: Պակաս էր յիսուն հազար րուբլ: Ես յիշեցի հայկական առածը.

«Գողը գողից գողացաւ,
«Աստուած տեսաւ, զարմացաւ»...

—Ես այդ վաղուց սպասում էի... ասաց քաւոր Պետրոսը և սկսեց ծիծաղել:

Չարմանալի բնաւորութիւն ունէր այդ մարդը. ոչինչ նրան վրդովեցնել չէր կարող: Դա այն տեսակ քարասիրտ մարդկիններից էր, որոնք ոչ դժբախտութեան ժամանակ արտասուել գիտեն և ոչ յաջողութեան ժամանակ ուրախանալ:

Ես չը կարողացայ համբերել և փոքր ինչ կոպիտ կերպով ասեցի նրան.

—Յիսուն հազար րուբլ տարել է անպիտանը, և դուք դեռ ես ծիծաղում էք:—Չէնց այս րոպէիս պէտք է նրա հետից ընկնել:

—Երբ խաչապողը անյայտանում է, նրա հետից այլ ես չեն ընկնում, պատասխանեց նա, դարձեալ իր ծիծաղը չարունակելով:

—Ինչու:

—Նրա համար որ, անկարելի է գտնել:

—Ես այդ անպիտանին հէնց այս գիշեր կարող եմ բռնել:

—Չես կարող: Եթէ նա իմ աշակերտն է, ես լաւ եմ ճանաչում, թէ ինչ արած է...

Աբիսինիացին քաւոր Պետրոսի ամենամտերմական աշակերտներից մէկն էր: Նրա իսկական անունը Մաթթոս էր, բայց չափազանց խոշտանգումների համար կոչում էին «չէյֆան» Մաթթոս, որ նշանակում է սատանայ Մաթթոս:

Ես հարցրի քաւոր Պետրոսից.

—Դուք ասում էք, թէ վաղուց սպասում էիք մի այսպիսի վարմունք նրա կողմից, երբ այսպիսի կասկած ունէիք նրա վրա, ինչու չէիք հեռացնում ձեղանից:

—Երբ խաչապողը կասկած ունի իր ընկերի վրա, այդ դէպքում ոչ նրանից բաժանվում է և ոչ հեռացնում է իրանից:

—Ապա ինչ է անում:

—Սպանում է...

Վերջին խօսքը ակամայ թռաւ քաւոր Պետրոսի բերանից:

—Սպանում է... կրկնեցի ես հետաքրքրութեամբ:

—Ուրիշ ճար չը կայ: Եթէ կասկածաւորին կենդանի հեռացնէ, այնուհետև պէտք է զանազան չարիքներ սպասէ նրա կողմից: Նա կարող է դաւաճանել, կարող է մատնել, մի խօսքով, չատ վնասներ կարող է տալ, որովհետև իր ընկերի գաղտնիքների մասին չատ տեղեկութիւններ ունի:

—Որպէս աբիսինիացին մեր գաղտնիքների մասին...

—Այո:

—Ոչինչ չը սպասեցիք նրան:

—Խոստովանում եմ, որ այդ դէպքում ես սասիկ ծոյլ գտնվեցայ: Միշտ այսօր էդուց ասելով, գործը այնպես յետաձգեցի, մինչև նա ուշլի ճարպիկ գտնվեցաւ...

—Այո, ճարպիկ գտնվեցաւ. բայց չիտէն հաղար բուբլ յափշտակելը, տարաւ իր հետ մեր գաղանիքների մեծ մասը: Այսուհետև նա ամեն տեսակ խաղ կարող է խաղալ մեզ հետ:

—Կարող է... ասաց քաւոր Պետրոսը,—մանաւանդ երբ կը մտածի, որ մենք նրան հանդիման չենք թողնի...

Այդ ժամանակ միայն ես նկատեցի քաւոր Պետրոսի դէմքի վրա վրդովմունքի նշաններ: Նա առ ոչինչ էր համարում չիտէն հաղար բուբլու յափշտակութիւնը: Փոքի կորուստը նրան չէր կարող խռովեցնել. միայն նա միշտ կարող էր դանել: Բայց նրան վրդովեցնում էր իր խաբված դրութիւնը: Նա սասիկ վիրաւորանք էր համարում, որ գտնվեցաւ աչխարհում մի մարդ, որը կարողացաւ խարել քաւոր Պետրոսին,—այդ խարէութեան մեծ հանճարին...

—Պէտք է նրան «հներոզամտութեան նշան» ցոյց տալ, ասաց քաւոր Պետրոսը և վառեց երկու մոմ, դրեց լուսամուտի առջև նեղսի կողմից:

Դրսում սիրում էր գիշերային խաւարը:

—Ո՞յդ է «հներոզամտութեան նշանը»:

—Այդ է: Պէտք է նրան միամտացնել, որ մենք

նեղսում ենք, որ մենք այլ ևս չենք հալածի նրան:

Քաւոր Պետրոսի վարմունքը ինձ բոլորովին ծիծաղելի երևաց: Ես ասեցի.

—Ես կորաւ, գնաց, և դուք այժմ մի քանի տարիով վերաց հեռացել է այս քաղաքից: Նա օրանդից պէտք է տեսնէ այդ «հներոզամտութեան նշանը»:

—Նա դուք այս բոպէիս պատրաստում է մեր հիւանդոցի չորքը:

Ես խնդացի մի տատաղ, որ այնտեղ դրած էր, և դուրս վազեցի, գոչելով.

—Նիմէ այդպէս է, ես հիմա նրա փորրիկ գլուխը կը ջարդեմ:

Քաւոր Պետրոսի զօրեղ ձեռքերը բռնեցին ինձ: Նա ասաց բաւական հեղնական եղանակով.

—Աւելի լաւ կանես, նիմէ նրա փորրիկ գլխով ու փորրիկ մարմնով չը խաղաս: Նա թէև պզտիկ է, բայց չըտիկ է: Նա վաղրի սիրտ ունի և առիւծի ուժ:

Այդ խօսքերը տասիկ վիրաւորեցին իմ հպարտութիւնը և ես փորը ինչ տաքացած կերպով պատասխանեցի.

—Դուք կարծում էք, որ ձեր «հներոզամտութեան նշանը» կօգնէ, և նա կը հաւատայ, որ դուք այսուհետև չէք հալածի նրան և իր անձը պաշտպանելու համար չի ժամեի ձեղ:

—Օրինաւոր խաչադողը պէտք է այնքան զգուշութիւն ունենայ, որ հաւատայ: Այդ նշանը մեր

մէջ ընդունված է պատիւ մի առջի պայման, որի դէմ հաղիւ թէ կը մեղանչէր ամենատարր խաչապաշտն անգամ։

Գ.

ԵՐԿՐՈՐԴ ՔԱՅԼ

ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

Քաւար Պետրոսը զարմանալի հոտառութիւն ունէր փառդի ժամանակ։ Նա իսկոյն հասկանում էր, երբ կարող էր պատահել որ և իցէ անյաջողութիւն։ Պատւէն լսած կարդին կողոպտելուց յետոյ, արիւնխտացու անցքից յետոյ, միանգամ ամայ ինձ.

—Մարդ, պէտք է աւժամանակ փոխել մեր մտքը...

Ես հասկացայ նրա միտքը։ Նա ասել էր ուզում, թէ պէտք է փոխել մեր կերպարանքը, մեր արհեստի ու պարապմունքի ձևը։ Ես չատ չատ էլ հասկանում նրա բոլոր փոխաբերական խօսքերը. օրինակ, երբ նա ասում էր՝ «երկինքը ամպած է», ես գիտէի, որ դա նշանակում է, թէ փոխարկիչը մօտ է, սպառնում է վտանգ։ Այսպէս մեր մէջ խօսքերի մեծ մասը պայմանաւորված էին, անելին առանձին միտք։

Պատրաստվեցանք փոխել մեր «մտքը»։

Նոյն օրը թողեցինք մեր կեցած հիւրանոցը, դիշերով անցանք մի այլ հիւրանոց: Այդ այն նըշանաւոր էր, որ այստեղ մեր կերպարանափոխութիւնը ոչ աչք չը նկատէ, որովհետև առաջին հիւրանոցում բաւական ճանաչված էինք: Քաւոր Պետրոսը կարճացրեց իր փառահեղ սովորութիւնը, որ ծածկում էր նրա ամբողջ կուրծքը, խուզել տուեց գլխի արևելեան երկայն մազերը, յետոյ ներկեց սև գունով և համարեա թէ երիտասարդացաւ: Նրա դէմքը դեռ բաւական թարմ էր մնացել, միայն մազերը վաղօրօք սպիտակել էին: Նոյնը հրամայեց անել և ինձ: Իմ սև սաթի պէս փայլուն մազերը ներկելու պէտք չունէին, ես միայն կարճացրի, իսկ երեսիս մազերը դեռ այնքան չէին աճել, որ հարկաւոր լինէր կտրել: Մենք ձգեցինք մեր արևելեան հագուստը, մի կողմ դրեցինք խաչն ու աւետարանը, և սուացանք աղքատ, թափառաշրջիկ մանրավաճառների կերպարանք: Անցանք մի այլ գաւառ: Այստեղ մեր ձիանները, ճանապարհորդական սայլակը, և ինչ որ ունէինք, բոլորը վաճառեցան: Մի քանի անհրաժեշտ իրեղէններ, որ կարող էին երբեմն մեզ պէտք գալ, պահեցինք: Ո՞ւմը պահ տուեց քաւոր Պետրոսը,—ես հասկանալ չը կարողացայ:

Հագանք ճանապարհորդական հօշիներ, ծոներից վեր բարձր վզերով և սկսեցինք ոտքով թափառել դիւղից դիւղ: Քաւոր Պետրոսը կրած ու-

նէր մի փոքրիկ արկղիկ, իսկ ես չալակել էի մի ահագին արկղ զանազան յարկերով, զանազան լայն և անձուկ խորշերով, որոնց խորագունդերի մէջ դասված էին առանձին տեսակ վաճառքներ: Երբ մանում էինք մի դիւղ, ես մանրավաճառների սովորական ձայնով եղանակում էի. «մանդրմաք ապրանք... մանդրմաք ապրանք... լաւ ասեղներ, թելեր, գուլպաներ, ձեռնոցներ, պատկերներ, յուշանքներ և այլն:

Իսկ չատ անգամ նոյն երգերի լեզուով երգում էի մի այսպիսի երգ.

«Լիքն է, լիքն է իմ արկղիկը
«Գայդղդոյն փարչաներով,
«Թող գնէ սիրուն աղջիկը,
«Ես կը տամ էժան գնով:

«Ըմբիռ ունեմ ես զանազան,
«Ծաղիկներով զարդարած,
«Մատնիչ ունեմ, ապարանջան,
«Շուրջը ակներով չարած:

«Դուրս եկ, դուրս եկ կարմիր աղջիկ,
«Կը զարդարեմ քո մատները.
«Եթէ կը տաս ինձ մի պաչիկ,
«Ձրի կտանես իմ չըմիերը:»

Իմ ձայնը վատ չէր: Առհասարակ մանրավաճառի ձայնը այն ութախալի ձայներից մէկն է, որ խիստ հազիւ անգամ լսելի է լինում քաղաքներից հեռու ընկած դիւղերի մէջ: Այդ ձայնը մոդական

աղեցուկին է գործում: Խակոն գուբս են վաղում խրճիթներից կնիկներ, աղջիկներ, երեխաներ և հաւաքվելով յանկալի հիւրի շուրջը, թափում են նրա քսակի մէջ իրանց տարիներով խնայած գրօշները: Ա՛խ, սրքան ուրախալի բան է առևտուր անենալ մի այսպիսի միամիտ հասարակութեան հետ, որ ոչինչ տեղեկութիւն չունի վաճառքի թէ արժողութեան և թէ որպիսութեան մասին...

Ձորտութիւնը այն ժամանակ դեռ տիրում էր այդ երկրում: Գիւղերում երբեմն պատահում էին մի-մի հարուստ անձեր: Դրանք ըստ մեծի մասին լինում էին կալուածատէրերը, որոնց պատկանում էր գիւղը իր ճորտերով: Մեզ հրաւիրում էին ազգի տանը: Շատ անգամ ամբողջ ժամեր էին անցնում, մինչև տիկինը ընտրում էր իր համար ձեռնոցներ, մանկահասակ օրիորդը՝ անուշահոտ իզեր, աշակերտ որդին՝ մատիտներ, գրիչներ, երեխաները՝ խաղալիկներ, ապխիտները՝ գլխի թաշկինակներ, մի խօսքով, ամեն մէկը ընտրում էր իր պէտքերի համար պատրաստ բաներ: Այնուհետև պէտք էր երկար ու բարակ բաղար անել, երդվել, տաքսօսել, զոլաբանել վաճառքը և այլն:

Այդպիսի դէպքերում քաւոր Պետրոսը առհասարակ ինձ էր թողնում առևտուրը առաջ տանել: Իմ դէմքը բաւական գեղեցիկ էր: Ես ընդունակ էի պատրաստ, տարիքաւոր ժամանակ հանդիպներ և որակութիւններ անելու: Այդ պատճառով դիպուածներին ունկն էր ինձ հետ բաղար անել, քան թէ մեծապատիւ քաւոր Պետրոսի հետ գործ ունենալ: Գնդեցկատիպ գործակատարը մի լաւ պրատական է առևտրի յաջողութեանը, մանաւանդ երբ գնողները կանայք են:

Շատ անգամ ես դիտմամբ գործը երկարացնում էի, ասելի այն ժամանակ, երբ տեսնում էի, որ, ինչպէս ասում են, մէկի «աչքը լոյս կար»:

—Օրիորդ, ասում էի, ձեր գեղեցիկ գլխին շատ կը սազի այդ հիանալի վարսակալը, յատուկ ձեր սիրուն մազերի համար պատրաստուած է: Օրիորդը ժպտում էր, խնդրում էր մօրից գնել այն վարսակալը:

Ինչ էր անում քաւոր Պետրոսը:

Տեսար, մօտեցաւ ասեղ պատառին: (Ըստ մեծի մասին այնպիսինները, որոնց վրա ասեղիք ուշադրութիւն չեն դարձնում, միայն նայում են, որպէս մի հնացած, գործածութիւնից ընկած կարասիքի վրա): Կը սկսէր գրազեցնել նրան, առածներ, առակներ կը պատմէր, և արտասվելու չափ կը ծիծաղացնէր: Նա առանձին ընդունակութիւն ունէր պատասխաններին գրաւելու: Այդ միջոցին ես առևտուրը ասելի ձգդ-ձգտում էի, որպէս զի քաւոր Պետրոսը ասելի երկար ժամանակ անենայ, որպէս նա՝ սովորաբար ասում էր՝ «տան յիմարի ուղիղը թող տալու»...

Այդ ասանց նպատակի չէր: Որովհետև քաւոր

Պետրոսը իր յաւտակ խորամանկութեամբ, տեղեկանալով նոյն սան հանդամանքներին, այնուհետև քիչ չէր պատահում, որ միանգամ իր արկղով այն տունը մտնող մանրավաճառը միւս անգամ յայտնւում էր բոլորովին ուրիշ կերպարանքով.— խաչով, աւետարանով, կամ որով պէտերային մըթամթեան մէջ...

Ես այդպէս, մեր մանրավաճառութիւնը ունէր ոչ թէ շահեկան նպատակ, այլ մենք զոհ էինք գնում որպէս մի միջոց, որ նրա պատրուակով կարողանայինք մեր ցանկացած տեղերը մտնել, հետազօտել, լուսել, առանց մեզ վրա կասկած յարուցանելու:

Ես մինչև այսօր սարսափելով յիշում եմ մի դէպք... մինչև այսօր զգում եմ իմ ձեռքերի վրա այն անմեղ արեան թացութիւնը...

Գտնւում էինք փոքրիկ գաւառական քաղաքում: Մենք մտանք մի տուն, ի հարկէ, իբրև մանրավաճառներ: Քաւոր Պետրոսը սովորութիւն ունէր հարկը պահանջած տեղերում գոյց տալ իրան կամ յիմար, կամ ապուշ և կամ չափից դուրս միամիտ: Այդ տան մէջ նա ձեացրուց իրան սաստիկ երկչոտ:

Այնտեղ ապրում էին չորս հոգի միայն՝—երկու ալեւոր ամուսիններ, մի ազատուար և մի ազախին: Ամուսին այրը ծերամ էր իր չիրաթը և անդադար գանգատւում էր բեխմատիզմից: Պառաւ տան տիկինը զբաղված էր իր մսխրագոյն թուխակով և

երկու սպիտակ կատուներով, որոնք նրա պէտասը մխիթարութիւն էին ներկայացնում:

Երբ որ մենք ներս մտանք, թուխակը արտասանեց մի քանի մարդկային բառեր: Քաւոր Պետրոսը զարհուրեցաւ... Այդ մարդը, որ հազար սատանաներից երկիւղ չունէր.—«սատանան... սատանան»... ազազակելով, ճիչ բարձրացնելով, դուրս վազեաւ: Ցանութիւնով վրա յաւելի ներզործութիւն ունենալու, երբ տեսաւ, որ իր թուխակը անզգուշութեամբ վախեցրեց խեղճ մարդուն: Նա իր սպասաւորին ուղարկեց, մի կերպով յետ բերելու քաւոր Պետրոսին: Պառաւը երկար աշխատւում էր համոզել, հանդարտացնել նրան, հաւատացնելով, որ իր տեսածը սատանայ չէ, այլ հազարակ թռչուն է, միայն սովորել է մի քանի բառեր արտասանել: Քաւոր Պետրոսը, որ մի քանի անգամ եղել էր թուխակների հայրենիքում և անձին խուսիերով էր տեսել նրանց Չոգհատանի կղզիներում,—վերջապէս համոզվեցաւ, որ իր տեսածը սատանայ չէր, մանաւանդ երբ պառաւը պրեց նրան իր ակրացած ձեռքի վրա և սկսեց չաքար ուտացնել:

Բարեխիրա ամուսինները, քաւոր Պետրոսին աւելի մխիթարելու համար, պիտանի թանգ վճարելով, գնեցին մեզանից զանազան իրեղէններ, որոնք զուտ նրանց ամենևին պէտք չէին: Մենք շնորհակալութիւն յայտնելով, և նրանց երկար կեանք բարեմաղթելով, հեռացանք:

Մենք լչկանել էինք մի կեզտոտ հիւրանոցում, որ ամէն նման էր պիճեսան, այն զանազանութեամբ միայն, որ այստեղ կարելի էր գտնել խիստ վատ կահաւորած սենեակներ: Երա ընդարձակ բակում իրանց ձիաները հանգստացնելու համար կանգնում էին կառապանները: Այդ պատճառով այդ հիւրանոցը այն տեսակներից էր, ուր ամբողջ գիշերը յաճախորդները չեն պակասում. անդադար շառաչը մանում են և դուրս են գալիս: Ես այդ հարթած, խեղդարլված խառնիճաղանճի մէջ սիրում էր այնպիսի բաբոսային խառնաչփոթութիւն, որ ոչ ոք միմեանց չէր հասկանում: Այդ լաւորը մեզ համար շատ նպատակաւոր էր: Մեզ շատ հնարաւոր էր գիշերվայ մի որոշեալ ժամում դուրս գալ այնտեղից, գնալ ուր որ ցանկանում էինք, կատարել մեր գործը և կրկին վերադառնալ, առանց ոչ ոքից նկատելի լինելու:

Քաւոր Պետրոսը մի գիշեր չը գնաց հանգստարանը ընթրիք ուտելու, այլ պահանջեց մի առանձին կոտ սառն միս և մի չիշ արաղ, որ բերեցին մեր սենեակը: Նա մի քանի մարդու չափ ուտել կարող էր, իսկ մի ամբողջ չիշ արաղը նրա սովորական խմիչքն էր ընթրիքի ժամանակ: Ես արաղ չէի սիրում, պահանջեցի ինձ համար մի չիշ գինի:

Մենք տեղեկացել էինք, որ այն տունը, որտեղ Թոմփսը վախեցրեց քաւոր Պետրոսին, փոքրիկ քաղաքի հարուստ տներից մէկն էր: Մենք գիտէինք, որ երկու ծերունի ամուսիններ ունէին իրանց տան մէջ մի նշանաւոր դուստր, որ պահել էին սև օրվայ համար:

Ընթրիքից յետոյ քաւոր Պետրոսը հարցրեց ինձ.

—Մարդ, դու ինչ տեսակ գէնք ունէլ լաւ գործածել գիտես:

—Ատրճանակներ: Մի օր գրաղ եկանք, ես հինգ անգամ մենք միասի հեռից կարողացայ խփել օդի մէջ նետած խնձորը:

Քաւոր Պետրոսին երբէք գիւր չէր գալիս, երբ մէկը սկսում էր նրա մօտ պարծենալ: Պարծենալու համար նրա կարծիքով պէտք էր շատ մեծ գործ կատարած լինել:

—Այդ աղմուկ հանող գէնքերը պէտք չեն, երբ ուզում ես սուս-ու-փուս գործ կատարել, ասաց նա:

—Անելի լաւ են խուլ ու մունջ գէնքերը, որ ձայն չը հանեն:

Ես հասկացայ նրա միտքը:

—Ուրեմն ես կարող եմ վեր առնել իմ ատրաղը:

—Վատ չէ:

Գիշերից բաւական անցել էր, երբ մենք գնա եկանք հիւրանոցից: Աշնանը մանր կաթիլներով մազմուռ էր: Փողոցները դատարկված էին, մարդիկ չէին երևում: Գիշերային թանձր խաւարի մէջ մրափում էր քաղաքը:

Անցնելով մի քանի խուլ փողոցներ, մենք ա-

պէն պահվում էինք յիշեալ տան մօտ, որտեղ թաթիակը վախեցրեց քաւոր Պետրոսին:

—Եթէ չանը ադմուկ չը բարձրացնէ, լաւ է, ասեց նա:

—Ինչ չուն, հարցրեց քաւոր Պետրոսը:

—Երբ գնում էինք մտանք այստեղ, ես նկատեցի մի ահագին չուն, որ չղթայով կապված էր բակում: Գիշերը բաց են թողնում նրան:

—Նա հիմա հանգուցեալների կարգումն է դասված:

Քաւոր Պետրոսի խօսքերից երևաց, որ նա մի անգամ ես մտել էր այս տունը, այն անցքից յետոյ, որ թաթիակը վախեցրեց նրան: Վերջին անգամ յայտնվել էր այնտեղ մուրացկանի կերպարանքով և միջոց էր գտել ոչ միայն թաղնաւորելու չանը, այլ լաւ հետազօտելու տան դիրքը, մուտքերը և այլն:

Տան ընդարձակ բակը շրջապատած էր փայտեայ ցանկապատով, որը այնքան ցածր էր, որ մի առանձին ընդդիմադրութիւն չարեց մեզ բակը իջնելու ժամանակ: Այժմ հարկաւոր էր մի կերպով ներս սողալ անեակների մէջ: Մի լուսամուտ, որ ցերեկով նկատել էինք, ուղղակի բացվում էր սպասաւորների քնարանի մէջ: Գիշերային ամէն մի պատճառով լուսամուտը բաց էր թողած: Քաւոր Պետրոսը Հերքուլէսի այժ ունէր, իսկ ես թեթևաշարժ էի, որպէս ասված: Երկու ահագին ջրի տակառները, որ կանգնած էին բակում անկ-

ների վրա, միմեանց վրա դնելը, և այդ տակդասներով լուսամուտից ներս մտնելը՝—մի րոպէի գործ եղաւ: Մենք գտանք սպասաւորի սենեակում և ազատնեին: Երևում էր, այդ գեղացու աղջիկը սովորութիւն ունէր երբեմն իր տիրուհուց գաղտնի ծառայի քնարանը ներս սողալ...

Քաւոր Պետրոսի երիտասի ձեռքերը երկաթեին ես ճնշեցին մի և նոյն անկողնի մէջ: Նրանք քնած էին. աղջկայ գլուխը դրած էր սիրականի թևքի վրա: Նրանք զարթնեցան:

—Սենեակների բանալիները, հարցրեց քաւոր Պետրոսը:

Նրանք փորձեցին ձիչ բարձրացնել: Բայց քաւոր Պետրոսի սպառնալիքը լռեցրեց նրանց: Բանալիները իսկոյն մեր ձեռքը անցան:

—Դու այդ նամակի սիրահարներին կը պահես միմեանց դիմաց, մինչև ես գործը կը վերջացնեմ... ասաց քաւոր Պետրոսը և հետացաւ:

Մանկահասակ աղախինը երկիւղից իսկոյն ուշքի եկաւ և դիակ դարձաւ իմ ճանկերի մէջ: Ես գործ ունէի այժմ միայն կատարած սպասաւորի հետ: Ձմարիտը խոստովանած, այդ Գուիլիմը այնքան ուժեղ էր, որ ես հազիւ կարողանում էի զսպել նրան: Իմ դրութիւնը նախանձելի չէր: Մենք կռած էինք, եթէ նա զոհս պահնէր իմ ձեռքից: Ուրիշ ճար չը կար, պէտք էր այդ գաղանին հանգստացնել: Իմ ծանր տապարի մի հարուածը գլուխը նրա գլուխը մանձակալից յած:

Տաք արիւնը դարս փչեց պարանոցիս սիրտս կոտրելի վրա...

Դա եղեռնագործութիւնն ամենասարսափելին էր, որ ես կատարել եմ իմ կեանքում: Գազանային անպիտանութիւնը այդ դէպքում անցնում է ամեն վայրենութիւնից: Սպանել այն րոպէում, երբ երկու անմեղ արարածներ, իրանց հոգու բոլոր քնքշութեամբ գրկախառնված, սիրում են միմեանց,—սպանել սէրը,—դա սոսկալի չարագործութիւն է...

Մինչ ես կայնել նման կանգնած էի իմ դռնի մօտ, լսելի եղաւ քաւոր Պետրոսի ձայնը.

—Հեռանանք...

Միւս առաւօտը քաւոր Պետրոսը հանդարտ, հանգիստ սրտաղրութեամբ, ինձ իր հետ առնելով, մտանք հասարակաց սեղանատունը նախաճաշիկ ուտելու: Հիւրանոցի ամբողջ խոսակցութիւնը պիտի վերաբերվայ անցքի մասին էր:

—Ինչ է պատահել, հարցրեց քաւոր Պետրոսը իր մօտ նստած մի արհեստաւորից, որ զատարկում էր թէյի եօթներորդ բաժակը:

—Էլ ինչ պէտք է լինի, պատասխանեց արհեստաւորը ցաւակցօրէն,—այս գիշեր անյայտ չարագործներ մտել են մի տուն, ծերունի տան-տէրերին, մէկ ամուսնին և մէկ կնոջը, երկուսին էլ խեղդել են, ծառայի գլուխը կտրել են, տանիքը ոտիւ բան չեն տարել, բացի զուտ փողերից: Ասում են տատն հազարից աւել կը լինի:

—Անիծեալներ... այդ ինչ անխղճութիւն է... պատասխանեց քաւոր Պետրոսը նոյնպէս ցաւակցօրէն:—Ինչպէս Աստուած չէ պատժում այս տեսակ չարագործներին... խեղդել ծերունի մարդկանց,—դա որքան անգթութիւն է...

Մենք մի քանի օր ևս բոլորովին անվրդով կերպով չարունակեցինք մեր առևտուրը, յետոյ թողեցինք այդ քաղաքը: Ոչ ոք կասկած անենալ չէր կարող խեղճ մանրավաճառի վրա, որը թութակից անգամ վախենում էր, որը մի քանի օր առաջ մտնելով նոյն տունը, օրհնում էր բարեմաղթութիւններ էր կարդում և երկար կեանք էր ցանկանում երկու ծերունիներին, որովհետև գնեցին նրանից բաւական վաճառքներ առնի թողնի գնով,—այն, ոչ ոք երևակայել անգամ չէր կարող, որ նոյն «երկար կեանք» ցանկացողը ընդունակ կը լինէր կարճելու նրանց կեանքը...

Թողնելով յիշեալ քաղաքը, մենք անցանք մի անծանօթ գաւառ: Առհասարակ ամեն մի յաջողանք գործած տեղից երբ հեռանում էինք, թողնում էինք մեր հետից անպիտան ապրածութիւն: Այդ երկիրը այնքան ընդարձակ էր, որ ամեն տեղ բացվում էր մեր առջև մի նոր ասպարէզ...

Դ.

ՀԱԻԱՏԱՐՄՈՒԹԻՒՆ

Տաճն և եօթն տարեկան էի ես, երբ ուրբաթ գիշեր դիւցի հայրենական երկիրը։ Այն օրից անցել էր եօթն տարի ես, որ ես թափառում էի օտարութեան մէջ։ Այդ եօթն տարվայ ընթացքում, կարծես թէ, ես արբած լինէի մի սեռակ կախարդական ըմպելիքով, որ օրըստօրէ ինձ թմրեցնում էր, խորասուզում էր մի անբացատրելի ինքնամոռացութեան մէջ։ Միանգամ գոնէ չը զարմանայ իմ մէջ ինքնաքննութեան միտքը, որ ես խորհէի, թէ ինչ է իմ կոչումը, ինչ նպատակի համ ձգտում ես, ղեկի ուր է տանում ինձ այդ տենդային ուռանքը, ինչ է իմ ներկան և ինչ կը լինի իմ ապագան…

Իմ ամբողջ մտաւոր և հոգեկան գործունէութիւնը լցուած էր ղեկի չարը, ղեկի անբարոյականը, ղեկի վնասակարը։ Ես մի առանձին դիւական հրճուանքով ուրախանում էի, երբ արիւնոտ գործը յաջողվում էր ինձ իմ սոսկալի ձեռնարկութիւնների մէջ։

Ինչու այսպէս փոխվեցայ ես, ուր մնաց իմ հո-

գու քնքշութիւնը, ուրտեղ կորաւ իմ բնաւորութեան մեղմութիւնը…

Ես գործում էի ոչ թէ խելքով, ոչ թէ դիտակցաբար, այլ մի տեսակ վայրենի բնազդումով, որ միայն գազաններին յատուկ է։

Խարել՝ խաբելու համար, կողոպտել՝ յափշտակութեան համար, սպանել՝ արիւն թափելու համար, ահի և արծաթի դիպել՝ միայն ունենալու համար,— դրանք էին այն անյագ բաղձանքները, ղեկի սրոնք մղում էր ինձ վայրենի բնազդումը։

Զարտպոծը մի տեսակ բարոյական խելագար է։—Այդ հիւանդութեան մէջ էի գտնւում ես։

Ես ոչ միայն մոռացել էի իմ անձը, այլ մոռացել էի և այն արարածներին, որոնք իմ սրտին խիստ մօտ էին։ Ես միանգամ գոնէ մտքիս չը բերեցի իմ հայրենիքը և այն ազգը, որի արիւնն էի կրում և որից կտրված էի։ Ես միանգամ գոնէ մտքիս չը բերեցի մօրս, քոյրերիս և վերջապէս Սառային…

Ո՛րպիսի խոստումներով բաժանվեցայ նրանցից, որքան մեծ ակնկալութիւններ ունէին նրանք իմ մասին։ Պարսկաստանի սահմանից անցնելու ժամանակ իմ սիրտը դեռ թարմ էր, որպիսի զգացմունքը դեռ ոչ բոլորովին հանգել էր նրա մէջ։ Այն ժամանակ ես մտածեցի մօրս վիճակի վրա և այդ պատճառով ծախած աւանակիս արժէքը ուղարկեցի նրան։ Իսկ այնուհետև որքան դառնարներ անցան իմ ձեռքը, բայց միանգամ գո-

նէ չը մտածելի, թէ ազբատութեան մէջ ապրող մայր ունեմ և որը մեռած քոյրեր ունեմ: Զարհուրելի փոխարինութիւն: Պանդխտութիւնը ինչպէս քարայրում է մարդու սիրտը... Ինչպէս կարծրացնում է բոլոր քնքուշ զգայմունքները: «Աչքից հեռու, սրտից հեռու» — ասում է հայկական առածը: Այս կատարվել էր իմ հետ:

Այդ բոլոր մտածութիւնները գարմնեցան իմ մէջ այն ժամանակ, երբ յանկարծ առաջայ մօրիցս մի նամակ: Ամբողջ երեք տարի օտարութեան մէջ ապրելով, այդ առաջին նամակն էր, որ ստանում էի մտածված հայրենիքից: Նամակը հասաւ ինձ մի խաչագողի ձեռքով, որ եկել էր Պարսկաստանից: Նրա թիւականից անցել էր աւելի քան մի տարի: Այս հանգամանքից չատ նոր նամակներից մէկը, որ մեր գաւառակցի պանդխտութիւնը բաւական են անհնարին տառապանք իրանց ընտանիքից: Բոլոր ժամանակը նա մնացել էր նամակաբերի ծոցում, սպասելով, որ մի տեղում կը հանդիպի ինձ և կը յանձնէ:

Կարծես, գառն արտասուքներով գրված լինէր այդ սրտալի նամակը: Նրա մէջ նկարագրված էր մօրս և քոյրերիս կրած նեղութիւնները ինձանից յետոյ. նկարագրված էր կառավարութեան սարվազների ու ֆէլդշէների գործ դրած բարբարոսութիւնները, նկարագրված էր մեր ընտանիքի թշչառութիւնը, և իրանց կրած ցաւերը իմ պանդխտութեան մասին և այլն: Նամակը վեր-

ջանում էր այսպիսի խօսքերով. «Մարդ, այդպէս են վճարում զաւակները ծնողների այն կաթի, որով մայրը մեռցնում է սրտեն... Դու մոռացար, բոլորը մոռացար... Դու մոռացար զժբախտ մօրդ և թշչառ քոյրերիդ... Դու մոռացար Սառային, որ մինչև այսօր էլ սիրում է քեզ... որին դու ես մի ժամանակ սիրում էիր»...

Ո՛րքան ապրու է լինում մօր խօսքը: Իմ բոլոր ապերախտութիւնները մի րոպէում նկարվեցան իմ աչքերի առջև: Կարծես, իմ ականջներին զարկում էր մի զառն, յանդիմանական անէծք. «դու անտառակ որդի ես»...

Իմ սիրտը լցվեց յաւերով: Մի բան միայն մխիթարում էր ինձ, որ այդ նամակից տեղեկացայ, այն արատածները, որ մի ժամանակ սիրելի են եղել ինձ, դեռ կենդանի են:

Այս հէնց նոյն օրը յայտնեցի քաւոր Պետրոսին նամակի բովանդակութիւնը: Նա ցանկացաւ տեսնել խաչագողին, որի ձեռքով հասաւ ինձ նամակը, բայց նամակաբերը արդէն անհետացել էր: Երկու տարիներ խաւիների արտասուող խաչագողներ երբէք մի մի և նոյն տեղերում չեն գործում: Նա հէնց որ տեսաւ մեզ, իսկոյն հետացաւ մեր գտնված տեղից:

Քաւոր Պետրոսը կարդացրեց մի գումար ուղարկել մեր և իր ընտանիքի ծախքերի համար: Երեւում էր, որ նա էլ նոր յիշեց, որ ինքը նոյն-

պէս կին ունի, զաւակներ ունի, կարօտութեան մէջ թողած ազգականներ ունի:

Այժմեան մեր իջած տեղը այն քաղաքն էր, որ ընտրել էինք մեզ համար որպէս պէտական կենտրոն: Պատահում էր, որ ամիսներով կորչում էինք, թափառում էինք զանազան երկրներ, և մեր ձեռքը ընկած արծաթը հատնում էինք այստեղ: Այս քաղաքում կար մի բարեկիրթ և ազգասէր սեղանաւոր, որը քաոս Պետրոսի վաղեմի ծանօթն էր: Մեր փողերը յանձնում էինք նրան: Սեղանաւորը ճանաչում էր մեզ մեր իսկական անուններով: Նա գիտէր, որ մենք արտերայի ենք, ինչ մարդիկ ենք, բայց չը գիտէր մեր իսկական պարագրութիւնը: Մենք յայտնի էինք նրան իբրև օրինաւոր վաճառականներ, որ ասիական ապրանքների առևտուր են անում: Բայց թէ հետ տեղերում ինչ գործերով էինք զբաղված, կամ ինչ միջոցներով այդ գումարները հատաքում էին մեր ձեռքում,— դրանց մասին նա ոչինչ տեղեկութիւն չունէր:

Երեսում է, կեանքի մէջ ճշմարտութիւնը այնքան անհրաժեշտ է մարդու համար, որ աննուաստասանելի չարագործն անգամ պէտք է ունենայ գոնէ մի բարեկամ, որի հետ պէտք է անկեղծ լինի: Քաոս Պետրոսի չարաբերութիւնները միշտ սեղանաւորի հետ թէև իսկութեամբ այսպէս չէին, բայց նա զգում էր պահպանում էր բոլոր ճշտութիւնները, ինչ որ վաճել են մի բարեկամի, մի ամենս մարդու: Սեղանաւորը մեծ վստահութիւն ունէր նրա

հաւատարմութեան վրա, մանաւանդ այն պատճառով, որ համարում էր նրան միամիտ, բայց և ճշմարտասէր մարդ: Ամեն անգամ, երբ յայտնվում էինք այդ քաղաքում, սեղանաւորը մեզ հրաւիրում էր իր տանը: Նրա կինը, երեխաները, ազգականները, սպասաւորները բոլորը ճանաչում էին քաոս Պետրոսին,— և բոլորի համար քաոս Պետրոսը ունէր անուշ խօսքեր, զրաղեցնելու, ծիծաղացնելու և զբաղեցնելու համար:

Նրանք սիրում էին լսել քաոս Պետրոսի ճանապարհորդութիւնների պատմութիւնը: Այդ «փիլիսոփայական տիլան» համարեա ամեն երկրում եղել էր և ամեն երկրի մասին կարող էր պատմել նրանց շատ հետաքրքիր տեղեկութիւններ: Թէև երբեմն նա աւազակներ էր պատմում, այսուամենայնիվ, մեծ ուշադրութեամբ լսում էին: Օրինակ, միանգամ ասում էր, թէ Հնդկաստանում մի կղզի կայ, որտեղ ոսկին ծնեբեկի նման գետնից բուսնում է, աճում է և ճիւղեր է արձակում:

—Այդ լաւ է, ասաց սեղանաւորը զարմանալով.— կարելի է գնալ այնտեղ և քաղել մի ամբողջ ոսկու հունձք:

—Եթէ հեշտ լինէր, ամեն մարդ կը գնար, պատասխանեց քաոս Պետրոսը ժպտելով:

—Ինչ դժուարութիւն կայ:

—Շատ դժուարութիւններ:—Կղզին կախարդված է: Նաւերը հազիւ կարող են մօտենալ նրա եզերքին: Հենց որ մօտեցան, ասկալի ալեկոծու-

թիւնը կը տանէ նրանց դէպի ավիւնոսի յատակը: Պատահել է, որ մարդիկ ալեկոծութիւնից եւ ազատուելով, դուրս են եկել նրա ցամաքի վրա: Բայց այդ մարդիկը այլ եւս չեն վերադարձել. նրանք կերպարանափոխվել են, կապիկներ են դարձել և սկսել են այնտեղ:

—Ուրիշն ոչինչ հնար չը կայ այնտեղ գնալու:

—Ինչպէս չը կայ. միայն սկսք է պտնել կախարդված կղզու թիլիսմանը: Հազարաւոր լրամիններ քննում են գրքերը, աշխատում են լուծել թիլիսմանը, բայց դեռ ոչինչ հետևանքի չեն հասել: Անդրիացիք միլիոններ կը տային, եթէ մեկը գտնելու լինէր անմահութեան կղզու կախարդական բանալին:

Յետոյ պատմում էր նա, թէ մի այլ կղզում (գտնում Հնդկաստանում) գտնում են այնպիսի հսկայ մրջիւններ, որ մարդիկ նրանց մէջքի վրա թռած են գնում, նրանց բերանը ասեղ են գնում, և ձիու նման նստում են նրանց վրա, ուր որ կամենում են, գնում են: Եւ քաւոր Պետրոսը խիստ ծիծաղելի կերպով նկարագրում էր իր մի հետաքրքիր ճանապարհորդութիւնը մրջիւնի մէջքի վրա նստած: Զարմանալին այն էր, որ նրա լսողները այնքան փոքր սեղեկութիւններ անէին հնուաւոր երկրների մասին, այնքան ստկա ճանաչում էին երկրագունդը, որ ընդհանուր հետաքրքրում էին նրա պատմածները:

Ահա այսպիսի և դրա նման պատմութիւններով

էր զբաղեցնում քաւոր Պետրոսը իր ունկնդիրներին:

Իր հաշիւների մէջ քաւոր Պետրոսը վերին աստիճանի ճիշտ էր սեղանաւորի հետ: Շատ անգամ նրանից բաւական խոշոր գումարներ էր փոխ առնում, իբր թէ մի առևտրական ընդարձակ ձեռնարկութեան համար: Բայց ինձ յայտնի էր, որ քաւոր Պետրոսը ոչ փողի կարօտութիւն ունէր և ոչ առևտրական ընդարձակ ձեռնարկութիւններ: Նա վեր առած գումարը այնպէս անչափ պահում էր իր մօտ, մինչև լրանում էր իր առած պարտամուրհակի ժամանակը: Այդ միջոցին տանում էր վաղը, իր տօկոսով յետ էր տալիս, պարտքը վճարում էր և առնում էր պարտամուրհակը: Այդ անում էր նա իր վարկը պահպանելու համար:

Միանգամ մեզ հարկաւորից վեր առնել սեղանաւորից 15,000 րուբլի: Փողերը բերեցինք մեր իջևանը, կրկին համրեցինք, տեսանք, որ 1000 րուբլ ասել է: Սեղանաւորը փոխանակ 15 հազար րուբլու, սխալմամբ տուել էր 16 հազար րուբլի, իսկ 15-ի պարտամուրհակ էր առել: Քաւոր Պետրոսը միւս օրը հազար րուբլը յետ տարաւ, յանձնեց սեղանաւորին այսպիսի դիտողութեամբ.

—Այդ ինչ արեցիք դուք ինձ հետ, Արկադիչ Ֆադեիչ, այսպէս էին կոչում սեղանաւորին:— Եթէ ես այս դիշեր մեռնելու լինէի, ինչ կը լինէր

իմ հոգու ճարը: Երևի, դուք իմ հոգին կորցնել եիք ուզում...

Սեղանատերը մնաց զարմացած:

—Ինչ կայ, ինչ է պատահել, Պետար Աբրամիչ, հարցրեց նա, խնդրելով վրդովված քահանա Պետոսին նստել:

Պետար Աբրամիչը ոչինչ չէ խօսում, լռութեամբ դնում է սեղանատերի առջև 1000 րուբլի:

—Այդ ինչ փող է, հարցնում է սեղանատերը:

—Այդ այն փողն է, որ դու ինձ առել եիր առած, պատասխանում է քահանա Պետոսը դեռևս վրդովված կերպով:—Աբելի լաւ կը լինէր, որ համբարքի մէջ զգոյշ լինէիք և ուրիշին մեղքի մէջ չը գցէիք...

—Դու բարի եա, չէա բարի, Պետար Աբրամիչ, ասում է սեղանատերը, բարեհաճաբար նրա ձեռքը սեղմելով:

—Ես բարի եմ նրա համար, որ չը գողացայ ուրիշի փողը:—Այդ բարութիւն չէ, Արկադիչ Ֆադեիչ:

Չը նայելով այդ համեստութեանը, Արկադիչ Ֆադեիչը աշխատում է ապացուցանել, որ Պետար Աբրամիչը բարի մարդ է:

Ամեն անգամ, երբար թափառականներից յետոյ, երբ յայտնվում էինք սեղանատերի մօտ, նրա ամուսնական հարցմունքն այդ էր լինում:

—Լաւ վաստակ ունեցար, Պետար Աբրամիչ:

—Վատ են գնում գործերը, շատ վատ, Արկադիչ Ֆադեիչ:

—Ինչու:

—Բոլորը մեր մեղքերից:

Սեղանատերը ծիծաղում է:

—Դուք ծիծաղում էք, Արկադիչ Ֆադեիչ: Բայց տեսէք, ինչպէս վատացել են ժամանակները. ասանց երդվելու, առանց սուտ խօսելու չեն կարող առևտուր անել... Բայց այդ մեղք է, Արկադիչ Ֆադեիչ, չէա մեղք է... Համարեա մարդ իր հոգին է ծախում...

—Բայց չէնի, այստե ամենայնիս, լինում է:

—Ինչ շահ... այսպիսի շահը Յուդայի արծաթն է, որ առաց և մատնեց մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսին: Այսպիսի շահը սատանան կը տանէ...

Չը նայելով յայտնած զգոնութեանը վատ ժամանակների և իր առևտրական անյաջողութեան մասին, քահանա Պետոսը դարձեալ համբարում է սեղանատերի առջև մի քանի հազարներ:

—Այս անգամ, երևի, սատանան չէ դիպել քո փողերին, Պետար Աբրամիչ:

—Բրանդով է աշխատած, պարոն քրանդով, Արկադիչ Ֆադեիչ:—Այդար աշխատանքը Յիսուս Քրիստոսը կը պահպանէ, պատասխանում է քահանա Պետոսը և սկսում է ջերմեռանդութեամբ խաչակնքել իր երեսը:

Սեղանատերը երեսին սիրում էր քահանա Պետո-

ալ հետ հանդիպել և զրուցել նրա պարզամտության վրա։

Բայց ինձ զարմացնում էր քահոր Պետրոսի հանգամանքները, որ անկէ դէպի սեղանատունը։ Այդ մարդը, որի համար աչխոյ տարբ բան չը կար, վարվում էր նրա հետ անհնազան ճշմարտաբեմամբ։ Ես կարծում էի, թէ դա մի խորամանկ նախապատրաստություն է, սեղանատունը մեր ծուղակի մէջ գցելու համար, որի հարուստները միլիոնների էր հասնում։ Միանգամ հարցրի քահոր Պետրոսից.

—Սեղանատան «հոգևոր» երը պիտի կարդանք։ Ուզում էի հասկացնել, թէ երը պէտք է կողպանք նրան։

Նա պատասխանեց.

—Եթէ ամէն ապրիլները պրպտելու լինենք, գոնէ մէկը պէտք է մաքուր թողնենք, որ ինքդ լսես։

Ես տեսնում էի, որ քահոր Պետրոսը այս դէպքում ևս չէ չեզոքում իր հիմնական կանոնից. «ամէն ինչ ծառայեցնել իր օգտի համար»...

Խաչապաղն ևս պէտք է մի հատուածում մարդ ունենար։ Գոնէ չը պիտէք խաչապաղի վիճակը։ Նա թափառում է երկրէ երկիր գոնազան կեղտաջրանքներով, գոնազան անուններով, որոնց ոչ մէկը իր իսկական անունը չէ։ Ցանկալի նա մնում. նրա ունեցածն էլ իր հետ կը մեռնի։ Որովհետև նա յայտնի է միայն կեղծ անունով, իսկ

այդ կեղծ անունը կրողի ժառանգները գտնել անհնարին բան է։ Կիրակոսի թողած կայքը չէին տալ Մարկոսի ժառանգներին, թէև անհնազը խաչապէս Մարկոսը լինէր, և կեղծ անունով միայն նրան կոչելիս լինէր Կիրակոս։ Մի կնճռոտ պէտք է, որ խաչապաղը յայտնի լինի իր իսկական անունով և հաւաքէ այնտեղ իր ունեցածը, որպէս զի, եթէ մահ պատահելու լինի, հասցնեն նրա բնտանիքին։ Ահա այդ էր քահոր Պետրոսի յարաբերությունների պատճառը սեղանատան հետ։ Նրա մօտ հաւաքում էր քահոր Պետրոսը մեր բոլոր վատահած փողերը։ Եթէ մեզ մի բան պատահելու լինէր, սեղանատունը պիտի, թէ փողերը ամէն են պատկանում։ Մենք յայտնի էինք նրան մեր իսկական անուններով, և յանձնած գումարների համար ստացական էինք առնում նոյն անուններով։

Քահոր Պետրոսը յայտնի էր անուններով՝—պարսկաստանցի, այս ինչ գաւառից, այս ինչ գիւղից, վաճառական Պետրոս Աբրամիչ Ադամեանով։ Յայտնի էի և ես իմ անուններով, ատենատոմսով և տեղի անուններով։

Այդ ձեր ունէր և այն յարմարությունը, որ պիտէք թէ մեզ մահ չը պատահի, այլ մի տեղ կաւանատուները մեզ։ Այսպիսի դէպքերում չէին կարող մեր կայքը պրաւել, որովհետև մեզ կը գտնէին մի որ և իցէ կեղծ անուան տակ, իսկ մեր կայքը մեր սեպհական անուններով կը լինէր բոլորովին ազատ ձեռքում։

Ես այժմ հասկանում էի այն զանազան անցքերի անհրաժեշտությունը, որ քաւոր Պետրոսը Պարսկաստանից դուրս գալու ժամանակ առել էր հետ և միշտ նորոգել էր տալիս, որ ժամանակները չը կորչեին:

Ճանճնելով մեր այս անպատվայ բերած փողերը սեղանատերին, վերադարձանք դէպի մեր իջևանը: Ճանապարհին քաւոր Պետրոսի ուշադրությունը դրավեց մի օտարոտի մուրացկան, որը փողոցում կանգնած էր մի լուսամուտի հանդէպ, և խղճալի ձայնով ողորմություն էր խնդրում: Լուսամուտի հանդէպ նստած տիկինը ձգեց նրան մի քանի դրօշներ և փակեց լուսամուտը: Մուրացկանը ըսկսեց որոնել, թէ որտեղ ընկան դրօշները:

—Նայիր, Մուրադ, ասաց ինձ քաւոր Պետրոսը,— կարծէ ես ճանաչել, թէ դա ինչ մարդ է:

Ես նայեցի: Մուրացկանը հագած ունէր պատառոտած սև փարաջայ. մէջքը սեղմված էր գոնաւոր լայն գօտիով. գլխին պրած ունէր մի ջարդված և հնութիւնից իսկական գոյնը կորցրած հոգևորականի ցած չլիապայ (երևի մէկը ընծայել էր նրան) և ձեռքին կրում էր երկայն գաւազան, հասարակ ոսկրեայ գլխիկով:

—Խաչպող է, պատասխանեցի ես:

—Ոչ, ասաց քաւոր Պետրոսը:—Քահանայ է և հայ քահանայ:

Ես չը հաւատացի: Մօտեցայ մուրացկանին և հարցրի նրա ինչ մարդ լինելը: Քաւոր Պետրոսի

նկատողութիւնը ուղիղ էր: Նա հրաժարվել էր Էչմիածին քահանային մեզ մօտ: Քահանայի ուրախութիւնը չափ չը կար, երբ հետևյալ օտարութիւնն մէջ հանդիպեց երկու հայերի: Մենք նրան հիւրասիրելու թէյով և խոհոյն մի քան առնելու: Ողորմելին այնպիսի ախորժակով կերաւ, որ երևում էր մի քանի օր քաղցած էր մնացել: Երբ նա փոքր ինչ կաղդուրվեցաւ, քաւոր Պետրոսը հարցրեց, թէ ինչ դէպքով այս կողմերն է անցել:

Նրա պատմութիւնից երևաց, որ ինքը սպահանցի է: Նրա ժողովրդի մի մասը կասկից ծովի հարաւարևելեան եզերքի վրա մի փոքրիկ գաղթականութիւն է հիմնել: Նոր գաղթականները մեծ դժուարութիւնով կարողացան իրաւունք առնել պարսից կառավարութիւնից, որ իրանց համար մի եկեղեցի չինեն: Եկեղեցին հիմնեցին, սկսեցին կառուցանել, բայց աւարտել չը կարողացան, որովհետև աստիճ ազքատ էին, իրանց միջոցները չէին բաւականանում: Շինվածքը մնաց թերի: Քահանան խնայաւ, որ չուտով խմբվելու է *** քաղաքի մեծ ծնողաւաճառը, ինքն էլ դիմից այնտեղ, այն նպատակով, որ ծնողաւաճառի առիթով հաւաքված հայ վաճառականներից եկեղեցու չինութեան անունով նուիրատուութիւններ հաւաքէ:

—Յաջողվեցաւ, հարցրեց քաւոր Պետրոսը, թոյլ չը տալով քահանային աւարտել իր պատմութիւնը:

—Յաջողվեցաւ: Աստուած օրհնէ բարեպաշտ

հայերի առաստաձեռնութիւնը. նրանք այնքան նուիրեցին, որով ոչ միայն կարելի էր ապահովել եկեղեցու չինութիւնը, այլ բաւական նշանաւոր գումար առել կը մնար եկեղեցին զարդարելու համար սքանչելի եզած արուեստներով:

—Ուրեմն ինչ է պատճառը, որ այդ աղօրհնելի դրութեան մէջն ենք գտնում ձեզ:

—Երբ ուղեւորվեցայ դէպի Պարսկաստան, ձեռնադարձին կազդարակցին ինձ և բոլորը, ինչ որ տեսաքել էի, ասրան: Այդ գժբախտութիւնից յետոյ ես չուզեցի դառնալ ձեռնադրուելու և ամօթալի երեսով վերադառնալ իմ ժողովրդի մօտ, սակայն մտքացիանութեամբ չարաշահել իմ ուղեւորութիւնը, գոնէ մի տեղ գարձնել բարեպաշտ հայեր կը գտնեմ և կը դիմեմ նրանց գիտարուեստներ:

—Այժմ որտեղ դիտաւորութիւն ունէք գնալու:

—Մօսկուա, ասում են այնտեղ ես հայեր կան:

Խաչագողին հեշտութեամբ չէ կարելի խաբել, մանաւանդ քաւոր Պետրոսի նման մարդուն: Նա, թէև անզգալի կերպով, բայց բաւական խստութեամբ սկսեց գանազան հարցեր առաջարկելով քննաբանել քահանային, ստուգելու համար, թէ որ աստիճան ճշմարիտ էին նրա ասածները:

Ես չէ լսեկի նրանց բոլոր խօսակցութիւնը, որովհետև այդ միջոցին քաւոր Պետրոսը հրամայեց ինձ, որ գնամ հիւրանոցը և մեզ համար ընթրիք պատրաստեմ: — «Բարեկամը գալին լինի» ասաց նա: Այդ նշանակում էր, որ արագը չատ լինի:

Ընթրիքի ժամանակ քաւոր Պետրոսը աւելի ազատ կենցաղ քննելու քահանային, որովհետև տէր հայրը ուրախութիւնից խմից աւելի, քան թէ պատշաճ էր:

Քահանան գիշերը մնաց մեզ մօտ:

Միւս առաւօտ, թէյից յետոյ քաւոր Պետրոսը ասաց նրան.

—Ամբողջ հօմն ասրի է, տէր հայր, օտարութեան մէջ ապրելով, և օտար ազգերի հետ յարաբերութիւններ ունենալով, զարմ եմ մնացել Հայաստանեայց եկեղեցու սուրբ հաղորդութիւնից: Ձեզ Աստուած ուղարկից ինձ մօտ, քաւելու իմ մեղքերը և արժան կացուցանելու Յիսուս Քրիստոսի կենարար մարմնին և արիւնը:

Տէր հայրը, հայ քահանաների սովորութեան համեմատ, ճանապարհորդութեան աւիթով, մի փոքրիկ արծաթեայ մանուածուի մէջ, վեր էր առել իր հետ սուրբ հաղորդութեան նշխարներ: Նա դուրս հանեց մանուածուի, դրեց սեղանի վրա և պատրաստվեցաւ, կատարելու սուրբ խորհուրդը: Քաւոր Պետրոսը և ես չբաժնեցինք նրա առջև: Քաւոր Պետրոսի խոստովանութիւնը կատարվեցաւ հրապարակաւոր, թէև ես ոչինչ չը հասկացայ, որովհետև դրաւոր լեզուով էր: Նա կարդաց հայոց ժամագրքի ամբողջ «մեզան»: Նրա մէջ բովանդակվում է բոլոր մեզքերի խոստովանութիւնը, ինչ որ կարող է մտածել, հնարել և գործել մի-

այն չարագործ մարդը, և ոչ ուրիշ արարած:

Ես սէր հօր թելադրութեամբ կրկնեցի մի քանի տուն նոյն «մեղայիկ»: Երբ նա, պահանջված աղօթքները կարդալուց յետոյ, մօտեցրեց իմ շրթունքին սուրբ հաղորդութեան նշխարը, իմ ամբողջ մարմնին տիրեց մի սոսկալի, հոգևոր սառուցում: Նոյն ապրեցութիւնը ես նկատեցի և քաւոր Պետրոսի դէմքի վրա:

Մենք չորած տեղից վերկացանք, երկուսս էլ համբուրեցինք սէր հօր ձեռը. նա օրհնեց մեզ և թողութիւն շնորհեց:

Յետոյ քաւոր Պետրոսը սէր հօրը իր հետ առնելով, գնացին չուխան: Իսկ ինձ տուեց մի տոմսակ և ուղարկեց Արկաղէյ Ֆադէիչի մօտ: Ես ստացայ սեղանաւորից 10,000 րուբլ և վերադարձայ մեր իջևանը: Նրանք դեռ ևս չէին եկել: Ես մինչև ճաշ սպասեցի նրանց:

Երբ յանուկեան նրանք, ես հազիւ կարողացայ ճանաչել քահանային: Նրա հագուստը ոտքից գլուխ նորոգված էր և սէր հայրը իր կարգին վայելուչ կերպարանք էր ստացել:

Երբ մտան սենեակը, քաւոր Պետրոսը նայեց նրա վրա, և մի առանձին բաւականութեամբ ասաց ինձ.

—Տեսնում ես, Մուրադ, սէր հայրը այժմ մի բանի նման է: Այն ինչ էր առաջ: Ձչմարիտ ասած, իմ սիրտը կտրատվեցաւ, երբ առաջին անգամ տեսայ, հայոց եկեղեցու քահանան, պատառոտած հագուստով, փողոցում մուրացկանութիւն է անում: Այդ ամօթը, այդ նախատինքը մեզ, բոլոր հայերիս է վերաբերում: Ինչ կարծիք կունենան մեր մասին օտարազգինները, եթէ հասկանան, որ հայ քահանայ է:

Փակագծի մէջ ասելով, պէտք է խոստովանված, որ խաչադողները մի առանձին նախանձախնդրութիւն և պատկառանք ունեն դէպի հայոց եկեղեցին և եկեղեցականները: Նրանք ամեն կրօնների (թէ քրիստոնէական լինէր և թէ հեթանոսական) հոգևորականի անունով յայտնվում են ազգերի մէջ, բայց երբէք իրանց հայ քահանայ չեն ձևացնում, հայ քահանայի անունը չը խայտառակելու համար:

Քաւոր Պետրոսի սովորութիւնները ինձ յայտնի լինելով, ես արդէն նախաճաշիկը պատրաստել էի տուել: Երբ կերան, խմեցին, քաւոր Պետրոսը վեր առնց վերջին բաժակը, և զարկելով սէր հօր բաժակին, ասաց.

—Ցանկանում եմ ձեզ բարի ճանապարհ, տացէ Աստուած, որ յաջողութեամբ վերադառնաք ձեր տեղը և չարունակէք եկեղեցու չինութեան գործը: Ամեն ինչ այս աշխարհում անցողական է և ունայնութիւն. միայն եկեղեցին և սուրբ հաւատը կը մնայ յաւիտեան:

Յետոյ նա դարձաւ դէպի ինձ հարցնելով.

—Բնիցիր:

Ես սեղանաւորից ստացած 10,000 րուբլու կա-

պոցը տուեցի նրան: Նա տուեց քահանային ասելով.

—Ահա, ակը հայր, այդ կապոցի մէջ դուք կը գտնէք այն դուռները, որ ձեզ պէտք է տալը տաճարի չինովնիկները ստանալու համար: Ես մի մեղաւոր մարդ եմ, ընդունեցէք այդ մանուածոյ դուռները, իբրև այլի կնոջ լուման:

Քահանան մեծ շնորհակալութեամբ և օրհնութիւններով ընդունեց կապոցը, հարցնելով.

—Ես չի պիտի դիտենամ իմ բարերարի անունը:

—Գիտնալու մի ստանձին պէտք չը կայ, ակը հայր, դուք միայն աղօթեցէք իմ հոգու համար: Աստուած տալոց անուններին ես ճանաչում է մարդկիններին:

Մեր իջևանի դրան առջև կանգնեց մի ճանապարհորդական սայլակ, որի վրա նստած էր մի ուղեկից: Քաւոր Պետրոսը, կամենալով այն օր իր հիւրին ճանապարհ դնել, դիմել էր այդ ուղեկցին, և բոլոր հոգսը հոգացել էր, որ ակը հօր ճանապարհորդութիւնը անվտանգ լինի և ապահով:

Նա իր ձեռքով կապեց ակը հօր ճանապարհի մանրաչը և իր նուիրած վազերը թագցրեց նրա մէջ: Ցնտոհ ասաց ինձ, որ ստանամ մանրաչը, տեղաւորեմ սայլակի մէջ: Ես յօժարութեամբ կատարեցի այդ, յանկանալով, որ իմ կողմից ես մի ծառայութիւն արած լինեմ ակը հօրը:

—Ամեն ինչ պատրաստ է, ասաց քահանան,— օրհնակ լինիք, բայց ինձ պակասում է մի բան.

ինձ կողոպտելու ժամանակ, թղթերիս հետ տարան և իմ անցագիրը:

—Դա մի մեծ կորուստ չէ, պատասխանեց քաւոր Պետրոսը ծիծաղելով,—ես կը տամ ձեզ մի անցագիր, այն ես քահանայի անցագիր, միայն դուք այսուհետև ձեզ պիտի կոչէք հայր Անաստասիոս:

—Դա հայի անուն չէ, ասաց ակը հայրը դժուարանալով:

—Մի և նոյն է, մինչև սահմանը անցնելը կարելի է հայր Անաստասիոս լինել, իսկ Պարսկաստանում ձեզանից այլ ես անցագիր չեն պահանջի:

Քաւոր Պետրոսը նայեց ակը հօր դէմքին և հառակին, ասաց.

—Բոլորովին համապատասխանում է ձեր կերպարանքին:

Թէ ես և թէ քաւոր Պետրոսը կրկին համբուրեցինք ակը հօր աչքը և տարանք նրան, նստացրինք սայլակի վրա: Նա երկար բարեմաղթութիւններ անելով իր անծանօթ բարերարի համար, հեռացաւ:

Այն օր քաւոր Պետրոսը ինձ երեսամ էր իբրև մի հրեշտակ: Ես երբէք չէի կարող երևակայել այդ դաշտի մէջ այս աստիճան բարեպաշտական դէպքմունք: Գողը, աւազակը, սարսափելի խաբեբան անպիտն գուսար էր նուիրում եկեղեցի կառուցանելու համար: Այդ ինչ տարօրինակ զոհաբերութիւն էր: Ինչպէս կարող էին մարդու մէջ

հաշտվել լույսը և խաւարը, չարը և բարին, առաքինութիւնը և ոճրագործութիւնը:

Այդ ուրիշ բան է, եթէ նա կառարած լինէր այդ զոհարերութիւնը որ և իցէ նենգաւոր և խոթառանակ նպատակի համար: Բայց ինձ զարմացնում էր այն, որ նրա վարմունքի մէջ գտնում էի կառարեալ անկեղծութիւն: Ես բաւական ուսումնասիրել էի քաւոր Պետրոսին և հաշիւ կը պահանջէր, որ նրա վերաբերութեամբ սխալվէի իմ կարծիքների մէջ: Կրկնում եմ, որ նրա վարմունքը բոլորովին անկեղծ էր: Նրա հոգու և սրտի խորքերից էր բղխում այն ջերմեռանդ զգացմունքը, որով նա ցանկացաւ նպաստաւոր լինել մի տաճարի կառուցմանը, ասիական մի խուլ երկրում, մահմեդականների մէջ:

Այն օր նա աւելի ուրախ էր, գտնւում էր աւելի խաղաղ տրամադրութեան մէջ, վայելում էր իր բարեգործութեան բերկրանքը: Այն օր իր ապաշխարանքը վերջացրած քրիստոնեայի նման, նա զգում էր իր խիղճը մաքրված, զգում էր իրան թեթևացած մեղքերի ծանր բեռնից:

Մի խորհրդաւոր ցնցում տիրում էր իմ մարմնին, երբ մտաբերում էի, թէ որպիսի հոգևոր հեզութեամբ, թէ որպիսի բորբոքված հաւատով, ծունր իջած Աստուծոյ սեղանի պաշտօնեայի առջև, այդ եղեռնագործը ընդունում սուրբ հազորդութեան խորհուրդը: Մտածում էի և ուրախանում, թէ այդ մարդը արդէն զարձաւ չար ճանապարհից, թէ դա այսուհետև այլ ևս չի չարչնակի այն, ինչ որ մինչև այնօր գործել էր:

Ես սխալվում էի…

Կրօնական զգացմունքը միշտ վառ էր պահվել քաւոր Պետրոսի մէջ: Նա միշտ մնացել էր հաւատարիմ եկեղեցու պատուէրներին: Դեռ Պարսկաստանում եղած ժամանակ, մեր պիղծում համարվում էր նա ամենաարեւաչա մարդկներից մէկը· —ամեն օր, առաւօտեան և երեկոյեան, եկեղեցի էր գնում, պատ էր պահում, և ամեն տարի մի քանի անգամ սուրբ հաղորդութիւն էր ընդունում: Պանդխտութեան մէջ զարձեալ նա նոյնն էր մնացել, բնաւ չէր փոխվել: Ես շատ անգամ տեսել էի (մինչև անգամ ամենատարաբախելի չարագործութիւններից յետոյ) թէ ինչպէս նա առանձնացած մեր իջևանի մի անկիւնում, արտասուքը աչքերում աղօթում էր: Ինձ երբէք չէր պատահած տեսնել, որ նա անցկացնէր իր առաւօտեան և երեկոյեան աղօթքները: Շատ անգամ, երբ պատրաստվում էինք մի որ և իցէ արշաւանք կատարելու,—կամ, ինչպէս նա սովորութիւն ունէր ասելու՝ երբ պատրաստվում էինք «գործի» գնալ,—տեսնում էի, որ նա ուշանում է: Երբ շտապեցնում էի նրան, պատասխանում էր· «Փոքր ինչ սպասեցէք, դեռ աղօթքս չեմ վերջացրել»…

Դա փարիսեցութիւն չէր. դա նրա հաստատ հաւատն էր: Նա համոզված էր, որ ամեն գործ, թէ բարի լինէր նա և թէ չար, պէտք էր ա-

ղօթքով սկսել և Աստուծոյ օգնութիւն խնդրել:

Նա մինչև անգամ պատ էր պահում, կատարում էր հայկական եկեղեցու բոլոր ծեսերը: Նրա թղթատետրի մէջ, կեղծ անցագրերի հետ միասին, կար մի փոքրիկ հայերէն օրացոյց, շատ անգամ նայում էր նրա մէջ, որ չը սխալվի, որ դիտենայ, թէ երբ պէտք էր պատ պահել, երբ պէտք էր ուտել, կամ երբ պէտք էր կատարել այս և այն ծեսը:

Քահանայապետ Պետրոսը իր հոգևոր հանգամանքների մէջ շատ խիստ անձնատուր էր, իսկ իր կրօնական համոզմունքների մէջ վերին աստիճանի մոլեռանդ: Նա հաւատում էր, որ բացի Լուսաւորչի հօտից, ուրիշ քրիստոնեաներից և ոչ մէկը Աստուծոյ արքայութիւնը չի վայելի: Եւ այդ պատճառով շատ խիստ նախանձախնդրութիւն ունէր դէպի հայոց եկեղեցին:

Բայց ինչպէս կարելի էր մի և նոյն ժամանակ և՛ խաչադող լինել և՛ լաւ քրիստոնեայ:

Քահանայապետ Պետրոսի կարծիքով կարելի էր: Եկեղեցին ներող է: Եկեղեցին հէնց նրա համար է, որ սրբէ մեղաւորներին: Եթէ օրվայ մէջ հօթանասուն և հօթն անգամ մեղանչելու լինես, նա դարձեալ կը ներէ: Խոստովանիր, ղջմայ, սուրբ հաղորդութիւն ընդունիր,—այնուհետև դու արդար ես: Այդ հաւատը ունին եկեղեցու վերաբերութեամբ բոլոր խաչադողները: Ներանց մօտ մինը միւսին չէ խանդարում: Կարելի է և՛ պատ պահել, և՛ աղօթք անել, և՛ սուրբերի բարեխօսութիւնը

խնդրել,—կարելի է մի և նոյն ժամանակ և՛ նոյն սուրբերի անունով սուտ երդվել, խաբել, գողանալ և այլն:

Խաչադողը ծիսապաշտ է: Կրօնի հոգևոր, բարոյական մասը նրան անմատչելի է: Եկեղեցու հրահանգները կատարում է նա որպէս արարողութիւն,—իսկ խաբէպետութիւնը որպէս գործ:

Քահանայապետ Պետրոսը և նրա նմանները պատրաստ էին և՛ եկեղեցի կառուցանել, և՛ մի և նոյն ժամանակ հարիւրաւոր ընտանիքների տունը քանդել, նրանց պատառ հացի կարօտ թողնել: Նա սովորած էր մէկ շրթունքով աղօթել, իսկ միւսով հայհոյել, սուտ խօսել: Նա պատրաստ էր մէկ ձեռքով աղորմութիւն տալ, միւսով յափշտակել աղքատի վերջին կօպէկը:

Գործողութիւնների այդ տարօրինակ հակառակութիւնը հաշտւում և ներդաշնակվում էր նրա մէջ ամենայն համաձայնութեամբ: Եւ նրա սիրտը միշտ խաղաղ էր, և նրա խիղճը միշտ անդորր էր, որովհետև ամեն մի մեղանչելու դէպքում նա ունէր մի տպաստարան՝—եկեղեցին, և մի միջնորդ իրան երկնքի հետ հաշտեցնելու համար—քահանան:

Քահանայապետ Պետրոսը այսպէս էր հասկանում կրօնի և եկեղեցու խորհուրդը: Նա մի այլանդակ քրիստոնեայ էր: Բայց նրա հաւատի անկեղծութեան վերաբերութեամբ կասկածելը—շատ սխալ կը լինէր:

Ե.

ԳՈՀԱՐՆԵՐ

Վաղորդյան ճաշատարն դնելու հէնց միւս օրը, քաւոր Պետրոսը ինձ իր մօտ կանչեց և ժպտելով ասաց.

—Մուրադ, մանրավաճառութեան հարն էլ պետաց, պէտք է մի ուրիշ բանով զբաղվել:

Խիստ սակաւ էր պատահում, որ նա ինձ հետ հանաքներ անէր: Ես հարցրի.

—Ապա ինչ անենք:

—Պէտք է մի փոքր զտարճանալ, չատ յոգնեցանք:

—Ինչով զտարճանալ:

—Դու խո խմանում ես երգել, ես էլ լաւ ածել դիտեմ ջութակի վրա: Այսօր մաժիկի մօտ մի լաւ արջ տեսայ, ծախում է, ես անպատճառ պէտք է գնեմ այն արջը:

Ես ծիծաղեցի:—Ինչի համար, հարցրի, չը լինի թէ, ուզում էք օյինբազութիւն անել:

—Մի այդպիսի միտք ունեմ...

Նա այնպէս լուրջ կերպով արտասանեց վերջին խօսքը, որ անկարելի էր ասածը կատակ համարել:

—Լաւ, ինչ օգուտ դրանից:

—Օգուտը յետոյ կը տեսնես...

Առաջին անգամն էր, որ քաւոր Պետրոսը ինձ, որպէս ասում են, մարդու տեղ էր դնում և ինձ հետ խորհրդակից էր լինում: Նա ինձ հետ միշտ կարճ էր խօսում և ամէն հրամայում էր, քան թէ խորհուրդ էր հարցնում:

Թողնելով քաղաքը, որտեղ գտնվում էինք, անցանք մի գիւղ: Արջը արդէն պատրաստ էր: Մեր նոր պարապմունքի համար ընտրած երաժշտական գործիքներով և հազուստի ձևերով մենք բոլորովին նմանում էինք թափառական ցիգաններին: Թէ ես և թէ քաւոր Պետրոսը խիստ ծիծաղելի էինք այդ նոր կերպարանափոխութեան մէջ:

Արջը վարժված էր: Մնում էի ես: Քաւոր Պետրոսը երկու ամբողջ շաբաթ սովորեցնում էր ինձ բոլոր հնարամիտները, թէ որպէս պէտք էր պար ածել նրան: Ես այս գործի մէջ ես ցոյց տուի իմ ընդունակութիւնը: Քանի օրից յետոյ այն առաջին պատրաստված էի, որ կարող էի ամենայն վստահութեամբ հանդէս գալ, որպէս մի լաւ արջ պար ածող:

Քաւոր Պետրոսը, այդ երևելի չարագործը, օրըստօրէ բարձրանում էր իմ աչքում իր խարեբայութեան հմայական մեծութեամբ: Նա իր արջ պար ածողի մուշտակի մէջ նոյնքան մեծ էր, որքան Երուսաղէմի արեզակի փարաջայի մէջ: Նրա համբերութիւնը, նրա հեռատեսութիւնը սահման

չունէր: Ինձ թուում էր, որ նա նայում էր այն ընդարձակ երկրի վրա, որպէս իր մշակութեան դաշտերի, որպէս իր ապագայի վրա: Արջ պար ածողի կեղևի մէջ պատածածկուած, կարծես թէ, նա ցանում էր սերմերը, որոնց բեղմնաւոր արդիւնքը մի ժամանակ պիտի հնձէր...: Թափառելով գաւառից գաւառ, քաղաքից քաղաք և գիւղից գիւղ, նա հետապօտում էր հողը, նշանակում էր իր յիշողութիւնում մէջ այն տեղերը, ուր մի ժամանակ նրա մանպաղին յաջող հունձք էր սպասում...:

Եւ արդարև, արջ պար ածողը, ռամիկ ժողովրդի ռամիկ ծաղրածուն, այնքան անմեղ, այնքան անվտանգ մարդ է, որ բոլոր մեղքերի բակի դռները բաց են նրա համար: Տիկիններըը, պարոններըը, իրաւ է, նրա վրա ուշադրութիւն չեն դարձնում, բայց աղախինների, սպասաւորների և տան երեխաների սիրելին է նա: Ժամերով կանգնում է նա բակում, տան անդամ կրկնել են տալիս մի և նոյն խաղը, մինչև ձգում են նրան մի քանի գօշեներ: Այդ առիթով կարողանում է նա ամեն տուն մտնել, ամեն տան ծակուծուկը հետապօտել և ամեն գաղտնիք իմանալ:—Այդ բաւական է «խաչադողի» համար...

Քաղաքից քաղաք, գիւղից գիւղ, մեր արջը պար ածելով, առաջ էինք գնում: Ունէինք մեզ հետ մի ճանապարհորդական ոդոմմելի սայլակ, լծած մի ձիով միայն: Նրա վրա տեղաւորւում էինք ես, քաւոր Պետրոսը և արջը: Վերջինը

նստում էր իմ կողքին, և ես երբեմն նրա ձեռքն էի տալիս ձիան սանձաճակատները, երբ կամենում էի փոքր ինչ նիրհել սայլակի վրա:

Վերջապէս հասանք *** քաղաքը, ուր դեռ նոր սկսվել էր տարեկան ծննդավաճառը: Այստեղ ամեն տեսակ ապրանքների հետ կարելի էր ըստանել և ամենատեսակ մարդիկ երեսների դէմդրդոյն կաչինելով և հագուստների զանազան ձևերով: Սկսեալ Միջին Ասիայի խորքերից մինչև Արևմտեան Եւրօպան, ամեն երկրից մարդիկ կային այնտեղ:

Շատ հասկանալի է, որ մեր արջով չէինք կարող մրցութիւն անել այն բազմաթիւ ձեռնածուների, լարախաղացների, մոլաշրջիկ երաժիշտների ու դերասանական խմբերի հետ, որոնք զանազան երկիրներից հաւաքվել էին այստեղ իրանց չնորքը վաճառելու համար: Այստ ամենայնիւ, «ձիսը թէև փոքրիկ է, դարձեալ թռչուն է»: Արջ պար ածողն էլ ունի իր սիրողները:

Ամրողջ բազմութիւնը դանվում էր ոարսափելի խառնաչփոթութեան մէջ: Ամեն ոք անդադրում անհանգիստութեամբ շտապում էր, որպէս դի մինչև ծննդավաճառի աւարտվելը, վաճառէ իր մխերքը: Ամեն տեղ սիրում էր վազվզոց, աղաղակ և խռովութիւն: «Շունը սիրոջը չէր ճանաչում»: Դադարութիւններըը չափ չունէին: Երկրի բոլոր ապրանքները, որոնք սովոր են զարմանալի ճարպկութեամբ ձեռքը տանել մարդկանց գրպանը,

—այտեղ էին: Ես և քաւոր Պետրոսը լացնում էինք պակասը...

Այտեղ հասնելու ժամանակ քաւոր Պետրոսը լռանդից բաժանվեցաւ: Նա խինայով ներկից իր մօրուքը, մազերը և մատները, հազաւ իր ամենապատուաւոր հագուստը, դլխին դրեց երկայն պարսկական մորթէ գոակ, և ձեացնելով իրան խորասանցի ակնավաճառ, խիստ թանդ գնով վարձեց մի խանութի դլխաւոր փողոցի վրա: Ես այժմ միայն հասկացայ զաղտնիքը այն անցապրի, որը մի քանի տարի առաջ ստացաւ նա Թաւրիզում այս անունով. «խորասանցի ակնավաճառ Մաշադի-Մոհամէդ-Ղուլի-աղա:»

Իսկ ես իմ արջի հետ կենում էինք վաճառականդէսի մի յետ ընկած, կեղտոտ և մթին կողմում, ուր աչխատում էին ժամանակաւոր տակառագործները, ուր կանդնեցրած էին բազմաթիւ փուրջօնները, սայլակներ և ապրանք կրող քարաւանները, ուր իջևանել էին ցիպանները, Թաթարներ և դրանց նման մարդիկ: Երբեմն իմ արջի հետ դուրս էինք դալիս այդ խառնաձինթոր բանակից, անցնում էինք ոսնավաճառի միջով և փող էինք հաւաքում:

Մի օր կանդնեցի քաւոր Պետրոսի խանութի առջև, ահագին արջս պար ածել: Նա ձեռքը պարզեց, որ տայ ինձ մի քանի դռօշ: Երբ մօտեցայ առանալու, հազիւ լսելի ձայնով ասաց.—«գիշերը ինձ մօտ ել...»

Մենք ուշէինք մեզ հետ դանազան տեսակ հագուստներ: Որտեղ որը հարկաւոր էր լինում, այն էինք հագնում: Գիշերը հագուստս փոխեցի և գնացի քաւոր Պետրոսի մօտ: Նա հարցրեց.

—Քեզ մօտ կան անասէր, անծանօթ, և ոչինչ պարտաւորութիւն չունեցող մարդիկ:

—Որքան ուզես:

—Որոնց կազմուածքը ինձ նման լինէր:

—Ես ճանաչում եմ մի խրտրդ թաթար, որի, բացի գլուխը, ամբողջ մարմինը ձեզ նման է:

—Չէնց մարմինն է հարկաւոր, ասաց նա:—Դրսից երեկոյեան պահուն դու անցիր իմ խանութի մօտով և այն թաթարը թող քեզ հետ լինի: Հիմա գնա:

Ես հեռացայ, առանց հարցնելու այդ պատրաստութեան նպատակը: Ես գիտէի, որ քաւոր Պետրոսը աննպատակ ոչինչ չի անի:

Միւս օրը, երեկոյեան, ես թաթարին հրաւիրեցի մի տար հիւրանոց, լաւ ուտացրի, յետոյ վաղոցը տարայ, ասելով, թէ գնելու եմ մի քանի բաներ: Անցանք քաւոր Պետրոսի խանութի առջևից: Նա կանչեց մեզ:

—Ի՞նչ մարդիկ էք, հարցրեց:

—Ես արջ պար ածող եմ, պատասխանեցի:

—Իսկ այդ պարոնը:

—Ես եկած եմ այտեղ գործ գտնելու, ասաց թաթարը:

—Գէտ ես որ և իցէ գործ գտած չես:

—Ոչ: Երեք օր է որ եկած եմ:

—Ընկեր ունես:

—Մենակ եմ:

—Քեզ ոմն է ճանաչում այստեղ:

—Միայն այս պարոնը, նա զարմաւ զեպի ինձ, —ես այստեղ ոչինչ ծանօթ չունեմ:

—Ես ճանաչում եմ, ազա, լաւ մարդ է, ասիյի,—եթէ կամենում էք գործ յանձնել, կարող էք հաւատալ:

Թաֆարը ամենևին չէր սպասում, որ ես այսպիսի վկայութիւն կը տայի իր մասին: Ազան, այնինքն քաւոր Պետրոսը, իմ խօսքերով բաւականացաւ, խոստացաւ նրան ամէնը ասան և հինգ րուբլ վճարել, որ իր մօտ ծառայէ:

—Քա ծառայութիւնները խիստ թեթև կը լինեն, ասաց նա,—քո պիտաւոր գործը այն կը լինի, որ պիչերները իմ խանութում պիտի պահես, որքան կարելի է արթուն կերպով, որ հակա դառն վրա: Ցծուախառնուի պատճառով գողերը բազմացել են:

Միամիտ մահմեդականի ուրախութիւնը չափ չը կար: Ազան չնորհեց նրան մի րուբլ, հրամայեց, որ իսկոյն բազանիք գնայ, մաքրվի, հագուստը փոխէ և այն օրից սկսէ ծառայութիւնը:

—Ես ուրիշ հագուստ չունեմ, բայց պրանոյից, որ առնում էք, ասաց Թաֆարը:

—Ես կը տամ, պատասխանեց ազան:

Թաֆարը մեծ գոհունակութեամբ հեռացաւ:

Քաւոր Պետրոսի խանութը, իրաւ որ, առանձին հակոզութեան կարօտ էր: Նրա մէջ գտնված հարստութիւնը կարող էր հրապուրել գողերի և աւազակների ախորժակը: Շատերը նրան ճանաչում էին իբրև մի յայտնի ակնավաճառ, որի մօտ գտնվում էին խիստ հազուագիւտ գոհարներ: Բայց որտեղից էին այդ գոհարները, ով տուել նրան, ինչու մինչև այժմ ես տեղեկութիւն չունէին նրանց գոյութեան մասին,—այդ հարցերը սաստիկ հետաքրքրում էին ինձ:

Թաֆարի բազանիք գնալուց յետոյ, քաւոր Պետրոսը կողպեց խանութը, և իր երկայն չիբուխը թամբաքուի քսակի հետ տալով ինձ, ասաց.—Հեռևիր ինձ:

Արեը վաղուց մայր էր մտած. փողոցներում վառվում էին հրացները: Բազմութեան տպիակալի անցուդարձը փոքր ինչ պակասել էր: Ես այն պիչեր փոխել էի իմ արջ պար ածողի մուչտակը, և հագած ունէի պարսիկ սպասաւորի հագուստ: Քաւոր Պետրոսի երկայն չիբուխը ձեռքիս բռնած, նրա հետից գնալով, ես կատարում էի այն տեսակ սպասաւորների պաշտօնը, որոնք արևելքում միայն չիբուխ կամ զէյլան են պատրաստում իրանց պարոնների ծխելու համար, և մի տեղ գնալու ժամանակ հետևում են նրանց:

Քաւոր Պետրոսը մտաւ մի բավարէյի վաճառականի մօտ:—Համեցէք, համեցէք ասելով, նրան նստացրին մեծաւոր ամենապատուաւոր տեղում:

Եւ խոհն պատրաստեցի չիրուխը, և մատուցանելով իմ պարոնին, խոնարհութեամբ կանգնեցի սենեակի մի անկիւնում, դառն մօտ, և ձեռքերս սրտիս դրած, սպասում էի, մինչև նա ծխէ ու վերջացնէ:

Բուխարէցին մի երիտասարդ վաճառական էր, որ բերել էր առաջին քանակութեամբ Բուխարայի թանգագին մորթիք, մեռաքս և զանազան տեսակ ասիական ապրանքներ: Իր վաճառքները ծախած, վերջացրած լինելով, նա միտք ունէր նրանց փոխարէն գնել իրանց երկրին յարմար մի քանի տեսակ եւրօպական և Ռուսաստանի ապրանքներ, յետոյ վերադառնալ իր հայրենիքը:

—Բերեցիք, հարցրեց նա քաւար Պետրոսից:

Քաւար Պետրոսը հանեց իր ծոցից մի արծաթեայ տուփ առնելով.—Երվանում եմ Օմարի և Աբրաքրի գլուխներով, որ ոչ Սառմրուլի Սուլթանը և ոչ պարսից Շահը չունեն այսպիսի գեղեցիկ զոհարներ իրանց զանձարանում:

Լսելով Օմարի ու Աբուբաքրի անունները, ես հասկացայ, որ քաւար Պետրոսը իրան ներկայացրել է որպէս մահմեդական չի ա աղանդից, որին և պատկանում էր երիտասարդ բուխարէցին:

—Ես ձեզ հաւատում եմ, պատասխանեց բուխարէցին,—ճշմարիտ է, լաւ զոհարներ են, բայց թանգ էք գնահատում, չատ թանգ:

—Լաւ բանը լաւ էլ պիտի կոնենայ, պատասխանեց քաւար Պետրոսը:—Բայց թող ես կոյր

աչքերով ներկայանամ Մուհամմէդի դրախտում, և թող յաւիտեան զուրկ մնամ մեծ մարգարէի լուսապայծառ դէմքը տեսնելուց, եթէ սուտ լինեմ ասում:—Այդ պատուական զոհարները ես բոլորովին կէս գնով եմ տալիս ձեզ:

Նա սկսեց արծաթեայ տուփի միջից մէկ-մէկ դուրս բերել փայլուն զոհարները, որոնք հրագի լոյսի առջև աստղերի նման վառվում էին: Ես չլացած մնացի: Ոչ սակաւ չլացաւ և երիտասարդ բուխարէցին, բայց վաճառականական խորամանկութեամբ իր հիացմունքը թաղցնելով, պատասխանեց նա.

—Դուք հաւատացնում էք, թէ կէս գնով էք տալիս, բայց ես բաւական թանգ եմ գնում: Իմ առաջարկած դինը պակաս պին չէ: Աւելի լաւ կանէք, որ ընդունէք և այս բոպէիս վերջացնենք գործը:

—Զգանից, որպէս մի հմուտ վաճառականից, անսպասելի է այդ լսել: Մինէ կարելի է այս աստիճան տատանել իմ զոհարների արժէքը, ասաց քաւար Պետրոսը և դժգոհութեամբ սկսեց թանգագին քարերը կրկին դասել արծաթեայ տուփի մէջ:

Պէտք է ասած, որ երիտասարդ բուխարէցին ամենևին հմտութիւն չունէր առհասարակ վաճառականութեան մէջ, մանաւանդ զոհարներ ճանաչելու կամ գնահատելու մէջ: Քաւար Պետրոսը կամեցաւ միայն չաղաքորթել նրան: Հարուստ հօր

միակ զաւակը լինելով, նրան առաջին անգամ վաճառականութեամբ օտար աշխարհ էին ուղարկել, նրա բախտը փորձելու համար: Նա պատմեց խորհրդաւոր, անվարձ երիտասարդի հետ դիպել էին նրա ծերունի գայակին, որը այն միշտ ուրիշ տեղ հիւր էր գնացած: Բայց ծերունի գայակի ներկայութիւնը այժմ այնքան հարկաւոր չէր, որովհետև գոհարների մասին բանակցութիւնը սկսվել էր մի քանի օր առաջ. և ծերունի գայակը գանազան հասկացող ակնոցաւորների ցոյց էր տուել, գնահատել էին գոհարները: Տարբերութիւնը քաւոր Պետրոսի պահանջածի ու նրանց առաջարկածի մէջ հինգ հազար ռուբլի էր միայն: Քաւոր Պետրոսը երկու հազար ևս պիջամ արեց, և վերջնական գինը յայտնելով, ասաց.

—Քանի հազար ռուբլի, ըսլսլակ ֆիւ, մի կոպէկ անգամ չեմ պակասցնի:

Երիտասարդը համաձայնվեցաւ և հրամայեց իր գործակատարին իսկոյն համբարել փողերը: Քաւոր Պետրոսը ոտացաւ և յանձնեց գոհարները, ասելով:

—Թող ես Մուհամմէդի սուրբ ատամը կատրզ չարագործներից մէկը լինեմ, եթէ սուտ լինեմ ասում,—որ այդ առևտուրի մէջ ոչ միայն վաստակ չունեցայ, այլ բաւական վնաս եմ կրում: Ես այդ գոհարները պիտի եմ Հնդկաստանում մի հարուստ առջայից քան և հինգ հազար ռուբլով: Իսկ այժմ փոխարէնը ստանում եմ միայն քանի հազար

ռուբլի: Ես վճռեցայ, բայց ասացի Աստուած, որ դուք մեկին հազար օգուտ մեր առնէք:

—Այս ունեմ, ասաց երիտասարդը ինքնաբաւական ժպիտով:—Դուք բարի մուսուլման էք, ձեղանից կարելի է «խէյր» ապասել:

—Հաւատացէք, որ այդպէս է, դուք չէք սխալվում, պատուելի պարոն, պատասխանեց քաւոր Պետրոսը մի առանձին ջերմեռանդութեամբ:—Երբ յաջողութեամբ կը վերադառնամ ձեր հայրենիքը, իսկոյն կը տեսնէք իմ ձեռքի օգնութիւնը. դուք այդ գոհարներից մի քանիսը կընծայէք Բախթարայի էմիրին և նա անպատճառ կը տայ ձեզ մի քանի գաւառների նահանգապետութեան պաշտօնը և դուք ձեզ իր վեզիր կը նշանակէ:

Բախթարէցին սկսեց ուրախ-ուրախ ծիծաղել: Գուցէ այդ իսկ նպատակով գնեց նա գոհարները:

Քաւոր Պետրոսը (այսինքն խորատանցի ակնավաճառ Մաշադի-Մուհամմէդ-Ղուլի-ազան) բարի գիշեր ասելով, հեռացաւ: Ես չիբուխը ձեռքս ևս հանեցի նրան:

Դրսում եղանակը բոլորովին փոխվել էր: Անձրևը հեղեղի նման թափվում էր. այդ պատճառով փողոցներում մարդիկ հազիւ էին երևում: Գիշերը այնքան խաւար էր, որ եթէ մատը կռնակս էինէիր մեկի աչքը, բնաւ չէր տեսնի:

Քաւոր Պետրոսը հրամայեց ինձ հետևից-հետու հետևել իրան: Նա գաւ նոր վարձված թամբար ծառային բաղանիքից վերադարձած, սպասում էր

խանութի դռանը: Աղան նրան ներս տարաւ: Ձրադները վաւելեցան:

Այդ միջոցին ես անցայ խանութի դռնից. ծառան տեսաւ ինձ և ճանաչեց: Իմ այնօրեայ վիճաբանութիւնը նրա հաւատարմութեան վերաբերութեամբ, երևում էր, այնքան գրաւել էր նրա սէրը դէպի ինձ, որ խեղճը մոռացել մի րոպէով և բախտամատոյց լինել: Նա չը կամեցաւ, որ ես անձրևի տակ մնայի, հրաւիրեց իր մօտ: Ես հրաժարվեցայ պատասխանելով, թէ չեմ կարող ներս մտնել, գուցէ նրա ազգին հաճելի չէր լինի այդ: Նա ասաց, որ այդ մասին աղայից թոյլտուութիւն կը խնդրէ: Ի հարկէ, ստացաւ թոյլտուութիւնը:

Խանութը ունէր մի քանի բաժանմունքներ. մենք գնում էինք ծառայի սենեակում: Այդ ժամանակ միայն ես մոռացել հարցնել նրա անունը:

—Ակէբ, ձեր ոտքի հոտը, ասաց նա:

Ակէբը ծոլորովին մաքրվել էր բաղանիքում. նրան հարկաւոր էր մի լաւ հագուստ, որ օրինաւոր սպասաւորի կերպարանք առնար: Աղան ընծայեց նրան նոյն հագուստը, որով ինքը այն պիչեր յայտնվել էր երիտասարդ բուխարէցու մօտ: Ծառայի համար սիրական իրանից առնված հագուստը ամենամեծ պարգևներից մէկն է: Ակէբը ընդունեց այդ թանգագին պարգևը երեխայական հրճուանքով: Խեղճ մարդը չը գիտէր, թէ որպէս չնորհակալութիւն յայտնէր իր նոր աղայի բարեսրտութեան համար: Աղան հրամայեց նրան, որ իսկոյն հագնվի: Երբ բոլորովին պատրաստ էր նա, ասաց, որ գնայ խոհանոցում դանվի պատրաստէ: Ակէբի հեռանալուց յետոյ քաւոր Պետրոսը ինձ կանչեց իր մօտ:

—Մուրադ, ասաց նա,—ունես քեզ մօտ որ և իցէ զէնք:

—Մեծ դանակս մօտս է:

—Այդ բաւական է, ասաց նա չատպով:—Ես գնում եմ, դու այդ յիմարի պարանոցը կը կտրես... գլուխը կը բերես քեզ հետ... իսկ մարմինը կը թաղնես այստեղ... այդ արկղը և խանութի կողպէքը կը կոտրես...դուռը կիսաբաց կը թողնես... ես գնում եմ քո արջի մօտ... այնտեղ կը սպասեմ քեզ...

Այդ խօսքերը այնպիսի արագութեամբ արտասանեց նա, որ ես ժամանակ չը գտայ բացատրութիւն պահանջելու: Վատահ լինելով, որ իր պատուէրները ճշտութեամբ կը կատարվին, այլ ևս չը սպասեց պատասխանի, Ակէբի չորերը հագաւ և հեռացաւ:

Երևում էր, որ Ակէբը սպասաւորութեան մէջ բաւական վարժված էր: Տասն րոպէ չանցած, դանվէի լիքը գաւաթները մատուցարանի վրա դրած, ներս բերեց: Տեսնելով իր սիրոջ բացակայութիւնը, հարցրեց նա.

—Ո՞ւր գնաց աղան:

—Դրացի խանութից կանչեցին նրան, չոտով կը վերադառնայ, պատասխանեցի ես:

Ակիերի սէրը այն աստիճան վառված էր ինձ, որ մի առանձին մոերմութեամբ առել զանվելի գաւաթներից մէկը և խնդրեց խմել: Երբ վերջացրի, խակոյն մատուցեցի քառաւ Պետրոսի առակալի պատասէրը: Ինչ պէտք էր անել: Ես մնացել էի չոտարած: Մի վայրկեան, անորոշ զգացմունք ներսից տանջում էր ինձ: Գուցէ դա հանդած խղճի մի փոքրիկ կայծը լինէր, որ դեռ վառ էր մնացել իմ սրտում: Երբէք և ոչ մի ժամանակ ես այնպէս կանգ չէի առել եղեռնագործութեան առջև, որպէս այդ րոպէում: Կեանքից զրկել մի անմեղ մարդու, դա սարսափելի չարագործութիւն էր: Եւ ինչի համար, ինչ էր արել նա: Բայց մի-մէկ գահիճը իրաւունք ունի քննելու. մի-մէկ իրաւունք ունի խղճալու: Ես գահիճ էի, ես մի կոյր, անսիրտ գործիք էի: Հրամայում էին մորթել, պէտք է մորթել...

Ես կանգնեցի: Ակիերը տեսնելով, որ մենք մենակ ենք, երախտագէտ սիրտը այլ ևս չը համբերեց, նա մօտեցաւ, գրկեց ինձ, և իր կուրծքի վրա սեղմելով, ասաց.

—Ա՛խ, դու սրբեան լաւ մարդ ես, չա՛ռ լաւ մարդ, Աստուած քեզ բարի տայ: Եթէ ինձ այդ աղայի մօտ չը բերէիր, ես սովից կը մեռնէի:

—Դարձեալ կը մեռնես... պատասխանեցի ես, և դանակը ցցվեցաւ նրա կոկորդի մէջ...

Խեղճը դղրդաց և գլորվեցաւ ցած...

Ես ամենայն ճշդութեամբ կատարելով իմ վարպետի պատուէրները, հեռացայ, ինձ հետ տանելով ողորմելի Ակիերի կտրած կառափը:

Գալով քաւար Պետրոսի մօտ, հարցրի.

—Ինչ պէտք է անել այդ գլխի հետ:

—Ջարդիր, տուր արջիկ, թող ուտէ:

Ես կատարեցի և նրա վերջին հրամանը:

Քաւար Պետրոսը այրեց Ակիերի չորերը, որ հաղնելով դուրս էր եկել իր խանութից, և կրկին հագաւ իր արջ պարզ ածոյի մուշտակը:

Միւս առաւօտ նա ուղարկեց ինձ փողոցը, տեսնելու, թէ ինչ ձայն կայ: Գիտ նորէնն ուշադրութիւն դարձրել խանութի կտրած կողպէքի վրա, գիտ նորէնն դուռ մտրճված դիակը և դոհարների խորտակված արկղիկը: Ոստիկանութիւնը չըրջապատել էր խանութը, ոչ ոքին չէին թողնում մօտենալ:

—Ինչ է պատահել, հարցնում էին մարդիկ միմեանցից:

—Այս գիշեր խորասունցի հարուստ ակնավաճառի գլուխը կտրել են, բոլոր գոհարները տարել են, լմնում էր պատասխանը:

—Աստուած պատժեց նրան, ամբոխի միջից լսելի եղաւ մի ձայն,—այս գիշեր նա վաճառեց ինձ քանի հազար բուբլու կեղծ գոհարներ...

Ոստիկանութիւնը իսկոյն կալանաւորեց այդ մարդուն: Դա երիտասարդ բախտաչէքն էր:

Վերադառնալով քաւոր Պետրոսի մօտ, ճանապարհին զանազան մտածումներ պաշարել էին ինձ: Ես հասկանում էի, թէ ինչ նպատակով խաղացվեցաւ այդ ամբողջ դրաման: Ես հասկանում էի, որ խեղճ Ալեքսին խորամանցի ակնամաճառի հագուստի մէջ մորթել տալով, քաւոր Պետրոսը կամեցաւ կորցնել իսկական ակնամաճառի (այսինքն իր) հետքերը: Բայց ես չէի հասկանում մի բան: Իրաւ է, քաւոր Պետրոսը, օգուտ քաղելով երիտասարդ բուխարեցու միամտութիւնից, վաճառեց նրան քսան հազար բուբլու կեղծ գոհարներ: Բայց ինձ յայտնի էր, որ նա սկզբում ցոյց էր տուել բոլորովին բնական գոհարներ, յետոյ բնականի փոխարէն տուեց կեղծը, արհեստականը, նմանեցրածը: Այժմ պէտք էր հարցը նրանում էր, թէ ո՞րտեղից ունէր քաւոր Պետրոսը այն բնական գոհարները, որ ուրիշ շատ մարդկանց վրա ևս վաճառեց:

Մի ակնթարթում ծագեց իմ յիշողութեան մէջ վաղուց մոռացված անցքը, որ սկիզբն դրեց իմ դժբախտութեանը...: Ես յիշեցի այն աղէտալի բանալին, որ դարպնի աչակերտ եղած ժամանակս չինել էի քաւոր Պետրոսի համար: Ես յիշեցի նոյն բանալիով մի ամրոցի մէջ պահված երկաթէ արկղի բացվելը և նրա միջից մեծ քանակութեամբ գոհարների և զանազան թանգագին իրեղէնների կողոպտվելը: Ես յիշեցի վարպետիս կրած տանջանքները, նրա արհեստանոցի յարքունիս զբաղմունքը:—Այդ բոլորը ինձ ասում էին, թէ քաւոր Պետրոսի այժմեան ակնամաճառութիւնը իրրև կապ ունէր Պարսկաստանում մի ժամանակ կատարված գողութեան հետ: Ես յիշեցի մի այլ փաստ, որ բոլորովին հաստատում էր իմ ենթադրութիւնները: Երբ անցկացանք Երասխ գետից և առաջին անգամ ոտք դրեցինք ռուսաց հողի վրա, քաւոր Պետրոսը մաքսատնից փախցնելու նպատակով իր ատամակի փալանի մէջ թաղցրեց զանազան իրեղէններ, որ յետոյ ամենայն զգուշութեամբ աչխատում էր ծածկել ինձանից:—Մի թէ այն իրեղէնները այժմեան գոհարները չէին, որ գողացվել էին յիշեալ երկաթէ արկղից, իմ ձեռքով չինված բանալիով:

Երբ այդ մասին փորձեցի տեղեկանալ քաւոր Պետրոսից, նա խիստ խաժուռ հայացքով նայեց իմ երեսին և լռեց...

Մենք մի քանի օր ևս մնացինք ռօստավաճառում, պար ածեցինք մեր արջը և ապա հեռացանք:

Ջ.

ՌԱՖՖԻ ՇԻՄՕՆԸ

Թողնելով ուղևորները, մենք չարունակեցինք մեր արշաւանքը դէպի Կայսրութիան հարաւ-արևմտեան գաւառները: Մի ամսից յետոյ գրտնվում էինք *** քաղաքում: Այստեղ քաւոր Պետրոսը ծանօթացաւ մի հրէայ սեղանաւորի հետ, որը, թանգագին իրեղէններ գրաւ առնելով, փող էր ուղղում տալիս, ի հարկէ, խիստ ծանր ուղղակով:

Փոքր միջոցում քաւոր Պետրոսը կարողացաւ այնքան գրաւել հրէայի համակրութիւնը, որ նրանց յարաբերութիւնները, կարելի է ասել, բոլորովին բարեկամական էին: Բայց սխալ չէ մտաբերել, որ քաւոր Պէտրոսը իրան ձևացրել էր նոյնպէս հրէայ, ոչ թէ հասարակ հրէայ, այլ մի գիտնական ռաբբի, որը Թօվրաթը և Թալմուդը անդիր գիտէր: Դրա մէջ կասկածել ոչ ոք կարող չէր, որովհետև նրա դէմքի գծագրութիւնը բաւական նման էր Իսրայէլի հալածված որդիների սխրանաց դէմքին: Բայց դրանից, նրան ծանօթ էին՝ ոչ միայն եբրայեցոց, այլ գրանպան ասիական ազգերի սովորու-

թիւնները ու լեզուները: Քաւոր Պետրոսը իրան ներկայացրել էր որպէս Սպահանի և Համադանի հրէաների հովիւ:

Սեղանաւորը եկած էր այս քաղաքը բոլորովին աղքատ. մի բան, որ բերել էր նա իր հետ, էր նրա հրէական անվաստակելի եռանդը, և հրէական խելքը, որ զօրաւոր է հանդիսանում ամէն մէկին ճանապարհների մէջ...: Սկզբում նա ժամագործ և կնիքների փորագրող էր, բայց մի քանի տարուց յետոյ դադարում է բանկիր:

Սեղանաւորը որքան և ջերմեռանդ փողասէր էր, այնքան էլ մոլեռանդ մոմէտական էր: Աբուբաքրի և Հին Կտակարանի պաշտամունքը նրա մօտ համահաւասար նշանակութիւն ունէին: Նրա պատերը Սինա լեռան առորակում գոյչ չէին պաշտի Ահարոնի չինած հորթին, եթէ ոսկուց ձուլված չը լինէր:

Սեղանաւորը իր հայրենական կրօնի նախանձախնդրութիւն ունէր: Այդ էր պատճառը, որ նա խիստ յարգանքով ընդունեց քաւոր Պետրոսին, որ յայտնվել էր նրա մօտ, որպէս նրա թշուառ ազգակիցների քահանայ, որոնք աղքատ, հալածված, ապրում էին Պարսկաստանի հեռաւոր գաւառներում:

Ռաբբի Շիմօնի (այսպէս էր կոչում իրան քաւոր Պետրոսը) ցաւալի պատմութիւնները, արևելքի հրէաների աննախանձելի դրութեան մասին, ոչ միայն դրաւիչն հարուստ սեղանաւորի սիրտը,

այլ չարժեցին այն քաղաքում գտնված բոլոր նշանաւոր հրէաների կարեկցութիւնը դէպի ուխտեալ աշխարհի հայրենազուրկ և տարագրված որդիները:

Գլխաւորապէս սեղանաւորի յորդորանքով տեղացին հրէաները մի նշանաւոր գումար հանգանակեցին ի նպաստ Սպահանի և Համադանի մէջ քնակվող եղբայրների, որոնց կողմից քաւոր Պետրոսը ներկայացել էր իբրև հոգևոր նուիրակ:

Իրան ձևացնել նուիրակ այս և այն գաւառութեան, այս և այն եկեղեցու հոգևոր իշխանութեան կողմից, և ժողովրդից հաւաքել բարեգործական օժանդակութիւններ,—դա «խաչագողի» արհեստի գլխաւոր ճիւղերից մէկն է: «Խաչագողը» գիտէ մարդկային հասարակութիւնների թոյլ կողմերից օգուտ քաղել: Այդ թոյլ կողմերից աւելի զիւրահասը, աւելի հեշտ հրապուրվողը կրօնական զգացմունքն է: «Խաչագողը» ամենայն ճարպկութեամբ հարստահարում է այդ սրբազան զգացմունքը:

Հասկանալի է, որ այս և այն կրօնական համայնքի, այս և այն եկեղեցական պետի ներկայացուցիչ լինելու համար, պէտք է ունենալ իր ձեռքում թղթեր կամ կնդակներ զանազան բարձր հոգևոր իշխանութիւններից, որոնց ներկայացուցիչն են ձևանում: «Խաչագողները» ունենում են այս տեսակ թղթեր, և այն աստիճան վարպետութեամբ պատրաստված, որ անկարելի է կասկածել նրանց անհարազատութեան մասին կամ ճանաչել, որ նրանք կեղծ են: Խաչագողներից առանձին մարդիկ իրանց համար արհեստ են չինել պատրաստելու կեղծ կնդակներ, որ վաճառում են ցանկացողներին խիստ թանգ գնով: Քաւոր Պետրոսը ունէր մի կնդակ, եբրայեցոց լեզուով մագաղաթի վրա գրված, և Բաղդադի հրէից քահանայապետի անգլիի կնիքով գրոշմված: Քաւոր Պետրոսը չէր գնած այդ նշանաւոր կնդակը, այլ փոխել էր մի ուրիշ թղթի հետ, որը իբր թէ նա ստացել էր Մեքքայի չէրիֆից, և որի գնորին նա մի քանի տարի կողոպտեց Հնդկաստանի մահմեդականներին:

«Խաչագողները» ունենում են զանազան թղթեր, որոնք մէկի համար հնացած և գործածութիւնից ընկած են լինում, իսկ միւսի համար նոր են համարվում: Այսպիսի թղթերը նրանք փոխում են միմեանց հետ, կամ վաճառում են միմեանց վրա: Նոր թուղթը ստացող «խաչագողը» ման չէ գալիս երկրի այն կողմում և այն ժողովրդի մէջ, ուր նոյն թղթով շրջան էր գործել նրա նախկին ունեցողը: Որպէս ձիավորը իր ուխտանը չէ գյում գետի այն տեղը, ուր մի քանի օր առաջ որսացել էր մի ուրիչը:

Այդ քաղաքը մտնելուց յետոյ անցել էր երկու շաբաթ: Ես ամենևին տեղեկութիւն չունէի, թէ քաւոր Պետրոսը ինչ գանի վրա է մտածում կամ ինչով է զբաղված, որովհետև նա չատ ժամանակ

բացակայ էր զանվում մեր իջևանից: Բայց հենց առաջին օրից ինձ պատուիրեց, որ մեր կացարանից դուրս չը գամ և ամենևին ոչոչ չը տամ, թէ ես նրան ընկերն եմ: Ինձ սկզբում անհասկանալի էր, թէ ինչու թաղամի մէջ էր պահում ինձ: Բայց մի օր զարձաւ ինձ այդ հարցով.

—Կամենում ես չաս փող ունենալ, Մուրադ:

—Ինչու չէ:

—Որովհետև ինչ որ ասեմ, պէտք է կատարես:

—Ես միշտ հնազանդ եմ եղել ձեզ:

—Դու պէտք է մտնես այդ մեծ մզկիթի մէջ, որ այսօր բերեցի բազարից:

—Կամենում էք, որ դա իմ զգացողը լինի:

—Այո, դրա նման մի բան, պատասխանեց նա ժպտելով, և ապա չարունակեց.

—Լսիր, քեզ այս մզկիթի մէջ փակած, պէտք է տանեմ մի հրէայ սեղանատերի խանութը: Սընդուկը այնտեղ պահ կը տամ, ուր կը մնայ երեք օր: Վերջին օրվայ պիչերը դուռ կը բացես քո դագաղը և չարաքինն կառնես նրա միջից: Մզկիթը այնպէս պատրաստված է, որ նեռից խիստ հնչառքեամբ կը բացվի: Խանութում դուռ կը գտնես երկաթեայ ահագին արկղ: Նա լիքն է ոսկիներով և գնդապան թանգագին իրեղէններով: Նրանց մէկ մասը, ի հարկէ մեծ մասը, քեզ հետ առած, կրկին կը մտնես քո դագաղի մէջ:

—Ինչու ոչ ամենը, այլ նրանց մէկ մասը:

—Այստեղ նպատակ կայ...

Թէև նա չասաց, բայց ես հասկացայ, որ քաւար Պետրոսի սակաւապէտութիւնը այն նպատակով էր, որ իսկոյն ուշադրութիւն չը գարձնեն յանիշատակութեան վրա, երբ արկղը բոլորովին դատարկված կը գտնեն իր հարստութիւնից: Ես պատասխանեցի.

—Ես էլ կընդունեմ, ինչ որ ասելի թանգագին է:

—Այդ խոզնում եմ քո ճաշակին, միայն խուզիմ փողերին չի պիտի դիպչես:

—Որովհետև խուզիմ փողը բանացնում են, միա օրը իսկոյն կը նկատեն, որ պակաս է:

—Դու խիստ հասկացող ոգայ ես, գտնուիս, ասաց նա ձեռքով փաղաքշալար իմ մէջքին զարկելով:—Ահա քեզ երկու բանալիներ, որ չատ հնչառքեամբ կը բաց անեն երկաթեայ արկղը:

—Եմիկ չը բաց անեն, իմ զարմնութեան արհեստը այնտեղ պէտք կը գայ...

—Ոչ, կը բաց անեն. քո արհեստը հարկաւոր չի լինի: Միայն պէտք է զգուշանաս, որ արկղի վրա կամ բանալիների տեղում որ և իցէ խանգարմունք չը պատճառես:

—Հասկանում եմ: Ցետոյ:

—Այդ գործը կը կատարվի, երբ որ ասեցի, երբորդ օրվայ պիչերը: Չորրորդ օրվայ առաւօտեան պահուն ես մզկիթը կը վեր առնեմ հրէայի խանութից:

—Բայց ես նրա մէջ կը մեռնեմ սովից:

—Դու կը գտնես նրա մէջ բոլոր յարմարութիւնները, ինչ որ քեզ պէտք կը լինի:

Այդ միջոցին նա բաց արեց մղոցը և ցոյց տուեց նրա միջի պատրաստութիւնները:

—Ցերեկները, ասաց նա,—դու պէտք է անշարժ և լուռ մնաս քո դազաղի մէջ, որպէս մի դիակ: Իսկ գիշերները ազատ ես, կարող ես դուրս գալ, զբօսնանալ, որքան կամենաս: Խնամութիւն ոչ ոք չէ լինելու:

Նոյն օրվայ երեկոյեան պահուն մի լուռ մեկնակից սայլակ խորհրդաւոր մղոցը տարաւ սեղանաւորի խանութը: Նրա միջից ևս լսեցի հետևեալ խօսակցութիւնը:

—Այդ ինչ է, ռաբբի Շիմօն, հարցրեց սեղանաւորը:

Ռաբբի Շիմօնը, այսինքն քաւոր Պետրոսը, պատասխանեց.

—Բնակարանս ապահով տեղ չէ, Աբրահամ Խայիչ, համարեա ամեն գիշեր զգուշութիւններ են պատահում: Մի քանի բաներ գնել էի մեր այգուհոգի սիմեռօթայի համար. շատ բաներ էլ նուիրելոյն բարի մարդիկ. բոլորը, ինչ որ հաւաքել եմ, դրել եմ այդ մղոցի մէջ: Վախենում եմ, չլինի թէ մի զժբախտութիւն պատահի, և հազարաւոր խեղճ իսրայէլացիներ կը զրկուին այն օժանդակութիւնից, որ չնորհելին մեր այսօրուայ եղբայրները:—Պատճառի մղոցը ձեզ մօտ թողնել, Աբրահամ Խայիչ, մինչև իմ գնալը:

—Լաւ ես մտածել, ռաբբի Շիմօն, ասաց սեղանաւորը և հրամայեց մղոցը գնել իր խանութում: Յետոյ հարցրեց.

—Ե՞րբ է կամենում գնալ, ռաբբի Շիմօն:

—Եթէ Աստուած յաջողի, մի երկու կամ երեք օրից յետոյ: Շո՛ւտ ուշացայ, Աբրահամ Խայիչ: Այնտեղի գործերս կատարող չը կայ. խեղճ ժողովուրդը մնացել է բոլորովին անտէր, անխնամ: Պէտք է չտապեմ, որ նրանց օգնութիւն հասցնեմ:

—Պէտք է չտապել, ռաբբի Շիմօն, երբ որ այդպէս է, ասաց սեղանաւորը:

Ռաբբի Շիմօնը չնորհակալութիւն յայտնելով, հեռացաւ: Այնուհետև ամեն օր գալիս էր նա սեղանաւորի խանութը, և ամեն անգամ իմ գաղտնի միջից լսում էի նորանոր իսօսակցութիւններ:

Երկրորդ օր:

—Ռաբբի Շիմօն, հարցնում է սեղանաւորը.—դեռ երկար պէտք է սպասենք Մեսսիայի գալստեանը:

—Ժամանակը մօտեցել է:

—Ի՞նչպէս կը լինի մեր վիճակը, երբ նա կը յայտնվի:

—Սուրբ քաղաքը (Երուսաղէմը) կը վերականգնվի իր աւերակների միջից: Իսրայէլի ցրուհևած որդիները կը հաւաքվեն աշխարհի ամեն կողմերից: Աւետաց երկիրը կրկին կը ծաղկի իր հին փառքերով: Մեսսիան կը տիրէ ամբողջ տիեզեր-

քին: Եւ երկրի ամենահզօր թագաւորները, մէկ գահերիկ հրեայի փեշից բռնած, նրանից ողորմութիւն կը խնդրեին:

—Իսկ երբ կը յայտնվի Մեսիան:

—Բոլոր հեթանոսները կը դիմեն դէպի նա. բոլորը հրեայ կը դառնան:

—Որևէն այդ հեթանոսները, որ այժմ մեզ հալածում են, էլ չեն լինի:

—Արևի ծագելու տեղից մինչև նրա մուտքը կը տիրէ Մովսէսի սուրբ օրէնքը:

Երրորդ օր:

—Ռաբբի Շիմօն, ինչու ընկաւ Երուսաղէմը:

—Իսրայէլի որդիների մեղքերի պատճառով: Նրանք օրէնքը քանդեցին. նշօվայի փոխարէն կուռքեր պաշտեցին. օտարազգի կանանց հետ ամուսնանալով, պոռնկութիւն գործեցին. սուրբ տաճարի խնամատարութիւնը և քահանաների յարգանքը մոռացան. իրանց գոհերի, իրանց նուէրների մէջ ժլատ գտնվեցան. այրի կնոջ հացը խլեցին և որբերի ժառանգութիւնը յափշտակեցին: Այդ բոլորը տեսնելով, Աստուած բարկացաւ նրանց վրա, սուրը քաղաքը կոտրմանից և իսրայէլին գերութեան մատնից:

—Այժմ էլ մենք մի և նոյնն ենք գործում. ուրիշի հացը խլում ենք, նրա որդիներին քաղցած ենք թողնում:

—Դա նեղելի է, երբ գործը օտարազգիների հետ է, բայց մի իսրայէլացուն թոյլ տուած չէ իր եղբօրը հարստահարել:

—Ուրեմն օտարներին կարելի է:

—Կարելի է: Միթէ չես յիշում Թօվրաթի այն տեղը, երբ Մովսէս մտածում էր իսրայէլը փարաւօնների գերութիւնից ազատել և տանել նրանց իրանց հայրենի աշխարհը, նա խորհուրդ տուեց իսրայէլի կիներին, որ իրանց եգիպտացի հարևաններից արծաթեայ և ոսկեայ զարդեր փոխ առնեն, ասելով, թէ ոչ այնքան հետու մի տեղ ուխտ ենք գնում, երբ կը վերադառնանք, կրկին յետ կը տանք ձեզ: Կիներն արին այդ պատուէրը, և եգիպտացիների հարստութիւնը իրանց հետ տանելով, անցան Կարմիր ծովը:

—Յիշում եմ Թօվրաթի այդ տեղը: Բայց այդ խաբեբայութիւն չէր:

—Ոչ: Եգիպտացիները չատ էին հարստահարել իսրայէլացիներին, դրանք էլ փոխադարձաբար կողոպտեցին նրանց: «Ամէն ընդ ական»—դա օրէնք է:

Չորրորդ օրվայ առաւօտեան պահուն խանութի դռանը կանգնեց մի սայլակ:

—Ռաբբի Շիմօն, այդ ինչ է, հարցրեց տեղանաւորը:

—Գնում եմ, Աբրահամ Խայիչ, եկայ մնդուկը վեր առնելու և իմ չնորհակալութիւնը ձեզ յայտնելու:

—Միթէ, այդպէս չէ՞ւս, չատ ցաւում եմ, ռաբբի

Շիմօն։ Ես դեռ երկար յոյս ունէի լսել ձեր բարի խրատները։

—Այո, գնում եմ, Աբրահամ Խայիչ, Մովսէսի և Ահարօնի օրհնութիւնը ձեզ թողնելով։

—Թող Եհովան բարի ճանապարհ տայ ձեզ, ասաց սեղանաւորը և հրամայեց մղուկը տեղաւորել սայլակի վրա։

Ռաբբի Շիմօնը կրկին և կրկին օրհնեց Աբրահամ Խայիչին. նրանք համբուրվեցան, բարեմաղթեցին միմեանց շատ օրեր, երկար կեանք և այլն։

—Ես մի յիշատակ պիտի թողնեմ ձեզ, Աբրահամ Խայիչ, գուք շատ բարութիւններ արեցիք ինձ համար, ասաց ռաբբի Շիմօնը և տուեց նրան մի բան։

Թէ ինչ էր այդ, ես, իհարկէ, մղուկի միջից տեսնել չէի կարող, միայն լսեցի, որ քաւոր Պետրոսը ասաց նրան, թէ այդ արծաթեայ տուփի մէջ ամփոփված է «տապանակ ուխտի» մի մասը, և տուփը ինչպէս չնված է, պէտք է այնպէս անձեռնմխելի և առանց բացվելու մնայ։

—Պահիր քեզ մօտ, ասաց նա, և Աստուծոյ օրհնութիւնը պակաս չի լինի քո տանից։ Քո զաւակները կը ծլին, կը ծաղկին, և քո հարստութիւնը ծովի աւազի չափ կը լինի։

Սեղանաւորը չը պիտեր ինչով յայտնել իր շնորհակալութիւնը, մանաւանդ երբ լսեց, որ այդ տուփի շնորհիւ իր հարստութիւնը ծովի աւազի չափ կը լինի։ Ես չը տեսայ, թէ ինչ տուեց նա

քաւոր Պետրոսին, միայն լսում էի նրանց պրկախառնութիւն, նրանց համբոյրների ձայնը, լսում էի նրանց փոխադարձ գոհունակութիւնների ջերմ արտայայտութիւնները։

Սայլակը չարժվեցաւ։ Ես իմացայ, որ նրանք բաժանվեցան։

Սայլակը, որ տանում էր քաւոր Պետրոսի մեծերը, մեր սեպհականն էր։ Ինքը քաւոր Պետրոսը կառավարում էր ձիաները։ Նա չարժվում էր շատով և արագ կերպով։ Բայց դէպի ծոր էր տանում, ես տեսնել չէի կարողանում. ես դեռ իմ գաղտի մէջն էի։

Մի քանի ժամից յետոյ քաւոր Պետրոսը ինձ ձայն տուեց.—Էհմա կարող ես դուրս գալ։

Մղուկը պատրաստված էր ձեռնածոների մղուկի նման, որի մէջ հեշտութեամբ կարելի է մտնել և դուրս գալ առանց կողպէքը բաց անելու, առանց նրա խուփը բարձրացնելու։

Երբ դուրս եկայ, նայում եմ իմ շուրջը, կէսօրից բաւական անցել էր։ Գտնվում էինք մեծ ճանապարհի վրա, որը այդ միջոցին բոլորովին դատարկ էր։ Քաւոր Պետրոսը հրամայեց ինձ՝ նստել իր տեղը և կառավարել ձիաները։ Ես կատարեցի հրամանը, ասելով.

—Ես կը մնռնեմ սովից, եթէ մի բան չուտեմ. հէնց այս պիշեր պաշարս սպառված էր։

—Փոքր ինչ առաջ գնանք, ճանապարհին կայ մի իջևան, այնտեղ մի բան կը գտնենք ուտե-

լու։—Չէիր, ձիաները չատ կամաց են գնում։

Ես հարցրի.

—Ի՞նչ պիտի անենք, եթէ մեզ հետամուտ լինեն։

—Ոչ ոք հետամուտ չի լինի, պատասխանեց նա հանդարտութեամբ։—Ինձ յայտնի է, որ սեղանաւորը այսօր զբաղված է մի դատաստանական գործով. նա խանութում չի մնայ, ուրեմն և իր արկղը չի բաց անի, որ նկատէ, թէ իր հարստութեան հետ ինչ է պատահել։ Ես բաժանվելու ժամանակ նրան կանչեցին դատարանը։

Իջևանը այնքան մօտ չէր, որպէս զի շուտ քաշուր Պետրոսը։ Երեկոյեան, արևը մտնելուց յետոյ, հազիւ կարողացանք հասնել։ Սայլակը պահեցինք ճանապարհի վրա, քաշուր Պետրոսը ցած իջաւ, իսկ ինձ պատուիրեց մնալ ձիաների մօտ։ Նա մտաւ իջևանը, մի քանի րոպէից յետոյ վերադարձաւ, իր հետ բերելով մի չիշ արաղ, հաց, պանիր, և տասն հատ ձուկներ։ Ուրիշ բան չէր գտել։ Նոյն միջոցին իջևանի ծառաներից մէկը բերեց և դարի ձիաների համար։

—Այստեղ է՛ք կանենում կերակրել ձիաները, հարցրեց նա։

—Ոչ, մենք պէտք է չարունակենք ճանապարհը, ասաց քաշուր Պետրոսը։

Այդ բոլոր պաշարը մեզ հետ առնելով, սկսեցինք առաջ գնալ։ Երեք վերստաչափ հազիւ էինք հեռացել իջևանից, երբ քաշուր Պետրոսը հրամա-

յեց դադար գալ մեծ ճանապարհից և չեզուել դէպի աջ։

—Հիմա կանգնեցրէ՛ք, ասաց նա։—Այստեղ կարող ենք հանդստացնել ձիաները, մենք ես մի քանի կուտենք։

Բայց ինձ ուտելու ոչինչ չէր մնացել, որովհետև ես իմ բաժինը գալու ժամանակ ճանապարհին բոլորը կերել էի։

Մեր գտնված տեղը մի տափարակ դաշտ էր։ Թէև չատ չէինք հեռացել մեծ ճանապարհից, բայց այնքան սաստիկ մութ էր, որ անցորդները հազիւ կարող էին նշմարել մեզ։ Երբ ձիաները զարին կերան, փոքր ինչ հանգստացան, քաշուր Պետրոսը հրամայեց լծել։ Ես զբաղվեցայ ձիերը լծելով, իսկ քաշուր Պետրոսը այդ միջոցին փոխում էր իր ոտքերի հագուստը։ Երբ բոլորովին պատրաստ էինք, ասաց նա.

—Նստիր, քշիր դէպի այդ կողմը։

—Այդ կողմով մենք դարձեալ կը վերադառնանք քաղաքը, նկատեցի ես։

—Ես էլ այդ եմ ուզում։

Մեծ պատրաստութեամբ, զարտուղի ճանապարհներով, մենք լուսադեմին հազիւ կարողացանք հասնել քաղաքը։ Մեր սայլակը կանգնեց քաղաքի մի հեռաւոր և խուլ անկիւնում գտնված տան հանդէպ։ Այդ տունը այն կասկածաւոր բնակարաններից մէկն էր, որի դռները ցերեկով միշտ փակ են մնում, և գիշերները միայն մարդիկ այս-

տեղ ելումուտ են դործում: Այստեղ քաւոր Պետրոսը վարձել էր մի փոքրիկ մթին սենեակ, ուր հաղիւ տեղաւորեցինք մեր իրեղէնները: Բաւական չոքնած էինք: Ես պառկեցի բակում, սայլակի վրա, ձիանների մօտ, իսկ քաւոր Պետրոսը քնեց փոքրիկ սենեակում:

Հեռանալ մեկ քաղաքից, գնալ ձևացնելով, և կրկին վերադառնալ նոյն քաղաքը,—դա քաւոր Պետրոսի փախուստեան եղանակներից մեկն էր: Դիցուք թէ սեղանաւորը հէնց նոյն օրը հասկանար իր խանութում կատարված դողութիւնը, բայց մինչև կը յայտնէր ոստիկանութեանը, մինչև մեր ետևից մարդիկ կուղարկէին, բաւական ժամանակ կանցնէր: Մարդիկը կը գային և մեզ ճանապարհի վրա չէին գտնի, որովհետև մենք արդէն մի այլ ճանապարհով կրկին վերադարձած կը լինէինք նոյն քաղաքը:

Ես զարմացայ այն ժամանակ, երբ արևը մի ժամ առաջ ծագել էր և հնդկահաւերը բակում կռնչում էին: Բայց այդ հնացած, խոնաւութիւնից բորբոսած և գերեզմանի պէս մթին տան մէջ դեռ մարդիկ չէին երևում: Կարծես, դա ժանտախտով վարակված այն տներից մեկը լինէր, ուր մարդիկ չեն համարձակվում բնակվել: Միայն ես նկատեցի քաւոր Պետրոսին, իր սենեակի դռան առջև կանգնած, հեռուից ձեռքով կանչում էր ինձ:

—Իսկոյն թէյ կը տան, ասաց նա,—չուտով

խմիր, որովհետև ուրիշ տեղ եմ ուղարկելու քեզ:

Ներս մտայ սենեակը, նստեցի նոյն մնդուկի վրա, որ ամբողջ երեք օր իմ դազաղն էր եղած: Քանի րոպէից յետոյ, թէյի մատուցարանը ձեռքում ներս մտաւ մի մանկահասակ, բայց ոստիկ կեղտոտ հագնված կին: Նրա մի ժամանակ գեղեցիկ դէմքը այլանդակվել էր կարմիր բծերով, որ երևում էին երեսի վրա:

—Դա ով է, դարձաւ նա դէպի քաւոր Պետրոսը, մի առանձին ուշադրութեամբ իմ վրա նայելով:

—Իմ որդին է, պատասխանեց քաւոր Պետրոսը:

—Աչքերի սիրուն որդի ունիր, և ինձանից թագցնում էիր, ախ, դու ծերուկ, անխիղճ ծերուկ, բացականչեց նա, և մօտեցաւ ինձ, սկսեց փայփայել իմ մազերը:

—Լիզա, թող տուր, լրբութիւն ժամանակ չէ, դոչեց քաւոր Պետրոսը բարկութեամբ:

Լիզան ինձ բաց թողեց, բայց քաւոր Պետրոսին աւելի բարկացնելու համար ասաց.

—Հիմա կը գնամ քեզ համար սպիտակ հաց և կարագ կը բերեմ: Ես կարծում էի, որ միայն ծերուկն է այստեղ, այդ պատճառով թէյի հետ ոչինչ չը բերեցի նախաճաշելու:

Նա չոտպով դուրս վազեց սենեակից:

Լիզայի յարաբերութիւնները քաւոր Պետրոսի հետ բաւական ընտանեկան էին թուում ինձ: Երևում էր, որ նրանք վաղուց ճանաչում էին մի-

մնանց: Բայց քաւոր Պետրոսը այդ կարծիքը ցըրվելու համար, ասաց ինձ, որ նրա «վերնատունը փոքր ինչ դարտակ է». այսինքն յիմար է, և այդ պատճառով իրան վայելուչ պահել չը գիտէ:

Բայց Լիզան այնքան յիմար չէր երևում, որպես կամենում էր ցոյց տալ քաւոր Պետրոսը: Նա նըմանում էր այն տեսակ կնիկներից, որոնք վշտից և յուսահատութիւնից ասնջված, աչխատում են իրանց սրտի ցաւերը թմրեցնել արագի չոգիներով:

Երբ վերջացրի իմ նախաճաշիկը, քաւոր Պետրոսը ասաց.

—Դու ճանաչում ես հրէայ սեղանաւորի խանութը, կը գնաս նրա միրճակայքում կը պարտես և ինձ սեղկութիւններ կը բերես:

Ես գնացի, քաւոր Պետրոսին թագստի մէջ թողնելով, ինչպէս նա առաջ ինձ թագստի մէջ էր պահում: Ոչ սեղանաւորը և ոչ մի այլ մարդ այդ քաղաքում ինձ չէր ճանաչում:

Քաւոր Պետրոսի ենթադրութիւնը ուղիղ յայտնվեցաւ: Սեղանաւորը առաջին օրը չէր հասկացել, թէ ինչ էր պատահել իր արկղի հետ: Որովհետև այսպիսի սեղանաւորները, որոնք ոսկի, արծաթ և գոհարներ գրաւ առնելով, միշտ են ուղտասով տաւիս, սովորաբար միշտ վէճեր են ունենում գրաւատէրների հետ, և հետևաբար շատ անգամ գործ են ունենում դատարանների հետ: Այն օրը, որի գիշերը կատարվեցաւ յայտնի գողութիւնը, սեղանաւորը մի սիկնոջ դանդատով կանչված էր դատարանը: Հրէան վաճառել էր սիկնոջ 5000 բաբղ արժէք ունեցող օղամանեակը 1500 բաբղ պարտքի փոխարէն: Դատարանը գործը վճռել էր յօգուտ սիկնոջ:

Իսկ երկրորդ օրը, երբ ես գնացի քաւոր Պետրոսի համար սեղկութիւններ բերելու, գողութիւնը արդէն յայտնված էր: Ոստիկանութիւնը քննութիւն էր անում և կազմում էր իր տեղեկագիրը: Խանութի դռները, կողպէքները, լուսամուտները գոան ամրաղջ: Երկաթեայ արկղը նոյնպէս կոտրած չէր: Ոչնչին պակսից էր մնել գողը: Ինքը հրէան նոյնպէս ցոյց էր տալիս, որ նա իր արկղը բոլորովին կողպված գտաւ, և խանութի դռները փակված էին, երբ գործակատարները առաւօտեան եկան բաց անելու:

—Ոչնչին սատանաներ պէտք է մտած լինեն խանութը, ծաղրում էին չաուերը հրէային,—որովհետև սատանան կարող է անցնել փակ դռնից, պատի միջից, առանց հետք թողնելու:

Բազմութիւնն հետ հաւաքված էին այնտեղ և պատատէրներից չաուերը: Նրանք աղաղակում էին.

—Սուտ է խօսում անիծված հրէան, սուտ է խօսում: Նա ինքն է թագցրել մեր իրեղէնները, պատճառ բերելով, թէ գողացել են: Ո՞րտեղից մտաւ գողը, ինչպէս գնաց եկաւ: Ինչու արկղի միջի թաղթի փաղկը չը տարաւ, միայն մեր իրեղէնները տարաւ:

Ոստիկանությունը հաստատական դուռ կասկածը և կալանաւորեց հրէային:

Հրէան, երեի, մոռացել էր ռաբբի Շիմօնի սընդուկը, և երևակայել անդամ չէր կարող, որ նրան «տապանակ ուխտի» մէկ մասը ընծայող քահանան, և նրա հարստութիւնը ծովի աւազների չափ բազմացնելու ցանկութիւն յայտնող քահանան, կարող էր նրա արկղի հետ անպարեխղճաբար վարվել:

Մենք մի ամբողջ չաբաթ մնացինք Լիզայի մօտ: Եա ամեն օր նոր տեղեկութիւններ էի բերում քաւոր Պետրոսի համար: Նա ցերեկները դրսում չէր յայտնվում, այլ պիշերները միայն դուրս էր գալիս իր մթին սենեակից: Ախիօք ծեր էր դնում, —այդ մասին ինձ ոչինչ չէր ասում:

Լիզան օրըստօրէ աւելի համակրելի էր դառնում: Այդ դժբախտ կինը զարմեցնում էր իմ մէջ ոչ այլ զգայմունք, այլ միայն ցաւակցութիւն: Երբ նա պատմում էր ինձ իր կրած տանջանքները, իր հետ պատահած անցքերը, ես սարսափում էի: Նա մի կատաղի աւազակի սիրուհին էր, որից բաժանվել չէր կարող, որովհետև սաստիկ սիրում էր նրան, թէև օր չէր անցնում, որ չը ծեծվէր նրանից:

Որպէս պիշերով մոտիկ Լիզայի տունը, այնպէս էլ պիշերով դուրս եկանք այնտեղից: Թեղմ ազգիկը պատրաստել էր ինձ համար բաւական ճոխ պաշար ճանապարհին ուտելու համար: Նա ինձ

կոչում էր Նիկալայ, որովհետև այդ անունով ծանօթացայ նրա հետ:

—Նիկալայ, հոգիկս, ասաց նա մեզ ճանապարհ դնելու ժամանակ,—երբ կը պատահի քեզ միանդամ եա անցնել այդ քաղաքով, չը մոռանաս խեղճ Լիզային:

—Ջեմ մոռանայ, պատասխանեցի ես, և մեր սայլակը հեռացաւ:

Քաւոր Պետրոսը բարկացաւ: Նա սաստիկ ատում էր, երբ մարդիկ քաղցրութեամբ էին խօսում «քածերի» հետ, ինչպէս սովորաբար արտասանում էր նա:

Է·

ԲԱՐԵԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Գիշեր էր, երբ մենք դարձ եկանք յիշեալ քաղաքից: Լուսնեակի լուսով մեր սայլակը հանդարտ վազում էր հարթած ճանապարհով: Երկու ուժեղ ձիաներ քաշում էին նրան ամենայն արագութեամբ: Ես կառավարում էի նրանց երթևեկները: Քաւոր Պետրոսը մրափում էր սայլակի մէջ, որպէս մի հոգեյ, որ հանգստանալու սէրը է զգում մի մեծ յաղթութիւնից յետոյ:

Մեր ճանապարհը ձգվում էր անսահման անապատի միջով, ուր դէպի որ կողմը նայում ես, երկինքը միանում է հորիզոնի հետ: Այսպիսի անապատները ոչ միայն ցերեկով, այլ և գիշերով, այն ես լուսնակաց գիշերով, կախարդիչ կերպով ազդում են մարդու երևակայութեան վրա: Եւ իրապիսի պատկերներ, ասես, չեն գալիս ու չեն գնում նրա աչքերի առջևից...

Յանկարծ մտքը սկսում է հեռու և հեռու, և օտարական պանդխտը անցնում է իրան իր հայրենիքում... անցնում է ծանօթ երեսներ... անցնում է ծանօթ տեղեր... անցնում է իր մանկու-

թեան պրպտարը և ուրախանում է...: Բոլորը հետզհետէ անհետանում են: Իսկ այն պատկերը, որ միշտ կից է եղել նրա սրտին, նա մնում է, նա երկար ժամանակ մնում է...

—Այդ իմ Սառայի պատկերն է...

—Նազելի Սառա... սրբեան մեծացել է նա... սրբեան գեղեցկացել է... ահա նա ժպտում է... սրբեան ուրախ է... ահա մօտ եկաւ... ինչու է ըղձալը քարշ գցել... երեկ, ամաչում է... անց կարմրեց...: Սիրելի Սառա, մի վախիր... ես քո Մուրադն եմ... գրկիր ինձ... համբուրիր ինձ... ախ, ինչու ես փախչում... Սառա ջան... իմ Սառա...

Վերջին խօսքերը այնպիսի բարձր ձայնով արտասանեցի ես, որ քաւոր Պետրոսը իր քնից զարթնեց:

—Ինչ է, ինչ է պատահել, գոչեց նա չիմաստ վեղով:

—Ոչինչ, պատասխանեցի ես փոքր ինչ յուզվ պալով:

Նա կրկին աչքերը խփեց, քնեց:

Քաւոր Պետրոսի խուովութիւնը առանց պատճառի չէր: Ես ամբողջ գիշերը անցուցել էի զառանցութեան մէջ: Մի կողմից անքնութիւնը, միւս կողմից սայլակի անդադար օրօրվելը, այն ասոիճան գրգռել էին իմ ուղեղը, որ ես քնկել էլ չալուկնասիօնների մէջ...

Այդ ինձ հետ չատ անգամ էր պատահում: Բայց երբէք չէր պատահել, որ ես ինձ բոլորովին

մռանայի: Երբեմն, ամբողջ ժամերով, բոլորովին քնած դրսեվեան մէջ, ես կառավարում էի ձիաները, բայց գէթ միանգամ չէր պատահել, որ կամ մարակը, կամ երասանակները իմ ձեռքից ցած ընկնէին: Ես իմ կխաչքոն դրսեվեան մէջ՝ մինչև անդամ հետևում էի ճանապարհի ուղղութեանը, նկատում էի կամուրջները, զգուշանում էի գաւթվայրներից, և սայլակը վտանգի չէր ենթարկում: Իսկ այս անդամ, ինձ այն աստիճան մոռացել էի, որ ձիաներին իրանց կամքին էի թողել և բոլորովին չեղուել էինք ուղիղ ճանապարհից: Այդ նկատելի եղաւ այն ժամանակ, երբ լոյսը բացուեց և արևելքը սկսեց չառագանչել:

—Այդ ճանապարհը, սատանան գիտէ, թէ ուր է տանում, ասաց քաւոր Պետրոսը, երբ զարթնելով սկսեց նայել իր չուրջը:—Մենք մոլորուել ենք...

Այդ խօսքերը թէև արտասանեց նա հանդարտութեամբ, բայց նրանց մէջ կար և՛ բարկութիւն և՛ յանդիմանութիւն:

—Ցետ դառնանք, պատասխանեցի ես,—գուցէ կը գտնենք ուղիղ ճանապարհը:

—Չարիքաւոր չէ, չարուհակիր, աւելենք Աստուած ուր է տանում մեզ:

Քաւոր Պետրոսը մեր մոլորուելու մէջ գտնում էր Աստուծոյ կամքը: Նա մտածում էր, գուցէ ուղիղ ճանապարհի վրա մեզ մի վտանգ կը պատահէր, գուցէ այնտեղ հետամուտ էին լինում,

որ կալանաւորեն մեզ, իսկ չեղուելով ուղիղ ճանապարհից, ազատուեցանք:

Չարմանալի բան է Աստուծոյ ներկայութիւնը ամեն գործի մէջ. թէ գոյը և թէ կորոպտալը միևնոյն յոյս են դնում Նրա վրա: Սպանողը Նրանից ուժ է խնդրում իր բազկի համար, իսկ սպանվողը—ազատութիւն: Բոլորը գիտեմ են դէպի Նա:

Արևը բաւական բարձրացել էր: Մենք գտնվում էինք դեռ մի և նոյն հարթ-հաւասար անապատի մէջ: Դէպի որ կողմը և նայում ես վերջ չը կայ: Մի ծանր, ճնշող տպաւորութիւն էր գործում այդ լայնատարած, մեայլոտ անապատը մարդու վրա: Կարծում ես, թէ հօրիզոնը ամեն կողմից հետզհետէ նեղնալով, պատրաստվում է խեղդել քեզ: Տեղ-տեղ պատահում էին փոքրիկ գիւղեր, նոյնպէս փոքրիկ, ողորմելի խրճիթներով, բայց մենք կանդ չէինք առնում, անցնում էինք: Մի տեղ միայն քաւոր Պետրոսը ցած իջաւ սայլակից, մտաւ գիւղը, մեզ համար ճանապարհի պաշար գնելու, և մանաւանդ տեղեկանալու, թէ որտեղ ենք գտնվում, կամ դէպի ուր է տանում մեր բռնած ուղին:

Ես սայլակը կանգնացրի գիւղի դիւաւոր փողոցի վրա, սպասում էի քաւոր Պետրոսի վերադարձին: Նա կանչել տուեց գիւղի տանուտէրին, ինչ-որ խօսեց նրա հետ, և քաւորդ ժամից յետոյ վերադառնալով, ասաց ինձ.

—Այստեղ անկարելի է մնալ:

—Ի՞նչու։

—Ոչ մեզ համար հայ կարելի է դանել և ոչ ձիանելի համար գարի։

—Ի՞նչ է պատահել։

—Այս կողմերում սարսափելի սով է տիրում. մարդիկ ամեն ինչ ապառևով, յետոյ կերել են իրանց անասուններին, այդ ևս ապառևով, այժմ ուտում են այն, ինչ որ անասունները պիտի ուտէին։

Նա սուկացի։ Նա նստել սայլակի վրա և հրամայել քշել։

—Դէպի ո՞ր կողմը, հարցրի ևս։

—Դէպի աչ։

—Դուք հիմայ դիաքը, թէ ուր է տանում այդ ճանապարհը։

—Գիտեմ։

Քաւոր Պետրոսի պատմութիւնից երևայ, որ նախորդ տարվայ երաշտութիւնն պատճառով այս կողմերում հանձքը խիստ անյաջող է եղել, իսկ ներկայ տարվայ ցանքերը նոյնպէս մի առանձին բերնիաւորութիւն չէին խոստանում։ Գիւղացիները, որ առանց այդ դժբախտութիւնների ևս միշտ աղքատ են եղել, այժմ զրկվել էին ապրուստի ամեն միջոցներից։

—Իսկ մեզ մօտ ուտելու մի բան մնացել է, հարցրեց քաւոր Պետրոսը։

—Միայն հայը պակաս է։ Շատ ապրի Լիզան, նրա առատաձեռնութիւնն չնորհիւ, մենք այժմ

ունինք մի ամբողջ բուռ խոզի ապուխտ, մի քանի կտոր երշիկներ և պանիր։

—Պանիրը պահիր ինձ համար, իսկ միւսները դու կուտես։

Քաւոր Պետրոսը խոզի միս ուտելու սովորութիւն չունէր, որովհետև մեղք էր համարում։

Առաջվայ գիւղը այնքան հեռու էր, որ մենք հասանք այն տեղ, երբ երեկոյեան ճրագները վառվում էին։ Թէև քաւոր Պետրոսին ասել էինք, որ այստեղ ուելի յարմարութիւններ կը գտնենք իջևանելու համար, բայց յայտնվեցաւ, որ սովը և չքաւորութիւնը այստեղ ուելի սարսափելի էր։

Մեր սայլակը կանգնեցրինք առաջին հանդիպած խրճիթի դրանը։ Ճրագուն մոմ անգամ չը գտանք վառելու համար, որովհետև ճրագուն մոմերը այժմ գործ էին ածվում որպէս կերակուր։ Մեր հեռուից տեսած ճրագները ուրիշ ոչինչ չէին, բայց միայն վայրի ուչիղներ, որ բանեցնում էին մոմերի տեղ։

Մենք ունէինք մեզ հետ «մոմպատ», այսինքն մոմով պատած թելի մի ահագին կծիկ, որ մարդիկ ճանապարհորդութեան ժամանակ մատն են ածում։ Բայց այդ կծիկը մեզ ուրիշ չատ գործածում ևս հարկաւոր էր լինում։ Վառեցինք «մոմպատը»։

Մտանք խրճիթը։ Դա մի կատարեալ հիւանդանոց էր. բնակիչների մեծ մասը պառկած, հառաչում էր ցնցոտիների ներքոյ։ Ոտքի վրա էր մնա-

ցել միայն ծերունի տանտէրը և մի փոքրիկ աղջիկ—նրա թոռնիկը:

—Այստեղ անկարելի է մնալ, ասեցի ես քաջալ Պետրոսին:

—Ամեն տեղ այսպէս է, պարոն, մէջ մտաւ ծերունի տանտէրը,—ամեն խրճիթում հիւանդներ կը գտնէք:

Ամառվայ եղանակը և լուսնկայ գիշերը նպաստեցին մեզ լճեանելու բակում, դառարկ ախոռատան հանդէպ: Այստեղ հիւանդներ չը կային, օդը հետև և չնչաւորներ չը կային:

—Սամօվար կը գոնվի, հարցրի ես տան տէրից:

—Սամօվար, կրկնեց թաւամօրուս տան տէրը ծոծրակը քորելով:

—Այ, սամօվար:

Ռուս մուժիկին մի բան հասկացնելու համար պէտք է տան անդամ կրկնել:

—Սամօվար եթէ գոնվի, պարոն, պէտք է տէրտէրի տանը գոնվի:—Մենք էլ առաջվայ ժամանակներում ունէինք, պարոն, բայց մեր մեղքից ոչինչ չը մնաց, բոլորը ծախվեցաւ...

—Ինչու ծախվեցաւ:

—Ծախեցինք կերանք, պարոն: Մեր մեղքերի համար Աստուած պատիժ ուղարկեց սովը: Ոչինչ չը կար ուտելու:

—Խակ հիմա:

—Հիմա աւելի վատ է. սովի հետ աւելացաւ և հիւանդութիւնը:

Ես ընդհատեցի տխուր խօսակցութիւնը և կըրկին յիշեցրի նրան սամօվարը:

—Օվհա, ձայն տուեց նա իր փոքրիկ թոռնիկին,—վաղիր տէր հօր տունը, ասա, որ մեզ մօտ պարոններ եկան, թող փոխ տայ մեզ սամօվարը:

Եւ իրաւ, նրա խրճիթում ոչինչ չէր մնացել. կամ առաջուց չէր ունեցել, կամ ունեցածը վաճառել էր: Մի հատարակ տեղան, որի երեսի վրա սև փոսիկներ էին կազմվել սամօվարի տակից ընկած կրակներից, մի քանի հատ կոտրած տաբուրետկաներ, մի հատ արուբեայ կաթսայ, հնոցի մօտ դրած, որի մէջ վաղուց կերակուր չէր եփվել, մի քանի փայտեայ գդալներ, մի քանի անկոթ դանակներ առանց պատառաքաղների,—ահէ ամեն ցաւնենք դրանց վրա երկաթեայ անթրոցը (кочерга), կը տատանք կարասների տմբողջ թիւը:

Միակ առարկան, որ մնացել էր իր տեղում անշարժ, որին սովի բոլոր տառապութիւնը չէր կարողացել տիպել վաճառելու, էր Աստուածամօր պատկերը, փոքրիկ ձիտասը պրկում, որ դրած էր խրճիթի մի անկիւնում: Մուժիկը նրանից չէ բաժանվում, մուժիկը ամեն բան նրանից է սպասում և նրա համար է զոհում:

Գաւառ Պետրոսը այս գիշեր լուռ էր, ոչինչ չէր խօսում: Նա նստած էր մեր մեղաւիներից մէկի վրա և ծխում էր: Թխան հաղիւ անդամ էր պատահում, որ նա ծխէր, բայց երբ որ ծխում էր, դա արդէն նշան էր կամ տատիկ ուրախութեան

և կամ սատիկ տրամաբանեն: Վերջինը այս դիշեր ամենի հատանական էր: Երջանկացող թշնամությունները դառն տպավորություն էին գործել նրա զգայուն սրտի վրա:

Օլիան վերադարձավ տաճարը իր հետ բերելով, բայց տաճարի հետ եկավ և տէր հայրը, երևի, նրա համար, որ լսել էր, թէ հիւրերը «պարոններ» են և ոչ հասարակ մարդիկ: Քահանա Պետրոսը քաղաքավարությամբ ընդունեց նրան:

Քահանան յայտնվեցավ բանակիրքի մարդ, որպիսիները խիստ հազիվ են պատահում գիւղերում: Լսելով, որ մենք «պարոններ» ենք, նա կարծել էր, թէ զուտ պաշտօնական անձինք ենք, եկել էր յայտնվելու մի սարսափելի դէպք: Մի նովատանջ կին, քաղցածութեան կատաղութեան մէջ, սպանել էր իր երեխային և ուտելու փորձ էր արել...

Քահանա Պետրոսը զարհուրեցավ: Ինձ վրա ևս խիստ տպավորություն գործեց այդ լուրը:

—Մինչև այս ատենս սատկացել է սովը, հարցրեց քահանա Պետրոսը:

—Մարդիկ այժմ հանգիստ ոչինչ չեն գտնում ուտելու, պատասխանեց քահանան,—կերակրվում են բանջարներով, խոտերով, արմատներով և դեռ չը հասունացած ցորենի հատիկներով,—իսկ դրանք ամենի չուտով են սպանում նրանց, որովհետև հիւանդանում են ու մեռնում են:

—Շատ է մեռնողների թիւը:

—Շատ է: Գիւղի բնակիչների համարեա կէսը չէ մնացել: Տիֆը ամենի մեծ կոտորած է անում, քան թէ քաղցածութիւնը: Մոտացածներից չատերը հիւանդ են:

—Գիւղական հասարակութիւնը ոչինչ հնարների վրա չէ մտածում:

—Գիւղական հասարակութիւնը ինչ կարող է անել: Սպասում են կառավարութիւնից հաց և բժիշկ ստանալ: Մեզ խոստացել են:

—Շուտով կը ստացվի:

—Աստուած պիտի: Դեռ պէտք է քննեն, դեռ պէտք է տեղեկանան, թէ որ տաճկան օգնութեան կարօտ է մեր գիւղը, որ յետոյ օգնեն:

—Դուք ձեր գիւղեան մասին տեղեկութիւններ չէք տուել:

—Ինչպէս չենք տուել. մի քանի անգամ խնդիրներ ենք մատուցել, բայց դեռ խնդիրները չեն քննվել:

—Հաց ամենևին չէ մնացել:

—Ձկով յայտնի է, որ այսօր տէրտէրական ծոմ է. ես պէտք է պատարագ մատուցանեմ. ամբողջ գիւղում այնքան ալիւր չը գտնվեցավ, որ նշխարք պատրաստեինք:

—Իսկ մերձակայ քաղաքում հաց գտնվում է:

—Գտնվում է, բայց գիւղացիների մօտ միջոցներ չեն մնացել բերել տալու համար:

Տերութեան մտայղը պատեց քահանա Պետրոսի դէմքը, մի քանի րոպէ մնաց լուռ. մտածութեան

մէջ, յետոյ նա դարձաւ դէպի քահանան այդ խօսքերով.

—Խնդրեմ, Տէղուխիէն յանձն առէք, տէր հայր, ես կամենում եմ անձամբ տանել մի քանի խըրճիթներ, առաջնորդեցէք ինձ:

—Մեծ ուրախութեամբ, ասաց քահանան և վերկացաւ:

Նրանք գնացին: Մեր հիւրնկալը վաղից պիւղի տանուտէրին խնայում տալոս, թէ աստիճանաւոր է եկել: Քաւոր Պետրոսի այցելութիւնը տալիս էին պաշտօնական նշանակութիւն:

Ես և փոքրիկ Օլիան մնացինք մինակ. պատուհում էինք սամովարի չուրջը, հոգս էինք տանում թէյի պատրաստութեան համար:

—Այսօր ինչ ես կերել, Օլիա:

—Այնօրից, որ մայրս մեռաւ, ես հաց չեմ կերել:

—Շատ ժամանակ է, որ մայրդ մեռաւ:

—Երկու շաբաթ է:—Յետոյ Սաչան մեռաւ, յետոյ Միական մեռաւ... երէկ թաղեցին փոքրիկ Վերային...

Խեղճ աղջիկը չը կարողացաւ վերջացնել. նա սկսեց հեկեկալ:

—Գիտես, Վերան իմ քոյրն էր, ասաց նա արտասուախառն ձայնով:

Ես տուեցի Օլիային մի կտոր երշիկ և խնդրեցի, որ ուտէ: Խեղճ աղջիկը առաջին անգամ տեսնում էր մի այսպիսի բան:

—Այդ ինչ է, հարցրեց նա:

—Եփած միս է:

Նա չը կերաւ, թէև մօր մեռնելուց յետոյ հաց չէր կերել, այլ վաղից մաաւ խրճիթը, երևի, հիւանդներից մէկին ուտացնելու համար:

Քաւոր Պետրոսի այցելութիւնները երկար չը տևեցին, որովհետև նա մտել էր մի քանի խըրճիթներ միայն, և ամեն տեղ տեսնելով մի և նոյն զարհուրելի տեսարանները, մի և նոյն զրժբախտութիւնները, այլ ևս համբերել չէր կարողացել և յետ էր դարձել: Նա սաստիկ զզայուն մարդ էր. թշուառութեան համար դեռ պահված էին նրա աչքերում արտասուքի մի քանի կաթիլներ...

Նրա հետ էր և՛ քահանան և՛ պիւղի տանուտէրը: Իսկ պիւղացիների մի խումբ, լսելով այդ առակնկալ այցելութեան համբաւը, հաւաքվել էր մեր կեցած տան դուռները:

Չէնց որ նստեցին, քաւոր Պետրոսը դարձաւ դէպի քահանան այդ խօսքերով.

—Ես ձեզ կը տամ մի զումար, տէր հայր, որ բանով գոք հայ, բժիշկ և դեղօրայք բերել կը տաք քաղաքից: Ես հաւատացած եմ, որ ձեր ծանօթի թշուառութիւնը ձեզ համար նոյնքան զգալի է և ցաւակցական, որքան եղաւ նա ինձ համար, երբ այս պիչեր իմ աչքով տեսայ ողորմելի մարդկանց կրած տառապանքը:

—Այդ փողերը դանձարանից են, հարցրեց գիւղի տանուտէրը:

—Այդ փողերը ես եմ տալիս ձեզ, պատասխանեց քաւոր Պետրոսը:

Նրանք զարմացած մնացին: Նրանց վրա տիրեց մի տեսակ երկիւղ, մի տեսակ կասկած, թէ ինչ նպատակ կարող էր լինել դրանում, որ մի անծանօթ մարդ, մի քանի ժամ նրանց գիւղում հիւր լինելով, նուիրում էր այդքան փող:

—Աստուծոյ և իմ հոգու համար եմ տալիս, ասաց քաւոր Պետրոսը:

Աստուծոյ և հոգու անունը տալու ժամանակ նրանց կասկածը փարատւեցաւ, և ամէն կողմից օրհնութիւնները ու չնորհակալութիւնները չափ չունէին:

Քահանան, որպէս երևում էր, բարեխիղճ մարդ էր. նա թոյլտուութիւն խնդրեց քաւոր Պետրոսից, որ ներս կանչէ գրսում կանգնած գիւղացիներին ևս, որ մի քանի վկաների ներկայութեամբ ստանայ գումարը, որպէս զի, վերջը տարաձայնութիւնների առիթ չը մնայ:

—Ես, ասաց նա,—այդ գումարը մի քանի անձինքների գործակցութեամբ կը ծախսեմ, և նրա գործադրութեան մասին մանրամասն հաշիւ կը ներկայացնեմ ձեզ: Ցետոյ խնդրեց նա քաւոր Պետրոսի հասցէն:

—Այդ հարկաւոր չէ, տէր հայր, ես ձեզ բոլորովին հաւատում եմ:

Քաւոր Պետրոսը մինչև անգամ չը յայտնեց նրանց իր անունը, թէև շատ խնդրեցին, և հանդարտացրեց քահանային Աշտարակի խօսքերով, թէ բարեգործութիւնները պէտք է ծածուկ կատարվին և միայն Աստուած պիտի գիտենայ:

Յետոյ դարձաւ նա դէպի ինձ, և ներկայ դանվողներին անհասկանալի լեզուով, ասաց.

—Պատրաստվիր, որ չուտով ճանապարհ ընկնենք, այս գիւղը մնալու տեղ չէ:

Քաւոր Պետրոսը իր ձեռքով մխիթարեց այն դիւղացու դժբախտութիւնը, որի տանը հիւրասիրվեցանք մենք: Քառորդ ժամից յետոյ մեր սայլակը արդէն գտնվում էր ճանապարհի վրա:

Սպահանցի քահանային եկեղեցու չինութեան համար հանգանակած գումարից յետոյ, քաւոր Պետրոսի այդ երկրորդ բարեգործական վարմունքը ինձ աւելի զարմացնում էր:—Զարմացնում էր, գլխաւորապէս այն պատճառով, որ եկեղեցու չինութեան գործում նրան թելադրում էր հաւատը, կրօնի զգացմունքը և վերջապէս ազգային նախանձախնդրութիւնը: Իսկ այստեղ ինչ կար, որ զարթեցնէր նրա կարեկցութիւնը: Միթէ մի ամբողջ սովատանջ բազմութեան թշուառութիւնը կարող էր ազդել նրա քարացած օրսի վրա:

Այդ խորհրդածութիւնները պատեղծում էին իմ միտքը, երբ մեր սայլակը դանդաղ կերպով առաջ էր գնում: Ջիանները ամբողջ օրը չարչարված լինելով, չէինք կամենում աւելի յոգնեցնել նրանց:

Այդ միջոց էր տալիս ինձ քաւոր Պետրոսից բացատրութիւններ խնդրելու։

—Բարեդործութիւնը լաւ բան է, հարցրի նրանից։

—Ես չեմ հասկանում՝ ինչ առիթ տուեց քեզ յանկարծ մի այսպիսի հարց առաջարկել ինձ։

—Ինձ առիթ տուեց ձեր այսօրվայ վարմունքը։

—Լաւ բան է։

—Որովհետև մենք ինչու ենք խաթում, կողոպտում, սպանում, և ամեն տեսակ եղեռնագործութիւններից չենք մնում։

—Մենք կողոպտում ենք ժլատ հարուստներին։ Իսկ աղքատներին պէտք է օգնել։

Գիշերային լուսնեակն պահուն, անապատի մէջ, ճանապարհի վրա, առանձնացած մի խուռուբրա մարդու հետ, այս տեսակ վիճաբանութիւնը կարող էր վտանգաւոր հետեանքի հասցնել։ Իմ տապարը, որ միշտ սայլակի նստարանի տակ էր պահված լինում, հանեցի և խրեցի գօտիս մէջ։ Լուսնեակի լուսով քաւոր Պետրոսը նկատեց այդ։ Իսկ ես նրա դէմքի վրա նկատեցի մի արհամարհական ժպիտ։

—Դուք ասում էք, թէ աղքատներին և թշուառներին պէտք է օգնել։ Շատ գեղեցիկ միտք է, չարունակեցի ես։—Իսկ ողորմելի թաթար Ակէրը աղքատ և թշուառ չէր, ինչու հրամայեցիք ինձ սպանել նրան։

—Ես միջոցների մէջ խորութիւն չեմ դնում։

Եթէ Ակէրին սպանել չը տայի, չէի կարող կողոպտել բուխարեցի հարուստ վաճառականին։ Իսկ բուխարեցուն կողոպտելով, ես այսօր մի ամբողջ գիւղ ազատեցի սովամահ մահից։

Քաւոր Պետրոսի խօսքերը ոչքան էլ ինձ տարապայման թւէին, այսու ամենայնիւ, նրանք բըղխում էին հաստատ համոզմունքից, որովհետև ես գործում էր նա։ Նա իր դաղափարների մէջ յաջորդաբար էր վարվում։ Այնքան ժամանակ նրա մօտ ծառայելով, ես վկայ էի եղել չատ անգքերի և միշտ նկատել էի, որ նա մի առանձին կատաղի ատելութիւն ունէր գէպի ժլատ հարուստները,—որոց ընդհակառակն, նա երբէք չէր վըտացրել աղքատին և միշտ թշուառների բարեբար էր հանդիսացել։ Բայց ես յիշեցի մի պայման, որի մասին մինչև այսօր առիթ չէի ունեցել խօսելու նրա հետ։ Ես հարցրի.

—Դուք, որ միշտ բարի էք եղել գէպի աղքատը, գէպի հարստահարեալը և գէպի թշուառը, ինչու մինչև այսօր չը կատարեցիք ձեր խոստմունքը մի անձի վերաբերութեամբ, որ ձեր պատճառով թշուառացաւ։

—Ո՞նչ անձ։

—Իմ վարպետը։ Ձէք յիշում, երբ առաջին անգամ մենք վճռեցինք թողնել մեր հայրենիքը և օտար աշխարհ գնալ, մենք ուխտեցինք փող վաստակել և այն մարդու կրած բոլոր վնասների փոխարէնը վճարել։ Մոռացել էք։

—Չեմ մոռացել: Երբ կը հասնինք իշխանը, դու ինձ յիշեցրու, ես ցոյց կը տամ քեզ մի նամակ, որից դու կը տեղեկանաս, որ ես վաղուց կարգադրութիւն արել եմ այդ մասին: Ես ուղարկել էի մի դումար մեր գիւղի քահանային, խնդրելով, որ հասցնէ քո վարպետին, բայց պատասխան ստացայ, թէ այն օրից, որ նրան փախցրին բանտից, նրա մասին ոչինչ տեղեկութիւն չը կայ, թէ ինքը և թէ իր ընտանիքը անյայտացել են:—Բայց ինձ զարմացնում է մի բան, Մուրադ, թէ ինչը առիթ տուեց քեզ այսպէս կասկածաւոր կերպով վերաբերվել դէպի իմ գործունէութիւնը:

Ես ոչինչ չը պատասխանեցի:

Ը.

ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ՀՐԵՇՏԱԿԸ

Անցել էր աւելի քան մի ամիս այն օրից, որ մենք թողնելիք հրէայ տեղանաւորի գնված քաղաքը:

Շատ երկար կը լինէր, եթէ մանրամասնաբար նկարագրէի մեր ամբողջ ճանապարհորդութիւնը: Իմ յիշատակարանի այս գլուխը ես կիսով չափ համառօտում եմ,—համառօտում եմ, որովհետև չատպում եմ ծանօթացնել ընթերցողին մի նոր դէպքի հետ, որը իմ պատմին չատ մօտ է...

Կարճ կասեմ, անցնելով դանազան գաւառներից և փոքրիկ քաղաքներից, մենք արդէն գտնվում էինք Կայսրութեան հարաւային գաւառներում Սև ծովի եզերքի մօտ: Ընութիւնը այստեղ փոխվեցաւ, անտառատներից ազատվեցանք, երկիրը աւելի լեռնային էր:

Ամառնային գեղեցիկ աւուրներից մէկն էր: Մեր ճանապարհը գնում էր նեղ ձորի միջով, որ պատած էր խիտ անտառներով: Ճանապարհի մէկ կողքով զուգնթաց կերպով ձգվում էր խորին անդունդ, որի յատակում հազիւ նշմարվում էր լեռ-

նային գետակը: Իսկ ճանապարհի միւս կողքին բարձրանում էին ապառաժներ, որ ծածկված էին ծառերով:

Ինձ յայտնի չէր, թէ ուր էր տանում այդ ճանապարհը, կամ ինչ էինք որոնում այդ վայրենի, հանարեա անմարդաբնակ լեռների մէջ: Ես միայն հիացած էի բնութեան գեղեցկութիւններով: Երբեմն ես լսում էի առուակների խոխոջմունքը, որոնք թագուն վազում էին թփերի միջով. երբեմն տեսնում էի նրանց ջրվէժը, որ նոր ծագող արեգակի առաջին ճառագայթներից ծիածանի նման կամար էին կապում կանաչազարդ լեռան վրա: Ցեղ-ցեղ հանդիպում էին հին ամրոցների աւերակներ, որ մնացել էին թաթարների տիրապետութեան ժամանակներից:

Կրկնում եմ, որ ես ամենևին տեղեկութիւն չունէի, թէ ինչ նպատակով էինք ճանապարհորդում: Միայն քաւոր Պետրոսը մի բան որոնում էր այն լեռների մէջ. նա չտապում էր, որքան կարելի է, չուտով հասնել ծովի ափերին:

Մինչև կէսօր մենք գնում էինք մի և նոյն նեղ ճանապարհով, որ երկու կողմից սեղմված էր ծառերով: Բայց դեռ ոչ մի բնակութեան չէինք հանդիպել և ոչ մի մարդու երես չէինք տեսել: Շարունակել ուղին անհնարին էր, որովհետև ձիաները սաստիկ յոգնած էին: Պէտք էր փոքր ինչ հանգստանալ: Մենք կանգնեցրինք սայլակը մի տեղում, ուր ձորի միջով անցնող գետակը աւելի

բարձրից էր հոսում և ջուրը բոլորովին մատչելի էր: Իմ առաջին հոգսը եղաւ ձիաները ջրել և նրանց կեր տալ: Ցետոյ սկսեցինք յագեցնել և մեր քաղցը:

Ճաշելուց յետոյ քաւոր Պետրոսը նստած էր մի ծառի հովանու նկատմամբ, լուռ մտախոհութեան մէջ էր գտնվում: Սատանան գիտէ, թէ ինչ էր մտածում նա: Գուցե այս տեսակ լռութիւնը միչև նախապատրաստում էր մօտալուտ փոթորիկ: Ես ձանձրացայ և մտայ անտառը փորը ինչ ծառերի մէջ մանդալու համար:

—Հեռու չը գնաս, զգուշացրեց նա:

—Ինչու:

—Այս տեղերը խիստ երկիւղալի տեղեր են:

—Ես ինձ հետ կը վեր առնեմ տապարս:

Այս վէնքը իմ մարմնի անբաժանելի անդամներից մէկն էր:

Զարմանալի բան է, լինում են այսպիսի րոպէներ, երբ հասակ առած մարդն անգամ երեխայ է դառնում: Իմ մանկութեան զուարճութիւնները միտս եկան. սկսեցի քաղել և ուտել վայրենի պտուղներ: Նրանք անզգալի կերպով հրապուրում էին ինձ աւելի հեռու և հեռու դէպի անտառի խորքը: Ես բոլորովին մոռացայ քաւոր Պետրոսի պատուէրը:

Յանկարծ իմ ականջին զարկեց մի ձայն. նա աւելի նման էր խուլ հառաչանքի: Ես մօտեցայ: Ձայնը կրկնվեցաւ: Պարզ որոշեցի, դա կանացի

ձայն էր, որ լսելի էր լինում ոչ այնքան հեռուից: Ես թանգվեցայ թուփերի մէջ և աչքս պահեցի վրան: Ինչ եմ տեսնում.—մէկ մանկահասակ աղջիկ, չոքած գետնի վրա, պրկել էր մի տղամարդի ոտքերը, ազաչում էր, պաղատում էր խնայել իր կեանքին: Տղամարդը կանգնած, բըռնել էր նրա մազերից, և վայրենի կատաղութեամբ պատռտտում էր ազանել: Չէնց որ նա սուրը բարձրացրեց, ես կայծակի արագութեամբ վրա հասայ: Իմ հանելը և տապարիս զարկը կատարվեցաւ մի և նոյն րոպէում: Նա ընկաւ գետնի վրա:

Աղջիկը ազատված էր:

Զարագործը լողում էր արեան մէջ: Նա իր զարհուրելի դէմքը դարձրեց դէպի ինձ, արձակեց մի քանի հայհոյանքներ և լռեց...

Ես ատրասիելի խոռոչութեան մէջ ընկայ. լաւ հայոց լեզուի բառեր էին: Ուրիմն իմ ձեռքը չազախվեցաւ մի հայի արեան մէջ, որը մահուան տագնապի րոպէում, մոռանալով իրան, իր հայհոյանքները արտասանեց մայրենի լեզուով:

Այսուհետև պէտք է մի գաղանիք լինի, մտածեցի ես և գարձայ դէպի աղջիկը, որ զարհուրած նայում էր իմ վրա:

—Ո՞վ ես դու:

—Իմ հայրն ու մայրը մնացան Խոլերայից:

—Այդ մարդը ինչու էր սպանում քեզ:

—Գիւղացիք ինձ հայ էին տալիս. ես նրանց համար գուշակում էի...

—Ես այդ չեմ հաւատում:—Այդ մարդը ինչու էր սպանում քեզ:

—Նա լաւ մարդ չէ... նա չատ վատ մարդ է...

—Ի՞նչպէս ընկար նրա ձանկը:

—Ինձ բռնեց, երբ մի օր պատնում էի գիւղից:

—Յետոյ:

—Տարաւ անտառը... այնտեղ ընկերներ ունէր, բոլորը չար մարդիկ էին... բոլորը աւազակներ էին...

—Ի՞նչ արեցին քեզ:

—Չարչարեցին... չատ չարչարեցին...

—Էլ ինչու էին սպանում քեզ:

—Ես ասեցի, եթէ ինձ բայ չը թողնէք, կը մատնեմ ձեզ:

—Ի՞նչ բանում պէտք է մատնէիր:

—Երանք թուղթ փողեր էին չինում:

—Դու մատնեցիր:

—Չը մատնեցի: Ինձ տալին այդ մարդու ձեռքը, որ սպանէ ինձ:

Գաղանիքը մատամբ պարզվեցաւ:

—Այն մարդիկը հեռու են կենում:

—Այդ անտառի մէջն են:

—Դու ճանապարհ ես նրանց բնակարանը:

—Ճանապարհ եմ:

—Կարող ես ինձ ցոյց տալ:

—Ա՛խ, ես չեմ գնայ այնտեղ, ես վախում եմ...

—Դու գիտես ինչ ազգից են նրանք:

—Ես չատ լեզուներով խօսում եմ, բայց նրանց լեզուն չէի հասկանում:

—Կարող ես ինձ տանել նրանց մօտ:

—Մի գնացէք նրանց մօտ. նրանք լաւ մարդիկ չեն:

Վերջին խօսքերը մի այնպիսի զգալի կերպով արտասանեց խեղճ աղջիկը, որ ես համոզուեցայ իսկոյն չը գնալ աւազակների բնակարանը և վճռեցի նախ այդ անցքը յայտնել քաւոր Պետրոսին և ապա օգնել նրա կարգադրութեանը:

Աղջիկը կը լինէր հազիւ տաս և ութ տարեկան: Նա գիպսանուշի էր, բայց ոչ Ռուսաստանի գիպսաններից, այլ հեռաւոր երկրներից եկած, բայց ինչ երկրներից,—նա բացատրել չը կարողացաւ: Նրան կոչում էին Ենէկ: Նրա հայրը ածում էր արփայի վրա, մայրը երգում էր, իսկ ինքը պար էր գալիս: Այդ պարագմանքով թափառում էին և պանով ապրում էին: Ծնողները մինը միւսից յետոյ, խօլերայից բռնուելով, մի չարաթվայ մէջ մեռան: Ենէկն մնաց որբ և անտէր: Նա չարաչարկից այնպէս թափառել պիտից պիտ, քաղաքից քաղաք, մարդկանց համար գուշակութիւններ էր անում, հմայում էր և վաղ էր տանուում:

Ենէկն իր ցեղին յատուկ լղարիկ կազմուածք ունէր, բայց սաստիկ զիւրաթեք, սաստիկ աւազդական էր նա: Առհասարակ մի գիպսեցիկ նրբութիւն արտափայլում էր նրա մարմնի իւրաքանչիւր գծերից: Աչքերը սև և կրակոտ էին. գոյնը նոյնպէս թուխ էր, որպէս մազերը: Բայց որքան

կեանք կար նրա հայեացքի մէջ, որքան պարզութիւն կար նրա խօսքերի մէջ...

Վերադառնալով քաւոր Պետրոսի մօտ, ես չը գիտէի ինչ տեսակ հաշիւ և համար տամ իմ անտառում կատարած գործողութեան մասին: Նա հեռուից տեսնելով ինձ Ենէկի հետ միասին, հեգնեց, ասելով.

—Որսորդութիւնդ յաջողակ է եղեւում. մնսակ գնացիր, զոյգով վերադարձար:

Նա նստած էր մի և նոյն ծառի հովանու ներքոյ, ուր առաջ թողել էի նրան: Ես ոչինչ չը պատասխանեցի, տարայ Ենէկին սայլակի մօտ: Խեղճ աղջիկը այնպէս չատուել մտերմացաւ ինձ հետ, որ իսկոյն հարցրեց.

—Ասելդ ունես:

—Ի՞նչ ես անում:

—Դրանք պէտք է կարկանեմ:

Նա ցոյց տուեց իր պատառոտած հագուստը:

Ես Ենէկին թողեցի սայլակի մօտ և չտապեցի դէպի քաւոր Պետրոսը:

—Այդ ինչ բան է, հարցրեց նա այժմ խիստ տոն կերպով:

Ես առանց մի բան թագցնելու պատմեցի նրան անտառում պատահած անցքը, պատմեցի բոլորը, ինչ որ լսել էի Ենէկից: Նա հետաքրքրութեամբ լսում էր: Ես կարծում էի, որ նա կը յանդիմանէր ինձ իմ գործած անխոհեմ սպանութեան

համար, որի մէջ չահեկան կամ օգտաւէտ ոչինչ չը կար: Բայց նա գտաւ դրա մէջ մի չահ:

—Պէտք է օգուտ քաղել այդ դէպքից, ասաց նա, երբ ես վերջացրի աղէտալի պատմութիւնը:

—Ո՞րպէս:

—Այդ մարդիկը մեզ հարկաւոր են...

—Ի՞նչպէ:

—Աղջիկը չասաց քեզ, թէ նրանք չինում են կեղծ թղթադրամներ:

—Ասաց:

—Այդ բաւական է:

Նա էլ չը խօսեց, հրամայեց իսկոյն լծել ձիաները: Երբ սայլակը պատրաստ էր, ես հարցրի.

—Ի՞նչ պէտք է անել այդ աղջկայ հետ:

—Վեր առ մեզ հետ: Մենք պէտք է առանձնանանք այդ անտառի մէջ մի ապահով տեղում, մինչև կը տեսնենք, թէ ովքեր են այդ մարդիկը: Գնի՛ր դէպի ձախ:

Արևը արդէն խոնարհւում էր դէպի իր մուտքը, երբ մենք մտանք մի ձորում, որ զոգաւորվելով, կազմում էր մի նեղ ծոց անտառապատ լեռների մէջ: Այստեղ իջևանեցինք:

Նէնէն լուռ էր և տխուր: Կարծես թէ, խեղճ աղջիկը մտածում էր, թէ աւազակի ձեռքից ազատվելուց յետոյ, կրկին որպիսի վիճակի ենթարկվեց նրան դառն ճակատագիրը, կրկին որպիսի մարդկանց ձեռքը ձգից: Բայց նա դրա վրա չէր մտածում. նա քաղցած էր. նա մի քանի օր ոչինչ

չէր կերել և սովից նուաղել էր: Ես իսկոյն տուեցի նրան մի բան ուտելու. նա կազդուրվեցաւ, և ժպիտը երևեցաւ նրա.

—Դուք լաւ մարդիկ էք, ես ձեզ մօտ կը մընամ. դուք ինձ չէք սպանի:

Երբ մանչը բոլորովին պատից, քաւոր Պետրոսը ասաց ինձ:

—Մուրատ, այդ աղջիկը ճանաչում է աւազակների բնակարանը, դրան վեր առ քեզ հետ, գնացէք, լաւ բերեցէք այն մարդերի մասին:

Ես իսկոյն համաձայնվեցայ: Ինձ հետաքրքրում էր աւելի այն, որ այնօր իմ սպանած մարդու բերանից լսեցի հայերէն խօսքեր: Ինչ գործ ունէր հայը այդ վայրենի, անմարդաբնակ լեռների մէջ: Ես վեր առի բացի տապարից և մի զոյգ ատրճանակներ: Ամեն ինչ պատրաստ էր, միայն դժուար էր համոզել Նէնէին, որ նա առաջնորդէր ինձ մինչև աւազակների բնակարանը:

—Ա՛խ, մի տարէք ինձ այնտեղ... Նրանք չար մարդիկ են... ես վախենում եմ... կրկնում էր նա ողբալի ձայնով:

—Ի՞նչու ես վախենում, ես քեզ հետ եմ գալիս:

—Դու կը սպանես նրանց, այդպէս չէ:

—Կը սպանեմ, եթէ քեզ պիղծելու լինեն:

—Չա՛, սպանիր նրանց... նրանք Աստուած չունեն...

Նէնէն այնօր իր աչքով տեսել էր իմ ձեռքի

ուժը: Նա չուտով համոզվեցաւ, որ ես կը կատարեմ իմ խոստմունքը: Երեսում էր, որ անբախտ աղջկայ մանուկ կուրծքի մէջ բորբոքվում էր խիստ դառն վրէժխնդրութիւն դէպի այդ չարադործները, և այդ պատճառով, երբ վերջին խոստմունքը լսեց, իսկոյն յօժարվեցաւ ինձ հետ դալու:

Լուսնեակը լուսաւորում էր հարիւր նշմարվող չափովը, որ տանում էր դէպի աւազակների բնակարանը: Այդ լեռնային չափովը տեղ-տեղ կորչում էր խոտերով ծածկած խոտաբոյսերի մէջ և դարձեալ յայտնվում էր: Ընկերս գնում էր իմ ետևով և համարեա կպած էր իմ կողքին: Նա իմ աջը բռնել էր իր փոքրիկ ձեռքի մէջ, և մի այնպիսի հաղտաարութեամբ պահում էր, կարծես թէ, վախենում էր, չլինի թէ թողնեմ նրան մենակ, դիշերային մթութեան մէջ, աւազակների բնակարանի մերձակայքում, իսկ ես վախչեմ:

Յանկարծ նա կանգ առաց, և ընդհատելով մեր մէջ տիրող լռութիւնը, ասաց.

—Դու լաւ մարդ ես:

—Ինչ դիտես:

—Եթէ դու չը լինէիր, այն աւազակը ինձ կը սպանէր:

—Այդ ծառած ազատեց քեզ:

—Նա քեզ ուղարկեց, որ դու ինձ ազատես:

Այդ խօսքերի միջոցին նա իմ ձեռքը տարաւ և սեղմեց իր բորբոքված չրթունքի վրա: Դա

նրա լուռ շնորհակալութեան նշանն էր: Բայց ով կարող էր նախագուշակել, որ այդ անմեղ աղջկայ, որը իր տրտի բոլոր ջերմութեամբ երախտամտութեան էր լինում ինձ, որպէս իր կեանքի ազատչին, մի օր կը լինէր իմ փրկութեան հրէշտակը...

—Ա՛խ, որքան յիմար եմ ես, խօսեց նա յանկարծ մտաբերելով,—ես մինչև հիմա չեմ հարցրել, թէ ինչպէս է քո անունը:

—Մուրատ:

—Մուրատ, ինչ գեղեցիկ անուն է, ինչպէս հնչում արտասանվում է:

Մահտան երկիւղը այնքան տիրել էր խեղճ աղջկայ սրտին, որ նա ամեն անդամ, երբ մտաբերում էր իր հետ կատարված անցքը, տարցնում էր.

—Մուրատ, դու ինձ չես սպանի, այդպէս չէ:

—Ես քեզ իմ հոգու պէս կը պահեմ:

Նա նայեց իմ երեսին և նրա աչքերը վառվեցան ուրախութեան լոյսով: Նա գոհ էր. նա ապահով էր: Անտէր, անխնամ, թափառաշրջիկ, բախտի կամքին թողած որբիկը այժմ մի պաշտպան ունէր:

Անտառի խորքից նշմարվեցաւ ճրագի աղօտ լոյս:

—Տես, այնտեղ են... ցոյց տուեց Ընկերս:

Շաւիղը, որ տանում էր դէպի այդ կողմը, բոլորովին անհետացաւ մացառների մէջ: Մենք ըն-

ժառանգութեամբ կարողանում էինք առաջ գնալ: Նէնէի առանց դրան ևս քրքրված հոգուստը, բռնելով փչոտ թմբերից, պատառոտվում էր:

—Դու այստեղ կը սպասես, մինչև ես կը վերադառնամ:

—Ո՞ւր ես գնում, հարցրեց Նէնէն դողդոջուն ձայնով:

—Այնտեղ, որտեղից երևում է ճրագի լոյսը:

—Ա՛խ, մի գնացէք այնտեղ... մի մոէք նրանց մօտ...

Նրան միամտացրի, ասելով, թէ պէտք է հեռուից միայն նայեմ նրանց բնակարանին, և այնքան զգոնութեամբ, որ ինձ տեսնել չեն կարող: Նա հանդարտացաւ: Երևում էր, որ Նէնէն այնքան երկչոտ չէր, որքան ես կարծում էի: Նա մտածում էր իմ մասին, չիմէ թէ վտանգի հանդիպէի: Խեղճ աղջիկ, այն ինչ զգայնութիւնք էր, որ զարթեցրել նրա մէջ մի այդպիսի կարեկցութիւն դէպի ինձ:

Նա մնաց թուփերի մէջ, ասելով, թէ հեռուից կը դիտէ ինձ: Ես ուղղեցի իմ ընթացքը դէպի այն կողմը, ուսկից նշմարվում էր լոյսը: Քառորդ ժամից յետոյ երևաց մի խրճիթ, որ թաղնված էր ծառերի ու պատառուխների մէջ: Ամենայն զգուշութեամբ, առանց մի թեթև չշուշ անդամ հանելու, մօտեցայ: Նշմարվող լոյսը դուրս էր ցոլանում միակ պատուհանից, որ շատ բարձր չէր գետնի մակերեսոյթից: Այդ ծակից կարելի էր դիտել հետաքրքրութեամբ հետազօտել խրճիթի ներսը: Ինչ եմ տեսնում:—Մի քանի ոտաթաթ դէմքեր բոլորել էին ընթրիքի սեղանի չուրջը, ուտում էին ու խմում էին: Այդ հարբած, մոլեգնած հասարակութեան աղմուկն ու ազաղակը չէր թողնում մի բառ անդամ որսալ նրանց խօսակցութիւնից: Մի քանի րոպէ ևս սպասեցի նրանց խօսակցութիւնից: Մի քանի րոպէ ևս սպասեցի, բայց իմ ականջներին չէր հասնում: Տէր Աստուած, այդ ինչ բան է: Իմ սպանչին դիպան խաչատուր, Համբարձում, Մնացական անուններդ: Դուք հայի անուններ էիք: Ես լսում էի հայոց ձայներ, հայոց խօսքեր, իսկ և իսկ այն բարբառով, որպէս խօսում էին իմ հայրենիքում...

Ինձ համար դրանց ինչ տեսակ մարդիկ լինելը արդէն պարզված էր: Շատով թողեցի խրճիթը և հեռացայ, որովհետև չէի ուզում Նէնէին երկար սպասել տալ: Նրա ուրախութիւնը չափ չը կար, երբ ողջութեամբ վերադարձայ նրա մօտ: Նա այժմ միամտաբար սկսեց դալել իմ քաջութիւնը:

—Դու զօշաղ ազայ ես, Մուրադ, ասաց,—դնացիր նրանց բնակարանի մօտ ու քեզ ոչինչ չը կարողացան անել:

Մենք չտապեցինք քաղաք Պետրոսի մօտ: Նա անհամբերութեամբ սպասում էր մեզ: Ես պատմեցի բոլորը, ինչ որ տեսայ, ինչ որ լսեցի խրճիթում: Նրա խոժոռ դէմքի վրա երևացին մի տեսակ ցնցումներ, որ արտայայտութիւն էին նրա սրտի բեկորութեան:

—Դա խաչագողների մի նշանաւոր որջն է, ասաց նա մի առանձին բաւականութեամբ:—Ես այդ մարդիկներին ծանօթ էի...

Թ.

ԽԻՂՃՍ ԶԱՐԹՆՈՒՄ Է

Միւս օրը առաւօտեան քաւոր Պետրոսը ասաց ինձ հետեւեալ խօսքերը.

—Մաքրադ, ես տեսնում եմ, որ Աստուած մեզ հետ է. մեր գործը օրըստօրէ յաջողութիւն է խոստանում: Ես վաղուց ծանօթ էի այդ մարդիկներին, վերջապէս բախտը մեզ հանդիպեցրեց նրանց: Նրանք խիստ համարձակ և ընդունակ մարդիկ են: Նրանց ձեռքով կարելի է միլիոններ դիզել: Գնանք և միանանք նրանց հետ, մենք սիրով կընդունենք նրանց ընկերութեան մէջ:

Երեսում էր, խօսակցութեան առարկան խիստ մօտ էր քաւոր Պետրոսի սրտին, այդ պատճառով նա այնպէս երկար ձգեց իր ճառախօսութիւնը: Ես ես, համոզված լինելով, որ նա ամեն րոպէ մէջ իմ բարին է ցանկանում, ընդունեցի նրա առաջարկութիւնը:

—Բայց մէկ դժուարութիւն կայ, ասաց նա:

—Ի՞նչ դժուարութիւն:

—Այդ աղջիկը...

Նա ցոյց տուեց Ենէնի վրա, որը դեռ քնած էր:

—Նա ինչով կարող է արդելք լինել մեզ:

—Ամեն բանով:

—Ես չեմ հասկանում:

—Ուրեմն լսիր: Այդ աղջկայ կեանքը ազատելու համար, դու սպանեցիր այն մարդուն, որը յինչևէ ընկերութեան անդամ էր: Այժմ մենք ցանկանում ենք նրանց հետ միանալ: Մտածիր, նրանք կարող են վտանգութիւն ունենալ դէպի մեր հաստատութիւնը:

Ես ոչինչ չը գտայ պատասխանելու: Նա շարունակեց.

—Մենք ինչպէս կարող ենք այսօր միանալ նրանց հետ, երբ երէկ սպանել ենք նրանց ընկերներից մէկին:

—Մենք կարող ենք այդ սպանութիւնը թաղցնել:

—Այո, կարող ենք այդ սպանութիւնը թաղցնել: Բայց քանի որ աղջիկը մեզ հետ կը լինի, թաղցնել չենք կարող: Բացի դրանից, այդ աղջկայ մասին նրանք կասկած ունէին, թէ կը մատնէ իրանց, և այդ պատճառով վճռեցին նրա մահը: Աղջիկը դեռ կենդանի է, ուրեմն նրանց կասկածը կը մնայ դարձեալ կասկած: Իսկ երբ մենք կը միանանք նրանց ընկերութեան հետ, և այդ աղջկան մեզ հետ կը տեսնեն, արդեօք մեր անձը չենք ենթարկի նոյն կասկածանքին, որ նրանք ունէին այդ աղջկայ մասին:

—Մենք կարող ենք աղջկան մեզ հետ չտանել, այլ բաց թողնել, ուր որ ուզում է, թող գնայ:

Քաւոր Պետրոսը, որ ոչ մէկ խօսքի առջև կանգ չէր առնի, լռեց, մտածութեան մէջ ընկաւ: Ես չէի հասկանում, թէ ինչու նա այսպէս սառնասիրտ ոլորում էր, քաշքշում էր իր բացատրութիւնները, առանց իր վերջնական միտքը յայտնելու: Ինչ երկիւղ ունէր ինձանից: Վերջապէս փոքր առ փոքր յայտնեց նա իր միտքը:

—Դու ասում ես, որ մենք կարող ենք աղջկան բաց թողնել, ուր որ ուզում է, թող գնայ: Բայց այդ անկարելի է: Յիսանուհին երբէք չի մոռանայ վիրաւորանքը և իրան հասցրած անպատուութիւնը: Այդ մարդիկը, որպէս քեզ յայտնի է, անպատուել են այդ աղջկան, և մինչև անդամ պատրաստուել են սպանել նրան: Այդ բոլորը չի մոռանայ նա, և պէտք է վրէժխնդիր լինի, պէտք է մատնէ նրանց: Իսկ մատնելով նրանց, կը մատնուինք և մենք, որովհետև նրանց խումբի մէջ կը լինենք, որովհետև կամենում ենք ընկերանալ նրանց հետ:

—Ուրեմն ինչ պէտք է արած:

—Պէտք է անել այն, ինչ որ նրանք էին կամենում անել:

—Սպանել...

—Այո, սպանել:

Առաջին անդամն էր, որ քաւոր Պետրոսի խօսքը ոչ միայն վատ տպաւորութիւն գործեց իմ վրա, այլ կատաղութեան չափ գրգռեց իմ բարկութիւնը: Ես գոչեցի.

—Սպանել նրան, որի կեանքը ազատել ես,— դա խղճի և ազնուաթիան հակառակ բան է:

Մի դառն, արհամարհական ժպիտ երևաց նրա դերեզմանի պէս սառն դէմքի վրա:

—Խղճմտանք... ազնուաթիւն... բացականչեց նա,—ինչ զեղեցիկ խօսքեր են... բայց նոյնքան դատարկ, որքան ինքը՝ յիմարաթիւնը...

—Ինչու:

Այդ հարցին պատասխանելու ժամանակ նա իր ձայնը մեղմացրեց:

—Դու դեռ ազգ ես, Մուրատ, և աչխարհը չես ճանաչում: Մարդ չէ կարող խղճմտանք և ազնուաթիւն ունենալ այնպիսի ժամանակներում, երբ ամբողջ միմնոլորտը, որի մէջ ապրում է նա, վարակված է անբարոյականաթեամբ: Եթէ նա այնքան յիմար կը լինի, որ կը ցանկանայ ազնիւ լինել, անտարակոյս, ինքը իրան դժբախտաթեան կը դատապարտէ: Այսպիսի հանգամանքներում, մարդ պէտք է խղճմտանք և ազնուաթիւն ունենայ պէսի իր անձը միայն և դէպի նրա բարօրաթիւնը: Իսկ երբ մի ուրիշը պղտիք է լինում իր բարօրաթեանը, պէտք է ոչնչացնել նրան, որ ինքը կարողանայ ապրել, և լաւ ապրել:

Ես պատասխանեցի նրան կրօնական փաստերով.

—Դա Աստծուն ընդդէմ է, դա մեղք է, դա քրիստոնեայի գործ չէ:

—Ինչպէս կամենում ես, հանարիր, բայց պրժ-

բախտաբար այդպէս է: Ես ճանաչում եմ միայն կեանքը և նրա պայմանները: Եթէ մի ծառ արմատախիլ չանես, նրա տեղը մի ուրիշը տնկել չես կարող: Բոլոր աչխարհը այդ բնական օրէնքին է հետևում,—մինը միւսին ոչնչացնում է, սպառում է, կլանում է, որ իր գոյութիւնը պահպանէ: Դա կեանքի կռիւն է, և երբէք չի դադարի, քանի որ տևում է կեանքը:

Ես չը հակառակեցի քաւոր Պետրոսի այդ օտարոտի վարդապետութիւններին, որոնք ինձ բոլորովին անհասկանալի էին, ես միայն ցաւում էի Նէնէի վրա, այդ պատճառով հարցրի.

—Ինչով է մեղաւոր այդ խեղճ աղջիկը, որ դուն զոհ գնայ մեր զանազան սառանայական մեքենայութիւններին:

—Ոչինչով մեղաւոր չէ, պատասխանեց նա:—Բայց դա պէտք է զոհվի, որ մենք ապահով լինենք:

Համոզված լինելով, որ երբէք չէ կարելի փոխել նրա երկաթի կամքը, ես սոսկալեցայ կեղծել, սոսկալեցայ խաբել նրան: Իմ ընդդիմաղրութիւնը կարող էր ուելի վատ հետևանքի հասցնել: Նա պատրաստ էր թէ ինձ և թէ Նէնէին սպանել, որ փարատվի իր կասկածը, որ հապատա կերպով կարողանայ սկսել այն գործը, որից միլիոններ էր սպասում:

Ես համաձայնութիւն յայտ տուի:

—Ուրեմն տար աղջկան և հէնց այս առաւօտ մի տեղում անհետիր...

Արևը դեռ նոր էր արձակել իր առաջին ճառագայթները. թռչուններն ուրախ-ուրախ ճրկ-ճրկում էին. ամեն տեղ զարթնում էր կեանքը իր նոր, աքանչելի զուարթութեամբ: Իսկ Լինձ հրամայում էին կարճել մի անմեղ արարածի կեանքը...

Նա մօտեցայ Նէնէլին: Նա դեռ քնած էր սայլակի վրա: Ինչպէս քաղցր և հանդարտ քնել էր նա: Լինձ խիստ դառն էր խոտվել դեռատես կոյս հանգստութիւնը: Ո՞վ գիտէ, արդիւնի երազներ հրապուրում էին նրան: Նա ժպտում էր, նրա մարջանի պէս կարմիր շրթունքները չարժվում էին: Գուցէ նա այդ րոպէում համբուրում էր մէկին, որին սիրում էր: Երբեմն արձակում էր Լինձ անհասկանալի բառեր: Մէկի հետ խօսում էր նա: Ո՞վ գիտէ, գուցէ խօսում էր հէնց իր ծնողների հետ, որոնց կորցրել էր: Նա իր նուրբ թեևիները տարածել, երևի, գրկում էր նրանց, և ահա նրա դէմքը պայծառացաւ ուրախութեան լուսով...

Երկար զննած նայում էի նրա վրա: Կիսաճերկ կուրծքը խիստ մեղմ կերպով բարձրանում և իջնում էր: Շնչառութիւնը խաղաղ էր: Ձանկարծ նրան ուրից մի տեսակ խռովութիւն: Երեսի վրա երևացին զայրացած ցնցումներ: «Հեռու, անիծեալ»... գոչեց նա և վեր թռաւ տեղից:

—Ա՛խ, զարձեալ այն ստոզակը... բացականչեց նա ցաւալի ձայնով, և սկսեց երկչոտ աչքերով նայել իր շուրջը:

Երբ տեսաւ Լինձ իր մօտ կանգնած, հանգստացաւ:

—Ի՞նչ եղաւ այն ստոզակը, հարցրեց Լինձանից:

—Ո՞ր ստոզակը:

—Ա՛յն, որ սպանում էր Լինձ:

—Դեռ երազի մէջ տեսել ես նրան, Նէնէ:

Խեղճ աղջկայ երևակայութիւնից չէր հեռանում չարագործի պատկերը, որը մի օր առաջ փորձում էր սպանել նրան: Բայց նա չը պիտէր, որ այժմ կանգնած էր իր մօտ մի ուրիշ չարագործ, որին պատուիրել էին նոյն գործի վերը կատարել:

—Դեռ այստեղ ես, ես էլ չեմ վախենայ... ասում էր նա, իր մտերմութեամբ լի աչքերը զարձնելով դէպի Լինձ:

Ո՛րքան կրակ կար այդ աչքերի մէջ, որքան խոր թախանձում էր նրանց վայելը իմ սրտի մէջ:

Մտածելով, որ մեր յանձնարարութիւնը կարող էր չարժել քաւոր Պետրոսի կասկածը, ես հրաւիրեցի Նէնէլին Լինձ հետ գնալ անտառը առաւօտեան պտոյտի համար: Նա հրաժարվեցաւ, ասելով.

—Չէ, անտառը չը գնանք:

Նա վախենում էր հանդիպել ստոզակներին: Ես հանգստացրի նրան, ասելով.

—Շատ հեռու չենք գնայ և ոչ քեզ այն ստոզակներն կողմը կը տանեմ:

Նա համաձայնվեցաւ:

Գեղեցիկ էր այն առաւօտը: Ո՛րքան ախորժ ազդում էր հովասուն օդի թարմութիւնը, խնկարկված բուրաստ ծաղիկների անուշահոտութիւնը:

Ինչպէս ուրախ երգում էին անհոգ թռչունները: Եւ ոչքան ծիծաղկոտ փայլում էին արեգակի առաջին ճառագայթները ցողաղարդ տերևների վրա: Ամեն ինչ աքանչելի էր, ամեն ինչ խորհուրդ, անսահման բերկրութեամբ զաւարճանում էր բնութեան սրբազան տաճարի մէջ: Տխուր էր միայն իմ սիրտը...

Նէնէն չտատով նկատեց այդ, և երբ փոքր ինչ հեռացանք մեր իջևանից, հարցրեց նա.

—Դու սիրում ես ծաղիկներ:

—Սիրում եմ:

—Ես քեզ համար մի լաւ փունջ կը պատրաստեմ. ես իմանում եմ գեղեցիկ փունջեր չինել: Իմ հայրը մի ժամանակ մի պարտիզպանից գնում էր մեծ քանակութեամբ զանազան տեսակ ծաղիկներ, ես փունջեր էլ պատրաստում, ածում էի զամբիւղի մէջ, և փողոցներում մեզ ածելով, վաճառում էի:

Ես ժամանակ չունէի պատասխանելու Նէնէի այս տեսակ քնքշութիւններին. ինձ զբաղեցնում էր այն միտքը, թէ ինչ պէտք էր անել խեղճ աղջկայ հետ:

—Նէնէ, հարցրի նրանից,—այդ անտառում բնակիչներ կան:

—Այն ասպետները...

—Բացի նրանցից:

—Բաւական հեռաւորութեան վրա գտնվում է մի փոքրիկ գիւղ:

—Իսկ մօտիկ տեղերում:

—Մի տնակ կայ, ուղիղ ծովի ափի մօտ:

—Ո՞վքեր են բնակվում տնակի մէջ:

—Երկու հոգի միայն,—մի ալևոր մարդ և մի պառաւ կին:

—Ինչպէս մարդիկ են:

—Բարի ձկնորսներ են:

—Գեղ ճանաչում են:

—Ճանաչում են: Ամեն անգամ, երբ պատահում էր ինձ մտնել նրանց տնակը, կերակրում էին ինձ, հաղուստ էին տալիս:

—Կարող ես ինձ տանել այնտեղ:

—Կարող եմ:

Մինչև ձկնորսի տնակը հասնելը, ես ընկղմուած էի խառն մտածութիւնների մէջ: Նէնէին սպասելու մասին չատ հեռու էի: Այժմ նրա կեանքը նոյնքան թանգագին էր ինձ համար, որքան իմը: Բայց ինձ համար անհասկանալի էր մի բան, թէ այդ ինչ փոխոխութիւն էր, որ կատարվեցաւ իմ մէջ: Ինչու իմ ձեռքերը այս անգամ դողում էին արիւնոտ գործում: Ո՞վ մեղմացրեց իմ բնաւորութեան վայրենութիւնը: Միթէ կնոջ չունչի կախարդական ազդեցութիւնը զարթեցրեց իմ մէջ քնած խիղճը:—Այդ բոլորը դեռ անորոշ միտքեան մէջ էր ինձ համար: Միայն ես զգում էի մի բան,—զգում էի, որ իմ սիրտը կապված էր այդ անբախտ աղջկայ հետ: Արդեօք սիրում էի նրան: Ո՛չ: Իմ զգայմունքը աւելի ցաւակցական

էր, ամէն րոպեում էր կարեկցութիւնից դէպի նրա թշուառ վիճակը: Նէնէն որբ էր, Նէնէն անտէր էր, Նէնէին ես ազատեցի մահից, և մի ներքին ձայն ասում էր ինձ, որ պէտք է չարունակեմ նրա պաշտպանը լինել:

Միւս կողմից, ես այժմ զգում էի մի անսակ առելութիւն դէպի քաւոր Պետրոսը: Կարծես Նէնէն խլեց իմ աչքերից այն գիւթական քօղը, որ մինչև այսօր թոյլ չէր տալիս ինձ նկատել այդ հրէշաւոր մարդու բարոյական այլանդակութիւնը: Ոչինչ չէր կարող այնպէս համոզիչ կերպով բացատրել ինձ նրա բարբարոսութիւնը, որպէս այն խօսքը, որով հրամայեց ինձ սպանել Նէնէին: «Պրանից լաւ առիթ գտնել կարող չեմ, մտածում էի ես,—կը վեր առնեմ Նէնէին, կը հեռանամ, և կազատեմ այդ չարագործից»...

Բայց իսկոյն երևան էին գալիս՝ աղքատ մայրս, քոյրերս և վերջապէս իմ նազելի Սառան: Դրանք սպասում էին իմ մի քայլով վերադարձին: Իսկ իմ վաստակած բոլոր արծաթը քաւոր Պետրոսի մօտ էր գտնվում: Բաժանվելով նրանից, պէտք է կորցնէի իմ ամբողջ հարստութիւնը: Ինչպէս թողնէի, ինչպէս հեռանայի նրանից: Շահասիրութիւնը և այդ դէպքում կուրացրեց ինձ... ես մի նոյն անվճռականութեան մէջ...

Այդ բոլոր խորհրդածութիւնների միջոցին իմ մտքում պարզվեցաւ մի բան, որ ես որոշեցի անպատճառ բաժանվել քաւոր Պետրոսից: Բայց

մտածեցի, թէ նախ պէտք է Նէնէին յանձնել ձկնորսին պահելու համար, եթէ կը գտնեմ նրան այնպիսի բարի մարդ, որպէս պատմում էր Նէնէն: Իսկ յետոյ կաշխատեմ մի կերպով քաւոր Պետրոսի ձեռքից դուրս բերել իմ արծաթը, որ նա ոչինչ չը հասկանայ: Երբ այդ կատարված կը լինի, այն ժամանակ կառնեմ Նէնէին և կը հեռանամ մի օտար աշխարհ և այնտեղ նրա կեանքը ապահով վիճակի մէջ կը դնեմ:

Բայց ես չը գիտէի, արդեօք Նէնէն կը համաձայնվէր մնալ ձկնորսի մօտակում և սպասել ինձ, մինչև ես քաւոր Պետրոսի հետ հաշիւները վերջացնէի: Նրան փարձելու համար ասեցի.

—Նէնէ, մենք ուրիշ տեղ պիտի գնանք, դու չես կարող միշտ մեզ մօտ մնալ: Հիմա ես քեզ ազատ եմ թողնում, ուր որ ուզում ես, գնա:

—Ես քեզանից չեմ բաժանվի:

—Ինչու:

—Ես հիմա չատ եմ վախենում:

—Առաջ չէիր վախենում:

—Չէի վախենում, նրա համար որ, չէի իմանում, որ մարդիկ այդքան վատ են լինում...

Նա ակնարկում էր իրան չարչարող աւազակների վրա:

—Կարելի է ես էլ վատ եմ:

—Դու լաւ մարդ ես. ես քեզանից չեմ վախենում:

—Ես հեռու երկիր պիտի գնամ:

—Ուր որ գնաս, կը գամ քեզ հետ։

—Բայց եթէ մնամ այստեղ։

—Ես էլ կը մնամ քեզ մօտ։

—Մենք տուն չունենք։

—Այդ անտառի մէջ մեզ համար մի խրճիթ կը չինենք, նրա մէջ կապրենք։

Նա դարձնել յիշեց աւազակներին և խօսքը փոխեց.

—Չէ, հետու, այստեղից չատ հետու գնանք։

Թշուճ աղջիկ, ինչ էր, որ նրան այդպէս կապել էր հետ. արդեօք սէրը, արդեօք երախտագիտական զգացմունքը, որ ես նրա կեանքը ազատեցի մահից։ Այդ հարցերը քննելու համար ես ոչ միջոց ունէի, և ոչ ժամանակ։ Ես միայն մտածում էի Նէնէի կեանքը գոնէ առժամանակ ապահով վիճակի մէջ դնել, մինչև քաւոր Պետրոսի հետ գործերս վերջացնէի։ Ինձ հրամայված էր սպանել նրան, եթէ ես այդ հրամանը չը կատարէի, անտարակոյս կը կատարէր նա, որ հրամայել էր ինձ։ Աղջիկը չէր կարող ազատվել քաւոր Պետրոսի զազանութիւնից, եթէ նա հասկանար, որ տակաւին կենդանի է մնացել նա։

Մենք այժմ գտնվում էինք լեռնային բարձրութեան վրա։ Մեր առջև բացվեցաւ անտառների մոյգ-արծաթափայլ տարածութիւն—ծովը։

—Հիմա մօտեցանք ձկնորսի տնակին, ասաց Նէնէն։

—Ջեզ կը տանեմ նրա խրճիթը։

—Ես այնտեղ մենակ չեմ մնայ։

—Ես չատ-չատ քեզ մօտ կը գամ։

—Ամեն օր, հա։

—Հա, ամեն օր։

Մենք պէտք է իջնէինք լեռնային գառիվայրը, որ տանում էր դէպի ծովեզրը։ Անտառը այստեղ վերջանում էր, սկսվում էին մանր թփեր միայն։ Այդ թփերի մէջ թաղնված էր ձկնորսի խրճիթը, ոչ այնքան հետու ծովի ափից։ Այդ մենաւոր խրճթի մէջ բնակվում էր այն գազանածածուկ մարդը, որի մասին շրջակայքում ոչինչ տեղեկութիւն չունէին, թէ ով է նա, որտեղից է եկել, կամ ինչ մարդ է։

Ես գտայ նրան իր պատահի հետ այնպէս բարի, որպէս պատմել էր Նէնէն։ Նրանք խիստ սիրով ընդունեցին իմ առաջարկութիւնը, մանաւանդ երբ պատմեցի անբախտ աղջկայ ազատելի անցքը։

—Որպի չունենինք, Աստուած մեզ որպի ուզարկեց, ասաց ծերունին,—կը պահենք մեզ մօտ, կը մեծացնենք, գուցէ մի ժամանակ բախտաւոր կը լինի նա։

Ես չատապում էի, պիտէի, որ քաւոր Պետրոսը որպիսի անհամբերութեամբ սպասելիս կը լինի ինձ։ Ես առաջարկեցի ձկնորսին իմ ասկով մի քշակը, բայց նա հրաժարվեցաւ ընդունելուց։ Երբ պատրաստվում էի հեռանալ, Նէնէն հարցրեց.

—Ո՞րը կը դաս։

—Շուտ կը գամ։ Բայց դու այդ խրճիթից չի պիտի հեռանաս։

—Երբ դու ինձ հետ չես լինի, ես ոչ մի տեղ չեմ գնայ։

Բաժանման րոպէն խիստ ղջալի եղաւ։ Ոչնչն չը կարողացաւ զսպել իր կրքերը։ Նա քարշ ընկաւ իմ պարանոցից, արտասուքը հեղեղի նման թափվում էր նրա աչքերից, և սրտաչարժ հեկեկանքով ասում էր. «Մի գնա, ինձ մենակ մի թողնիր»...

Ջինորսը և նրա պառաւը հազիւ կարողացան հանգստացնել նրան։ Ես դարձեալ խոստացայ, որ նրան մենակ չեմ թողնի և ամեն օր կայցելեմ ձրկնորսի խրճիթը։ Ես բաժանվեցայ։

Գալով քաւոր Պետրոսի մօտ, նրա առաջին հարցը եղաւ.

—Ի՞նչ արեցիր։

—Սպանեցի։

—Իակ գիակը։

—Ջրերի ծովը։

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍԻ ՎԵՐՋԸ

150 r. -

18687

2013